

2

ИУАЩХЬЭМАХУЭ

2023

ИУАЩХЬЭМАХУЭ

ISSN 0206 – 5266

МАРТ • 2023 • АПРЕЛЬ

2

ІУАЩХЪЭМАХУЭ

12+

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЭ
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКЭ
ЖУРНАЛ

1958 гъэ лъандэрэ кыдыокI

март **2** апрель

Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм
и «КъБР-Медиа» къэрал кIэзонэ
ІуэхущIапIэм кыдегъэки

РЕДАКТОР НЭХЪЫЩХЪЭР
Мыкъуэжь Анатолэщ

РЕДКОЛЛЕГИЕМ ХЭТХЭР:

Ацкъан Руслан, Бақыу Хъанджэрий, БищIо Борис,
Гъут Іэдэм, Истэпан Залинэ (жэуап зыхь секретарь),
Къэрмокъуэ Хъэмид, Тэтрокъуэ Астемыр, Тхъэгъэзит Юрэ,
ТIымыжь Хъэмыщэ, Хъэвжокъуэ Людмилэ

НАЛШЫК
2023

Псалъащхьэхэр

ЖъантІэ

<i>УсакІуэ Бемырзэ Мухьэдин кызыэралъхурэ илӕс 75-рэ ирокъу</i>	
Хьэвжокъуэ Людмилэ. Адыгагъэр и гъуазэт.....	3
Бемырзэ Мухьэдин. <i>Усэхэр</i>	17
<i>УсакІуэ Къуныжъ ХьэІишэт илӕс 75-рэ ирокъу</i>	
Хьэвжокъуэ Людмилэ. «Сопсэу сэ си гур зэІухауэ...».....	27
Къуныжъ ХьэІишэт. <i>Усэхэр</i>	35
<i>Артисткэ Щэрмэт Людмилэ илӕс 70 ирокъу</i>	
Истэпан Залинэ. Зи насыпыр плъыфэбэ.....	42

Прозэ

МэшбащІэ Исхьэкъ. Уафэбгыкъуэ и нэлат. <i>Тхыдэ роман</i>	52
--	----

Усыгъэ

МахуэлІ Нарзан. <i>Усэхэр</i>	113
--	-----

Публицистикэ

НэщІэпыджэ Замирэ. Къанокъуэ Арсен: «Адыгэ лъэпкъым и къэкІуэнур дахэщ». <i>Интервью</i>	128
Чэрим Марианнэ. ХьэфІыщІэ Мусэбий и гъуэгуанэ мытыншыр.....	139
Табыщ Мурат. Мусэбий и хьыбархэр.....	145
Гугъуэт Заремэ. «Линэ и удз гъэгъахэм» яІуатэр.....	152
Щхьэгъэпсо Сэфарбий. <i>Усэхэр</i>	157

Хьэкъун Барэсбий. Адыгэ къэкІыгъэцІэхэр.....	164
Псалъэжъу зэхэль псалъэзэблэдз.....	166

Усактуэ Бемырзэ Мухьэдин кызыэралгхурэ илгэс 75-рэ ирокъу

4

АДЫГАГЪЭР И ГЪУАЗЭТ

Адыгэ лъэпкъым кыхэкIа лIы Iуш Къэзанокуэ Жэбагы «щIым лIаи псэуи щIэлъщ» жиIэгъауэ щытащ, я IуэхущIафэ екIухэмрэ къагъэна лъэужь дахэхэмкIэ языныкIуэ цIыхухэр уахътыншэ зэрыхур кыыхигъэщу. Лъэпкъ псалъэжым «гъащIэ зиIэм уахътыи иIэщ» жиIэми, цIыхум и цIэр фIыкIэ ираIуэху, абы кызыэринэкIахэр (лэжыгъэ гуэр е гукъэкIыж ирехъу) цIыхубэм фIыуэ илгъагъуху, ар псэуш – уахътыншэщ. Апхуэдэщ зи цIэр, зи Iэужьхэр, зи тхыль купщIафIэхэр ноби кыддэгъуэгурыкIуэ усакIуэ, егъэджакIуэ, зэдзэкIакIуэ, куэд зымыгъэщIа, ауэ куэд зылэжъа Бемырзэ Мухьэдин.

* * *

Бемырзэ Мухьэдин Хьэмид и къуэр 1948 гъэм апрелым и 7-м Къэрэшей-Шэрджэс республикэм и Хьэбэз куйем хыхъэ Али-Бэрдикъуэ (Хьэгъундыкъуей) къуажэм кыщалъхуаш. Зауэ мафIаеи кIуэцIрыкIыу зи сабий быным къахыхъэжа, ауэ уз бзаджэм зэуэ хигъэщIа Бемырзэ Хьэмид 1950 гъэм дунейм ехыжри, илгэс пщыкIубгъум иту фызабэу къэна анэм – Лейла – Мухьэдинрэ абы и шынэхъыщIэ Мухьэрийрэ цIыхубз къару кIудейкIэ ипIыну, балигъ гъащIэ мытыншым лгэ быдэкIэ хигъэувэну кыхухэдэхуаш. А къалэн хьэлъэр абы

кыдагъэпсынцIащ и адэ-анэм – Хьэмидрэ Хьэуятрэ: сабиитIыр зэрыщIыгъуу я пхьур зрашэлIэжри, щIалитIыр къэжэпхьыу еджапIэ щIэтIысхьэхукIэ дапIащ.

1966 гъэм Мухьэдин къуажэ еджапIэр дыжбын медалкIэ къиухащ. Къэрэшей-Шэрджэс педагогикэ институтым и филологие факультетым щIэныгъэ нэхьыщхьэ щызригъэгъуэта нэужь, Бемырзэм дзэм къулыкъуу щицIащ. 1971 – 2003 гъэхэм Али-Бэрдикъуэ къуажэ еджапIэм адыгэбзэмрэ литературэмрэ щригъэджащ. А ильэхэм Бемырзэмрэ езым нэхрэ нэхьыжь егъэджакуэ Шорэ Хьэсинрэ я жэрдэмкIэ еджапIэм къыщызэIуахауэ щытащ къуажэм и тхыдэр къэзыIуэтэж музей телъыджэ. Абы щIэлъыну хьэпшыпхэр зэхуэхьэсынымкIэ а тIум къадэIэпыкъуат егъэджакуэхэри, еджакIуэхэри, къуажэдэхэри.

Къуажэ еджапIэм егъэджакуэу зэрыщылажэм къыдэкуэу, Бемырзэ Мухьэдин япэщIыкIэ Хьэбэз роном методисту, иужькIэ лъэпкъыбзэмрэ литературэмрэ егъэджыным и IуэхукIэ Мэзкуу щыIэ щIэныгъэ-методикэ центрым и къудамэу Черкесск дэтым щIэныгъэлI нэхьыжьыу щылэжьащ. 2003 гъэм щыщIэдзауэ дунейм ехыжыху (2007 гъэ пщIондэ) «Черкес хэку» газетым и собкору Хьэбэз куйэм щыIащ.

ЩIэблэрегъэджэнымрэгъэсэнымкIэзыIэригъэхьаехьулIэныгъэхэр къалбытэри, Бемырзэр егъэджакуэхэм я япэ Союзпсо съездым, 1989 гъэм Мэзкуу щекIуэкIам, ягъэкIуауэ щытащ. 1997 гъэм абы къыфIащащ «Къэрэшей-Шэрджэс Республикэм щIыхь зиIэ и егъэджакуэ», 1998 гъэм – «Къэрэшей-Шэрджэс Республикэм и цIыхубэ усакIуэ» цIэ лъапIэхэр. Апхуэдэуи, ар Къандур Иззэт и цIэкIэ щыIэ Дунейпсо сау-гъэтым и лауреат хьуащ 1998 гъэм.

1971 гъэм Бемырзэм и усэхэр зэрыт «Ди гухэлъхэр» усэ сборникыр (автор зыбжанэм я IэдакъэщIэкIхэр иту) Ставрополь тхыль тедзапIэм и Къэрэшей-Шэрджэс отделенэм (Черкесск) къыщыдэкIащ. Апхуэдэуи, 1972 гъэм а тхыль тедзапIэ дьдэм дунейм къыщытехьащ Мухьэдин и усэ зыбжанэ зэрыт «Зэкъуажэгъухэр» сборникыр (автор гупым я IэдакъэщIэкIхэр щызэхуэхьэсауэ). Псыпэ лъэужьыфIэ хьуа а тхыльитIым къакIэлъыкIуащ нэгъуэщIхэри: «Зэшхэм я макъ» (автор гупым я тхыгъэхэр иту; Ставрополь, 1974), «Лыгъэм и тхыдэ» (Черкесск, 1981), «Уэрэду сиIэр уэрщ» (Черкесск, 1990), «ДыгъафIэ уэс» (Налшык, 1993), «Адыгэу ущытыныр гугъуц» (Налшык, 2002). Бемырзэм и IэдакъэщIэкIхэр Къэрэшей-Шэрджэсми, Къэбэрдей-Балъкъэрми, Адыгейми къыщыдэкI газетхэмрэ журналхэмрэ куэдрэ къытрадзащ, апхуэдэуи, абы и усэхэр итщ 2003 гъэм Псыхуабэ къыщыдэкIа «Антология народов Северного Кавказа» (I том) тхыльым.

ЗэрыусакIуэм, егъэджакуэу къыдэкуэуи, Бемырзэр зэдзэкIакIуэ Iээт. «Уэрэду сиIэр уэрщ» тхыльым итщ Пушкиным, Есениным, Блок, Бодлер, Ахматовэм, Кедриным, Гамзатовым, Светлов сымэ я усэхэр, Мухьэдин адыгэбзэкIэ зэридзэкIауэ.

Бемырзэр псэемыблэжу телэжьащ егъэджэныгъэми, щIэблэм я гъэсэнныгъэми. Абы и гуащIэ ирихьэлIащ класс нэхьыжьхэм литературэр зэрыщаджыну программэхэмрэ тхыльхэмрэ зэхэлъхьэным. Апхуэдэщ

ебгъуанэ, епщIанэ, епщыкIузанэ классхэм адыгэ литературэр зэрыщаджын программэхэр, ебгъуанэ классым и «Адыгэ литературэ» тхылъыр (и закъуэу), ебгъуанэ, епщыкIузанэ классхэм я адыгэ хрестоматиехэр (гъусэ иIэу). Абыхэм нэмышцI, 2006 гъэм Къэрэшей-Шэрджэсым и тхылъ тедзапIэм къыщыдэкIащ Бемырзэ Мухъэдин гъусэ иIэу зэхильхъа, епщыкIузанэ классым адыгэ литературэр зэрыщаджыным тегъэпсыхъа тхылъыр.

Лъэужь дахэ къызэзынэкIа егъэджакIуэ, усакIуэ Бемырзэ Мухъэдин 2007 гъэм январым и 11-м дунейм ехыжащ. Абы и цIэр фIащаш Али-Бэрдикъуэ къуажэм и уэрамхэм ящыщ зым.

* * *

Бемырзэ Мухъэдин и псэкIи, и акъылкIи, и щIэныгъэкIи зэпэщазуэ, езыр къызыхуэтыншэу дуней псо ирикъуу къэгъуэгурыкIуащ: и IэщIагъэ-щIэныгъэкIэ – егъэджакIуэт, гъэсакIуэт, ущиякIуэт, и псэкIэ – усакIуэт, и хъэл-щэн, дуней тетыкIэкIэ – адыгэлI ахъырзэмант – къуэ, къуэш, щхъэгъусэ, адэ, адэшхуэ гумащIэт, ныбжьэгъу пэжт.

Усэхэм ящIилъхъэ гупсысэ и лъэныкъуэкIэ убгъэдыхъэмэ, Бемырзэ Мухъэдин и усыгъэр къуэпсыбэу зэкIэщIокI. Абы къыхошхъэхукI хэкур фIыуэ лъагъуным, щIыуэпсым теухуа, философии, лъагъуныгъэ лирикэ лIэужьыгъуэхэр. Ауэ Бемырзэм и усыгъэр зэрыщыту къапщтэмэ, абы ипкъри и купсэри къэзыгъэщIыр зы псалъэкIэ къыпхуэлутэнущ – АДЫГАГЪЭ. Ар я пщальэу, адыгэ хабзэмрэ нэмысымрэ я хъэл-щэн нэхъыщхъэу гъэпсащ Мухъэдин и дэтхэнэ усэри. «АдыгагъэкIэ» еджэу абы къыгъэщIа усыгъэ дунейм къызэщIеубыдэ адэжь щIыналгъэр, лъэпкъыр, анэдэлъхубзэр фIыуэ лъагъунри, тхыдэр джынри, ныбжьэгъугъэр, къуэшыгъэр гъэпэжынри, диныр къабзэу зехъэнри, нэгъуэщI Iуэхугъуэ зыбжани.

Сыту пIэрэ атIэ, усакIуэм къызэрилъытэмкIэ, «уадыгэным къыкIыр»? Апхуэдэ фIэщыгъэм щIэт и усэми нэгъуэщI и IэдакъэщIэкIхэми къызэрыщыгъэлъэгъуамкIэ, Бемырзэм адыгэу ущытыным щIелъхъэ философии гупсысэ куу: *«адыгэу упсэуным къыкIыр зыщ – уадыгэну къыткъуэкIынырищ лIыгъэ»*. «Уадыгэным къыкIыр» усэр Бемырзэ Мухъэдин дуней псом адыгэу тетым къызэрацIыхуа тхыгъэщ. Псом хуэмыдэу ар псынщIэу дэнэ щIыпIи щызэлгъэщIыса хъуащ журналист Къардэн Аслъэн а усэм макъамэ щIилъхъэу, уэрэдри гитарэкIэ езым игъэзащIэу дакыкыйкIэ екIуэкI видео трихыжа иужькIэ. Бемырзэм и усэхэм ящыщ зым зэрыщыжиIауэ, «уэрэдыр лIэкъым, жыгъэми игъэшкъым», ар гумрэ псэмрэ къабгъэдэкIыу яусамэ. Аращ «Уадыгэным къыкIыр» уэрэдыр лъэпкъым и гъащIэм хэщыпсыхъыным щхъэусыгъуэ хуэхъуари – ар ноби ди уэрэджыIакIуэхэми ягъэзащIэ.

«Адыгагъэ» гурыIуэныгъэр инщ, ар щIэныгъэлIхэми нобэкIэ IупщIу къахуэлутакъым. Адыгэм и хъэл-щэн нэхъыщхъэхэм ящыщт: цIыхухъум – лIыгъэр, бэшэчыгъэр, хахуагъэр; бзылхухъум – нэмысыр, шыIэныгъэр, фIэлIыкIыр, нэгъуэщI куэдхэри. А псори Бемырзэм

и усэхэм кьахэбгьуэтэнущ, образ телъыджэхэмкIэ щIэгъэбыдэжауэ:
«Уадыгэныр мыгурыфI-гурей, / Зи уэлигьгуэм фIэфIмэ – улъэпкьыпсэу,
/ Адыгэу хьуам тральхьэмэ тезыр, / IэщIыб пицIыжынуу уи анэдэлъху-
бзэр»; «Адыгэр зэикI хуэпсэуакъым и щхьэм, / ЩхьэхуэфI гунсыси и гум
къимыхьа, / Зэгуэрми и фейдэр иггэнэхьыщхьэу / НэгъуэщIхэм я фэжа-
гьуэ къимыхьа».

И тхьдэр лъыкIпсыкIми, адыгэм и хьэл-щэнри, и дуней тетыкIэри,
и теплъэри сыт щыгъуи хьуэпсэгъуэт, шапхьэ зытрахт: «и хэкур дахэт,
и щIыр бейт, и Iэщым тафэр яуфэбгьурт...», «и щIалэм зищIу лъэгъуэщIэ-
тын, и напэр кIапэкIэ имыщэт», «и пицащэм и щхьэм пицIэ хуищIыжэт,
бзылхугъэ щIыхьыр ихьумэфьурт, дахагькIэ – гьащIэр щыз зыщIыжэт,
гуапагькIэ – унэм и жьэгъу мафIэт». Адыгэр дуней псом щыцIэрыIуэт
хьэщIэм хуищI пщIэ, кIэлъызэрихьэ хабзэ и лъэныкьуэкIэ. Ар екIуу
къыщыгьэлъэгъуэжащ ищхьэкIэ къэтхьа шапхьэхэр къызыхэт-
ха «Ирехьу и Iэнэр узэда» усэм. Бемырзэм зы усэм кьригьэтIэсэн
хузэфIэкIащ адыгэ гьащIэ, дуней псо:

*Ирехьу и Iэнэр узэда,
Езы хьэтыкьэри ирегъаблэ,
Адыгэм и гур зыт зэтар –
Къащымыхьунырт ар ныбаблэ.
Шей фIыцIэ ефэми езыр,
Хуей хьумэ, и щхьэм щIэмьтIастхьэу,
И хьэщIэм папицIэкIэ хьэзырт
Абы сыт цыгъуи и шыгъуиIастэр.*

(«Ирехьу и Iэнэр узэда...»)

Ауэ, щыIам утепсэлъыхьыныр мащIэщ... Ди жагъуэ зэрыхьунщи,
адыгэм нобэ адыгагъуэ дэпльагъужыр, ар пщалъэ гуэркIэ къыпхуэп-
щыххэнумэ, зэрыхьур зы мэскьалщ. И хабзэр зэримышьэжкIэрэ, и пщIэ-
нэмыс имыIыгьыжкIэрэ, и бзэ имыхьумэжкIэрэ адыгэм махуэ къэскIэ
хуэм-хуэмурэ и IэкIэ зеукIыж. ЛъэпкькIуэдым и гузэвэгъуэр зи псэм
къыщIэзэрыхьа усакIуэр зэм «Къэуши, си адыгэ, зыкъэщIэж!» – жиIуэ
мэлъаIуэ, зэми, адыгэм и дуней тетыкIэ хьуар игу темыхуэу, мэдальэ:

*Адыгэ цIыхури мэхьу кIуэ пэтми жьэгьей.
Хьанцэгъу и къурирэ, и тенджызу псынэр,
ЩхьэхуэфI гухэлъым ар иронэщхьей,
Лъэпкь кIуэд зэрыхьур имылъагъуу и нэм.
Ди щIэблэр едэIуэжкьым кьэзылхуам,
Епльыжкьым ди цIыхубзхэр я нэмысым,
Фадафэм и пицIытIэ зэрыхуам
Ди щIалэхэр ехьыж, игъуэ нэмысу.
Iыхьлыгьэр куэдъм къызэрапщыр мьлкъуи,
ЦIыху уасэр къызэрабжыр и лэжьапIэри,
Iиманыншагьэр ямыщIыж емькIу,
Нэмытлэи хуамыщIыж зимыIэм напэ.*

(«Уадыгэным кьыкIыр»)

Адыгагъэр, хабзэр, лЫгъэр IэкIэ узэмыIусэф, нэрымылгагъу фЫгъуэхэщ, аращ ахэр пхъумэну щIэгугъури. Адыгагъэм цIыхур къулей ещI, ауэ абы жыпыркъым, атIэ псэрщ игъэнщIыр, иузэщIыр. ЦIыхур мылкъу къэугъуеиным щыдихъэха, «цIыхугъэ», «гуапагъэ», «гушIэгъу» псалъэхэм я мыхъэнэр щаIэщIэхуа иджырей зэманым напэм ухуэпэжу ухэпсэукIыныр тыншкъым. УкIытэрэ фIэлIыкIрэ здэщымыIэм Iуэху мыхъумыщIэ куэд щахузэфIокI. Псэ къулеигъэм нэхърэ хъэпшып лъапIэм пщIэ нэхъ щыхуащI лъэхъэнэм, ди жагъуэ зэрыхъунщи, адыгагъэр хабзэ нэхъыщхъэу щытепщэжкъым, хабзэ гуэр щыIэжу утепсэлтыхъ хъужыххэнумэ. А Iуэхум ехъэлIауэ усакIуэпсэм хуэмыгъэвыж гукъеуэхэрщ «УкIытэ» усэр къызыпкърыкIари. Усэм и лирикэ лIыхъужьыр ироукIытэ мыукIытэхэр куэд зэрыхъуам. УсакIуэм къызэрилгытэмкIэ, лъэпкъ щIыхьыр зэрыпхъумэжын Iэмалу къэнэжар гъадэщIыдэм хыхъэжа адыгагъэр къэгъэпсэужынырщ, щIэблэм я гъэсэнгыгъэм ар гъузэ хуэхъунырщ. Пэжщ, абы мылкъу къыпэкIуэнукъым, ауэ хъэкIэкхъуэкIэм къыщхъэщызыгъэкI хъэл-щэн гуэрхэр цIыхум зыхилъхъэжынымкIэ сэбэп хъунуш:

*Адыгагъэ, укIытагъэ, напэ,
МылъкукIэ флэкIккъым зыри вгъэунэн.
Ауэ нэкур зэрихъумэу напIэм
Фэ цIыху щIыхьыр фхузэфIокI фхъумэн.
(«УкIытэ»)*

Бемырзэ Мухъэдин фIыуэ илгагъурт и Хэкур, къызыхэкIа лъэпкъыр, щIыуэпсыр, къэзыухъуреихъ цIыхухэр... кIэщIу жыпIэмэ – зэрыдунейуэ. Апхуэдэ лъагъуныгъэ мухыж къызыщыпкI псэр мыусэнкIэ Iэмал зимыIэт. Апхуэдизу зызыщымыгъэнщI и лъахэм теухуауэ усэ куэд и Iэдакъэ къыщIэкIащ Бемырзэм, языхэзми адыгэ щIыналъэм и дахагъыр уи нэгу къыщIигъэувэрэ абы хуэусэ усакIуэм и зэчийр зэрыабрагъуэм щыхъэт техъуэжу. Мухъэдин и усэхэр бзэ шэрыуэкIэ тхаш, абыхэм нэхъыбэрэ ущрохъэлIэ зэгъэпщэныгъэ гъэщIэгъуэнхэм, щIэджыкIакIуэр зыпэмыплъа жыIэкIэ щIэщыгъуэхэм. Бзэм и художественнэ Iэмал зэмылIэужьыгъуэхэмкIэ псыхъа мыпхуэдэ сатыр Iушхэр уигу къэкIын папщIэ, дауикI, усакIуэу укыигъэщIын хуейт: «Жьыбгъэр мэпыхъэ, цыджан шыкIэпшынэу»; «Гъатхэ псыдзэр зыщIэуа щыхъ бжъабэу, / Пшагъуэ Iувым жыгхэр къыхосыкI»; «Уэгу нэклим вагъуэхэр щожэщIри, / Нэпс ткIуэпсу, щIыльэм къокIуэсэх»; «Вагъуэбэ уафэм хуедзыр джэш / МазэщIэ техъэм гъуэгу»; «ПиIащэ гъуахэр, гуIэ нэпсу, жыгхэм къаIэпоху, / Жьыбгъэ щIыIэри жыуджалэм ироджэгу лъапэху»; «Сабий нэщхъыфIэ напэ уэгу, / Вагъуэбэ уафэр итищ си щIыIу»; «Щызоуэр щхъэм гупсысэр, шы лъэхъауэ, / ХэкIыпIэ къыгъуэтынну мэгуIэжыр»; «Жэщ псом щIыIэбжъым щыдыкъа бабыщу, / Уэгу бгъафэм вагъуэ цIыкIухэр щIэпщхъэжащ»; «ПсыIуфэ дзэлым, щхъэр зыхушI хъыджэбзу, / Хелъафэр и къудамэр псы къиуам»; «КъысицIэбдза лыгъэм и кIэгъуасэм, / Шыуану, си гур дэуфIыцIащ»; «Уафэ жьэпхъалъэм дыгъэр, джэдыкIэу,

йожьыхь»; «Хьыджэбзылэу, акьужьыр дэхацлэу / Зэлетцлэу си цхьэц жэп зытехар»...

XIX лэщлэгуэм кьэхьуа Истамбылаклуэ (Псыиклэж) луэхугуэр убгуауэ кьыхэщыжащ Бемырзэм и усыгьэм. Абы льяндэрэ лэщлэгуэрэ ныкьуэрэ дэклэжами, хамэ кьэрал щикьухьа хэхэсхэм кьагьээжэу льяпкьыр зэкьуэувыжыфакьым, абы и узыр ноби дэтхэнэ зы адыгэми пкьрытц. Зыщыпсэу кьэралхэм я унэцлэ кьудеи щызэрэхьэжыну, я бзэклэ щызэпсэлэну хуитыныгьэ зимылэ, хьщлэб гьацлэ гугьур натлэ зыхуэхьуа адыгэхэр Бемырзэм ирегьапщэ «яубэрэжьауэ ямыгьагьыж сабийм». «Тыркум щыпсэу адыгэм и тхьэусыхэ» усэм лушцлу уи нэгу кьыщлэгьэуэвэ апхуэдэ гьацлэм и щлэлагьыр, дыджагьыр:

*Жьыдмылэщи – дьымыгьуэщ, жьыдолэри – дьыгуамэщ,
Ар хьунут, уи гур мыгьумэ е уи гу кьуэпсхэр гьуамэ,
Ар хьунут, зы цлэху закьуэм и гуауэу щытыгьамэ
Е льяпкьым и гукьеуэм хэкьлэ илэгьамэ.*

(«Тыркум щыпсэу адыгэм и тхьэусыхэ»)

Хэкур зрагьэбгынахэм я закьуэкьым апхуэдэ гукьеуэ зилэр. Зи адэжь льяхэм щыпсэуну е кьэзыгьээжэу льяпсэ щызыухуэжыну зи насып кьиклэхэри хуошыгьуэ адыгэр нобэклэ зэрызэкьуэхуам. «Льяпкь гукьеуэ» зыфлэща и усэм Бемырзэм щетх: «Узгьейуэрэ си нэпсри гьушцлэжаш, / Псынацхьы дэщымылэ кьум пшахьуэщлэу, / Угулэурэ уил кьабзэр щыщыжаш / Жэнэтклэ зэджэ хэхэс хэку жагьуэжьхэм».

Адыгэм и бын дапщэ XIX лэщлэгуэм тхьэдэм ПСЫХЭКИУАДЭ щыхьуар?.. Льяпкьым и щхьэ кьриклуа насыпыншагьэхэр гуащлэу кьызэреузарщ Бемырзэ Мухьэдини «Псыхэгьэ» усэр итхьынар кьызыхэклар. Гушцлэхьэц усаклэуэм тхьэусыхафэклэ Хьыгуащэм зэрызыхуигьазэр:

*Кьытхуэсхьащ си гукьеуэр, Хьыгуащэу
Цлэху гьы макьри дьхьэшхри зыхуэщ,
Си тэмакьыр зыхуэз лэу нэпс гуащлэм
И хьэтырклэ гулэйтэ кьысхуэщлэ.
Пасэрейхэм, зы цлэху псым итхьэлэм,
Я гур кьутэу, псыхэгьэ ящлэжт –
Сэ сызыхь льяпкь гукьеуэм и хьэлэр
Хьэдагьыщэкьлэ нэпс мыкьлуэщлэжыщ.*

(«Псыхэгьэ»)

«Дуней нэплэгуэр зилэжынклэ» Бемырзэр зыхуэхьуэпса адыгэр льяпкьыу кьызэтенэнымклэ хэкьлэ нэхьыщхьэу щылэр бзэм зегьэужынырщ, ар щлэблэм ягурылхьэнырщ. Анэдэлхьубзэм и гимн хьуащ абы и «Адыгэбзэ» усэр. Адыгэбзэм «кьыгьэщлэнуур кьыгьэщлэуэ», «Кьалэкьыхьым уфлэмыхьу», «Псыжь узэпримыхьу» жызылэхэм я

«псалгэ мыжьэ-мывэм» усакIуэм гухэщI къратыркъым, уеблэмэ ди бзэм кыпэлгэщын зэрыщымыIэмкIэ фIэщхуныгыгэ кыыхалгъхэ. А гупсысэр Мухьэдин художественнэ Iэзагъ ин хэлъу кьеIуатэ, анэдэлъхубзэр кършыпсым и образ телгьыджэм иригъапщэкIэрэ: «...*Къуршытс ежэхыр хуэщIкъым дэгу / Абы зыгуэрэм хидза мывэм. / Псыр тожри, мывэхэр кьонэж, / Гьуэгу зэрытехьэрэ и псытэр, / ЗэринэкIар абы гьунэжщ / Мывэ пкIэлъейрэ цхьэдэхьтIэу*». УсакIуэм кызыэригьэлыгагьуэмкIэ, адыгэбзэр «лгэщщ», «зи зэманыгьуэу гурыхуэщ», «адыгэ пшынэу жыгьырущ», «хеящIэ джатэу» жанщ, къраруфIэщ, «анэ быдзышэу IэфIщ», «пщачэ гущIэр зэзыгэдзэкI» гухэлъ уэрэдуи мэлъу. Ди бзэм и пщIэр зэрылыгагэр, и мыхьэнэр зэрыиныр усэ сатыритIкIэ кьиIуэтэн лгэкIащ Бемырзэм: «*Уэ уафIэжьгьейми, кьэбггэщIащ / Зэрыдунейуэ зэджэ «Нартхэр», – жеIэ абы и анэдэлъхубзэм хуэггэзауэ. Усэр гур хэзыгъахьуэ хьуэхьу дахэкIэ, фIытеIуэ псалгэхэмкIэ еухыж:*

*Си лгэпкъым щIэблэ кыщIэхьуам
Насыт вагьуэбэу ужьэхэпсэу,
Я нэхъ тхьэмьщIэ ар цыыхьуам
УреIэ уэ, си адыгэбзэ!*

(«Адыгэбзэ»)

10

Бемырзэ Мухьэдин и усыггэм щытепщэр цIыху гьащIэм и лгэныкьуэ зэхуэмыдэхэр гьуджэу кызытеш философии лирикэрщ. Абы куэдрэ ущрохьэлIэ мылькукIэ цIыхухэр зэрызэхуэмыдэм, зимыIэр зиIэм и лгэгущIэтыну кызыэрекIуэкIым. УсакIуэ нэсым и гупсысэхэр цхьэхуитщ, ар зыми и бжьым щIэт хабзэкъым, уеблэмэ цIыху щIыхьыр хэзыутэхэм псалгэ нэхъ Iэщэ IэщIэмылгьу япэщIэуэвэн хузэфIокI. АрщхьэкIэ мылькур щытепщэ зэманым псалгэ-Iэщэр щоубзэщхьу: «*Абы (кьэрал мылькур зи тхьууалггэхэм. – Хь. Л.) я мывэ плимэр зыдэж Iуащхьэм / Кьемыжэхьыну сэ си шэрхъ хьурейр*», – етх усакIуэм.

Мылькур насыным и пщалгэу кыщчалгытэ зэманым цIыхухэри гущIэгьуншэ цыыхьуащ. Ар Бемырзэм и зы усэм гьэщIэгьуэну кыщыгьэлыгьуащ. Зи гур узу кьэкIуа бзагуэм дохутырым «Мыбыи сыт зыггэузынур и гур» хужелэ, апхуэдэ щIыкIэкIэ гушыIа фIэщIыжу. А псалгэ гуемыIухэмрэ цIыхуггэм и щапхьэу щытын хуей дохутырым и щэныншагьымрэ игу худэмыгъахуэу усакIуэм жеIэ:

*Я нэхъ цIыхуггэнышаггэми и гьунэт
Ебдзыныр жэуапыншэм а псалгьейр.
Гууз ирихьукIыну ирикьунти
И гьащIэр бзэнышэу кызыэрихъ кьудейр...*
(«Щилгьаггэм зи гур узу кьэкIуа бзагуэр...»)

Адыгэ усыггэм ущрохьэлIэ философии гупсысэ шэрыуэ зыщIэлъ усэшабзэхэм («стихи-стрелы»). А жанрым ирилажгьуэ щытащ Kыщочкьуэ Алыми нэгьуэщI адыгэ усакIуэ зыбжани. Бемырзэ Мухьэдини

иIэщ апхуэдэ усэхэр: едзыгьуитIу (сатырийуэ) зэхэт усэхэмрэ зы едзыгьуэ (сатыриплI) фIэкIа мыхьу усэ кIэщIхэмрэ (усэ-шабзэхэмрэ). Ахэр мыин дьдэми, ящIэлъ гупсысэр кууш, шабзэшэу гуцхьэм зэпхидз псалъэхэмкIэ гьэнщIащ. ГьэщIэгьуэнраши, усэр нэхъ кIэщIыху, абы щIэлъ гупсысэр нэхъ кууш, шэрыуэщ. Абы и щыхьэту кьэтхьынщ Бемырзэм «ГьащIэ хабзэ» зыфIища усэр:

*Щхьэж хуэфэщэн и щьдэжынищ;
ЦIыху щIыIэлIэхым хуэлъэщ шын,
Щхьэемыгугьум мылкъу хуэмыщ,
Зэмыщхь зэгьусэ зэрымыщI.*

(«ГьащIэ хабзэ»)

Адыгэм и лъэпкъ афористикэм нэхъ зызыужьа кьэгьуэтыгьуейщ. IуэрыIуатэри, тхьдэ дэфтэрхэри, нэгьуэщI тхыгьэ лIэужьыгьуэхэри щыхьэт зэрытехуэмкIэ, адыгэм и псалъитIым языр псалъэ шэрыуэу, жыIэгьуэу, псалъэжьу зэхэлъу кьигьэсэбэп хабзэт. Адыгэбзэм нэхъ кьулей уигьэлъыхьуэну ар ягьэшэрыуэрт лъэпкъ IуэрыIуэдзхэмрэ джэгуакIуэхэмрэ. Бзэм я нэхъ дахэр Iурылгьрэ ар Iээу гьэбзэрэбзэныр зи лъым хэлъу кьигьэщIа Бемырзэ Мухьэдини и усэхэм куэдрэ уащрохьэлIэ адыгэ псалъэжьхэр зи лъабжьэ гупсысэ гьэщIэгьуэнхэм, философиие жыIэгьуэ шэрыуэхэм: «*Имыгьуэ псалъэм гум шыгьушытсыр декIэ*», «*...АрщхьэкIэ джатэм и уIэггэр кIыжми, / Имыгьуэ хьуэныр пхуигьэхужкьым уигу*» (егьащэ: «Джатэм иуIар хушхьуэкIэ хьужми, псалъэ гуауэм и уIэггэр мыкIыжщ» псалъэжьым); «*Щхьэр зыфIэкIуэдыр щIэгупсыскьым тыIэм*» (егьащэ: «Кьуйым и пыIэр щхьэрыхумэ, укIытэжыркьым» псалъэжьым); «*Iэпхлэпх ящIа аслъэныр укIыгьуафIэщ*»; «*... ИкIи кьыпфIэмыIуэхум уи цхьэм нэхъ, / УкIуэдыжыныуц псыниэ хьэндьркьуакьуэу*»; «*Анэр кьыпащIыкIкьым кьурэ цхьэкIэм, / Адэри псэунукьым тIэуней...*»; «*ЗимыIэ либгьум сытри я дуней, / Я лыгьэр елътэтамэ зыльэкI зым?...*» (егьащэ: «Зы лIыр джэдыгуибгьурэ лIибгьур джэдыгуншэу» псалъэжьым); «*Лэныстэм я нэхьыфIри кьыцумыщтэмэ куэдрэ / ТхьылымIэ кьудей имыбзыжу мэульбий*»; «*ХьыфIэбдзэр IэкIэ – дзэкIэ кьэпцтэжынищ*»; «*ЗыщIам насытыр аркьэнкIэш, / Трехьыр шатэ псыми*»; «*Лыгьэ зилэр ирикьейкьым и кьарум, / Мы дунейм темьт фIэщIыжжу нэхъ еру*»; «*Кьуршыбггэр зэрышхмэ, кьуаргь шхьну кьонэж*»; «*Делэр схуэхьун нэхьрэ IупэфIэгьу, / АкьылыфIэр схурырехьу жагьуэгьу...*» (егьащэ: «Ныбжьэгьу делэ нэхьрэ – бий губзыгьэ» жыIэгьуэм).

Бемырзэ Мухьэдин «усакIуэ нэщхьей» цIэр зытеIукIахэм ящыщщ. Ауэ усакIуэ нэсыр зытетхыхьыр куууэ зыхищIэ Iуэхугьуэхэрщ. Бемырзэри хуейт, Ашэмэз и бжьамийм пэджэжу, макьамэ дахэ иусыну, и усэхэр фIым хуигьэпсыну, арщхьэкIэ зыхэпсэукI зэманым кьыщыхьукьыщыщIэ Iуэху мыщхьэпэхэм ар апхуэдэ шэсыпIэ ирагьэхьэртэ-кьым. И хьуреягьыр мыхьумыщIагьэ зэфэзэщу, усакIуэ IуэхуфI гуэрым IэрыщIу теусыхьыфыртэжьым. «*Сэ уэрэд зэхэслъхьэну сыхуейт, /*

Ашэмэз и пшыналъэм пэхъуну, / Мы ди хэкум цхьэщыт цIымахуейр / ШэчыгъуафIэ абы хуигъэхъуну», – етх абы. Ауэ афиянафэмрэ фадафэмрэ зэщIацта дунейм усакуэм и пшынэм кыщикIыр нэгъуэщI пшыналъэт:

*Сэ сыхуейт зэхэслъхъэну уэрэд,
Ауэ... гъыбзэ сфIэхъункIэ сошынэр...
(«Сэ уэрэд зэхэслъхъэну сыхуейт...»)*

Усэ нэщхьей и кьалэмыпэ кызырыпыкIым папщIэ дэуэгъу кыуэхъухэми жэуап щыпккъэ яритыжыфырт Бемырзэм:

*... Армыхъумэ сэри фIым сыхуэусэн
Мынэхъ хуэмыхуу си кьарум кыхьынунт,
Ауэ кьалэмыр згъэдэIуэфми сэ,
Мы сигу кыгъыкIыр дэнэ сыбгъэхъыну?..
(«Си дауэгъухэм я жэуапу»)*

Бемырзэм и усыгъэм ущрохьэлIэ фIыуэ ильагъу-кьэзыльагъуж цIыхухэм – адэ-анэм, кьуэшым, цхьэгъусэм, быным, ныбжьэгъухэм – яхуэгъэза е я фэеплъ усэхэмрэ поэмэхэмрэ. Апхуэдэщ «Поэмэ нэщхьей» (*Си адэ Хьэмид и фэеплъу*), «Жьыгъэ» (*Си адэшхуэ Хьэмид и фэеплъу*), «ПаупщIмэ зы Iэр, кьэнэжар мэгуIэр...» (*Мухьэрбий хузотх*), «Анэ», «Зураб деж», «Сипхъухэм» (*Зулетэрэ Мадинэрэ*), «Льэпкьым и зэчийхэр» (*Кьалмыкь Юрэ и фэеплъу*), «Гум и пшыналъэ» (*Пхъэш МуIэдэ и деж*), «Нэхуц Мухьэмэд и фэеплъу», н. Мыбыхэм я нэхьыбэр XIX лIэщIыгъуэм урыс литературэм куэдэ кыщагъэсэбэпу щыта жанрым – лирикэ хуегъэхъыныгъэм е зыхуэгъээныгъэм (лирическое послание, лирическое обращение) пэгъунэгъуц е мемориальнэ (фэеплъ) лирикэм щыщц. Ахэр усакуэм и льагъуныгъэм и зы плъыфэщ, ауэ Бемырзэ Мухьэдин и усыгъэм IупщIу кыхоцхьэхукI дэзыхьэха пщацэм, цхьэгъусэм хуэгъэпса льагъуныгъэ лирикэр.

Бемырзэм и гухэль усэхэми, зы лъэныкьуэкIэ, адыгэлIым и бэшэчагъыр, жыру псыхьа и хьэл-щэныр, нэгъуэщI лъэныкьуэкIэ – и гу хуабгъыр кыхоц. Абы и льагъуныгъэр пагэщ икIи цхьэхуитщ:

*Срехъу хьэфиз ущысфIэкIуэд сыхьэтым –
ИтIанэ уи гъэщIагъэр слъагъуфынкьым,
НэгъуэщIым хуэпхъ насытыр пэрыхьэтми,
IуцIыхъэ нэпсым си нэр ирифынкьым.
Срехъу дэгу-бзагуэ сыщыбгъэщI дакьикъэм,
ИтIанэ уи псалъейхэр зэхэсхынкьым,
ИтIанэ уи гуцIэгъум сыщIэлъэIуу,
Сыууу си лIы напэр тесхьжынкьым.
УщысIэщIэкIэ лъэр кызыдремыбзэ –
СыткIэлъыжэнкьым, мыхъуми, сыноубзэу.
(«Срехъу хьэфиз ущысфIэкIуэд сыхьэтым...»)*

Лирикэ лыхъужьыр гухэлъым гуитлщхьитл зэрищлым, ар зыхишэ псэ бэнэныгэм теухуа мотивым адыгэ литературэм куэдрэ ущрохьэллэ. Сыт хуэдиз лыггэ зауэ губгъуэм кыщылтыкыуэмыкIами, адыгэллыр гухэлъым кыщиггэхаша кьэхьурт, псом хуэмыдэжу, ар усаklуэ псэ пIащлэмэ. Бемырзэм и «Цыху зэллэзэрытхэм сывохуаупсэр...» усэм и лирикэ лыхъужьыр йохуаупсэ зи акылыр зи гумрэ зи псэмрэ я тепщэу псэухэм: «зыми зэхэзешхуэан яхуэмыщлхэм», «лгэ быдэklлэ щлгум ириклуэхэм», «жаггуэггухэм я бзэр удын яхуэхъукIи гуфлэн кьэзымыгганэхэм». Апхуэдэ цыхухэм я лгэгуныггэми щыпкыггэ хэлгыц, ауэ щлгэлы плэрэ абы хуабаггэ? Флгуэ ялгэгуар лэщлгыб зыщлгыжыфхэм гухэлъ ялэххар пэжу плэрэ? Насымыфлгуэ плэрэ апхуэдэ цыхухэр? Цыху гьащлэмрэ цыхугумрэ шабзэшэу клуэцлрыкI упщлэ жэуапыншэ куэд кьроклуэ мыпхуэдэ едзыггуэ лущкIлэ иухыж усэм: «Фэ фцлэркыым лгэгуныггэ насымыншэ, – / Бзылгхуггэ зи гухэлъым епцлгыжам / И закгуэ кыфщымыхуу «щлгым и бынжэ», / Фэ фхузэфлоркыр фигу ивггэхужын...».

Бемырзэм и лгэгуныггэ лирикэм лэklуэлгаклуэу хэухуэнащ щлгуэапсым и образыр. «ИкIлэрэй сыхьэтыр хуабэм еггэщлгэж» усэм гьэмахуэмрэ хуабэмрэ я клэухымкIлэ усаklуэм лгэгуныггэ жэуапыншэм, гухэлъ нэщхьейм и сурэт щещл: «ИкIлэрэй сыхьэтыр хуабэм еггэщлгэж. / Араггэнц уи нитлри хамэ щлгысхуэхуар: / Дякум дэта щлгалэм и цлэр пщыггупщэж / Щысфлэщлгэ тэлайм хьунт сэ сыщлгэщхуа». Щлгуэапсым и образ телгьыджэрэ фллылгэгуныггэ кьабзэрэ щызэщлгэлыщ Мухьэдин и «Акроусэми»:

*Дыщэм и нэз клапэу щытми мы дунейр,
Уэ узимыIамэ, ар кбум нэщл кзудейт,
Нур зымыдзыж дыггэу мыл хьурей тыккырт,
Е еklуэллэллэншэу данэ зэрыль ккырт.
Инжыдджытс ежэхьыр зэрыхуейуэ нэпкэ,
Мы си гьащлэм сэри сыщытхуейщ, си нэху.*

(«Акроусэ»)

Акроусэм и щхьэхуэныггэщ сатыр кьэскIлэ кызэрыщлндзэ хьэрфхэм кьехыу укьеджэмэ, псалгэ е псалгэуха хьууэ. Апхуэдэ ухуэklлэр щлгэгыбзэм и зы фащэу кьаггэсэбэп хабзэщ. Мы лыхьэр кызыхэтха акроусэм хэт сатырхэм я пэщлэдзэ хьэрфхэм зэklлэлыклуэу укьеджэмэ, мыращ кыбжалэр: «ЗУРЯТУ СИ ДУНЕЙМ»... Гурылуэггуэщ мыр усаklуэм и щхьэггусэм зэрыхуэггэзар.

Бемырзэм и усэхэм щеггэлгэпIлэ дуней псом щызэлгэщлгысауэ адыгэ бзылгхуггэм и дахаггымрэ гуаклуаггымрэ. «Адыгэ пщашэ нэсым» зыфлнща усэр еггэпщэныггэ защлгуэ ггэпсащ, иklлэм-икIлэжым, адыгэ бзылгхуггэм и хьэл-щэнри, и теплгэри, и акылыфлгэри кызыггетщ сурэт усаklуэм абы псалгэklлэ щещл. «Кьанжэм и флщлэр зи флщлгуэ кьанжэм и хужьыр зи хужь», «Тамбукьан гуэлым и луфэм кыщыкI кьамылу, зэklлужь», «зи лупэхэр лущхьэ ггэггэ», «бланэм и клуэklлэр зи

кIуэкIэ», «зи нитIыр вагъуэ лыд», «зи набдзэ фIыцIэ зэхэкIэр мазэ къу-
рашэ цIыкIуитI» бзылхугъэм и теплъэм усакIуэм егъэпщэныгъэ, эпи-
тет тельыджэ бжыгъэншэхэр къыхуегъуэт:

*ЕтIысэхамэ – тхъэрыкъуэ,
Зиукъуэдиямэ – аслъэн.
Лэгъунэ нысэу, тхъэрыIуэ
ЗыхуищIа щауэм Iуплъэн.
Зи щхъэцыр Къуищхъэхъу псыкъелъэ,
Зи щIыфэр къэжэр бжъэхуи,
Гухэлъым кыищигъэделэм,
Акъылыр зи шэпэIудз...*

(«Адыгэ пщазэ нэсым»)

Бемырзэм и лъагъуныгъэ лирикэм и зы Iыхъэщ «Лъагъуныгъэм
сыхуэщыпкъэщ» зыфIища сонет Iэрамэр. Сонет Iэрамэр сатыр
пщыкIуплIу зэхэлъ сонетурэ пщыкIутху мэхъу, абыхэмкIэ зэхэгъуа
цикл къагъэщIу. Сонет Iэрамэм и щхъэхуэныгъэщ кыкIэлъыкIуэ со-
нетыр ипэ итыр зэриуха сатырымкIэ кыищIидзэу гъэпсауэ щытыныр.
Сонет пщыкIуплIыр зэриух иужьрей сатырхэр зэкIэлъыхъауэ хоувэ
епщыкIутхуанэ сонетым – «магистраль»-кIэ зэджем, абы сонет къэскIэ
ящIэлъ гупсысэ щхъэхуэхэр кыищызэщIэкъуэжащ. Дауи, тыншкъым
усэ сатыр 210-рэ хабзэ хэхам тету зэпхауэ къэбгъэщIыныр, абы и жып-
хъэми, и рифмэ гъэпсыкIэми, щыпхрыша гупсысэхэми тещIыхъауэ. Ап-
хуэдэу щытми, усыгъэм и жанр нэхъ гугъу дыдэу къалъытэ сонет Iэрамэр
Мухъэдин адыгэ усакIуэ псоми япэ кыигъэIэрыхуэн хузэфIэкIащ
1973 гъэм – езыр илъэс 24 ныбжьым иту. Ар щхъэхуэу кыитехуащ
«Iуащхъэмахуэ» журналым, нэхъ иужьыIуэкIэ усакIуэм «ЛIыгъэм и
тхыдэ» (Черкесск, 1981) зыфIища и япэрей тхылъым иту къыдэкIащ.

Сонет е сонет Iэрамэ зи Iэдакъэ кыищIэкIа адыгэ усакIуэхэм я
нэхъыбэр зытетыр «инджылыз фащэрщ»: катренищрэ кIэух сатыритIу
зэхэлъу. Бемырзэ Мухъэдин и сонет Iэрамэр щитхым нэхъ фащэ
гугъур – «итальян сонетыр» кыихихат: катрену тIурэ терцету тIурэ
зэдзылауэ. Пэжщ, Бемырзэм и сонет Iэрамэм рифмэ ухуэкIэр щызэпиу-
ди хэтщ, ауэ абы и тхыгъэм и гупсысэкIи, темэкIи, сюжеткIи итальян
сонетым кыигъэуэв къалэнхэр щыгъэзэщIащ. Щапхъэу къэбгъэлъагъуэ
хъунуц гупсысэр кыызэщIэзыкъуэж епщыкIутхуанэ – магистраль – со-
нетыр:

*Нэрыгъ зэ пщIамэ, мывэ джейри мэсыр,
Гукъеуэм си гум ицищIыжащ унагъуэ.
КъысфIэщIт зэгурэм уэ у-Дахэнагъуэу,
Сэрауэ уи псэ закъуэ Джэримэсыр.
Уи деж кIуэ гъуэгур быркъуэшыркъуэт, хъэлъэт,
Гукъанэ зэпымычхэмкIэ гъэнищIат.
IэмалкIэ ди жагъуэгъухэр зэхуэщIат,*

*Абыхэм сэ сатеклуэфакъым хьэлкэ,
Фыльбагъуныгъэм нэхъ симылау лэщэ,
Ильэсхэм уардэу сэ сапхырыкынут,
ИджырыкI сцIэнут сэ схузэфIэкIыну.
Гугъуехъ спэщIэлъыр аркъым зыщIэсIэжьэр:
Ди натIэм ильагъэнт дызэтэлэщIэу,
НэгъуэщI цхьэгъусэм гъащIэр детхьэкIыну.
(«Льягъуныгъэм сыхуэщыпкъэщ», 15-нэ сонет)*

Мыбы кызырыхэщымкIэ, катрен строфаитIым деж Бемырзэм кы- щегъэсэбэп итальян сонетым кыигъэу в рифмэ зэпхыкIитIым языхэзыр: *абба* – кызыщIэзыкъуэ («охватная», «поясная») рифмэ лIэужьыгъуэр. КыкIэлъыкIуэ терцетитIым я рифмэ ухуэкIэр мыпхуэдэу кьэбгъэ- льягъуэ хьунуш: *сdd – ссd*.

Сонет Iэрамэм и ухуэкIэ хабзэм тету, Бемырзэм и кIэ дыдэу кыакуэ магистраль сонетым сатырхэр зырызурэ кыитрешри, адреи сонет пщыкIуплIым зэкIэлъыкIуэу я кыщIэдзапIэ ещI. Япэрей сонетри иужьрей дыдэ сонетри кызырэщIидзэ, епщыкIуплIанэр зэриух усэ сатырыр зэтохуэ – *«Нэрыгъ зэ тиIамэ, мывэ джейри мэсыр»*.

Бемырзэм и сонет Iэрамэм макъхэм, рифмэм, строфар зэрыу- хуам, ритмикэм мыхьэнэшхуэ щалэщ, ауэ тхыгъэм кьалэн пыухыкIа цагъэзащIэ образхэм, сонетхэм яцIэль гупсысэхэм, усакуэм и худо- жественнэ Iэзагъым. И фIэщыгъэми ищхьэкIэ кьэтхьа кIэух сонетми кызырэхэщыи, Мухьэдин и сонет Iэрамэм льябжьэ хуэхьуар льягъу- ныгъэрщ, гухэль жэуапыншэ-насыпыншэрщ. Тхыгъэм и кIыхьагъкIэ усакуэм хиухуэнаш и лирикэ лIыхъужьым и дуней еплъыкIэм, щыIэкIэ-псэукIэм, гурыгъу-гурыщIэхэм, гунэджым ехьэлIа образ гъэщIэгъуэнхэр. Апхуэдэщ, псалъэм папщIэ, бампIэр кыщытеуэм деж ар здэкуэ «бгы льяпэм щыдауш екIэпщIэ мэзыр», ар «зылэхъэ- ну кьэлэбэ кьудамэхэр», нэгъуэщIэхэри. Лирикэ лIыхъужьым и гупсысэ нэщхьейхэр усакуэм сонет кьэскIэ егъэпщэныгъэ щIэщыгъуэхэмкIэ кыщытеуатэ: *«Гукъеуэм си гум щыщIыжащ унагъуэ»; «Вагъуэниэ уа- фэу, нэщI схуэхъуащ уи гущIэр»; «Сылъакуэу Iэ сишям кыщыдыхьэиш- ри, / Уэшх нэщIу, сцхьэщыкIащ уи льягъуныгъэр»; «Сыпсалъэми, плъыржьэрым ихъ уIэгъэу, / Шэджагъуэ махуэу уи нэхэм сопщIыхьыр»; «...Зэгъурми «фIыуэ слъагъу» жызымыIэжырищ / Зи гъащIэр гужьей- гъуэкIэ гъэниIар»; «IэмалкIэ ди жагъуэгъухэр зэхуэщIат...»; «Псы ткIуэпсрэ нэт екъутэ псыхъуэ мывэр, / Ди я кум ахэр (жагъуэгъу- хэр. – Хь. Л.) дэувахэщ хьэлэу...»; «Зэгъуэпыр блащхъуэу гущхьэм кы- нэсытэм, / Уэрэдым си гупщысэр изохьэлIэр...». Еянэ сонетым и кIэу- хым – ебгъуанэм и щIэдзапIэм деж абыхэм кьэсыхукIэ тхыгъэм щIэлъа гупсысэ нэщхьейр токIуэтри, фIэщхъуныгъэ лъэщымрэ псэ бэнэ- ныгъэмрэ тепщэ щохъу. Лирикэ лIыхъужьым и плIэр иузэхужу адэкли гъащIэм насып щигъуэтыжыным щIэхъуэпс, хущIэкъу мэхъу: *«Ильэс- хэм уардэу сэ сапхырыкынуш, / Жагъуэгъухэр гукъыдэжкIэ зэзгъэфы-**

гьуэу. / ИджырикI гьащIэм кьыспэщылгыц и фIыгьуэр, / Игьэунэхуакьым си кьарум льэкIынуур,» – жеIэ абы. АрщхьэкIэ епщыкIуцанэ епщыкIуплIанэ сонетхэм деж лирикэ лIыхьужьым и гукьеуэр аргуэру кьытокIуэ:

*НэгьуэщI щхьэгьусэм гьащIэр депхьэкIыну
КьызжаIэнами, хьунтэкьым си фIэщ.
Уэ сигу уилгынууц, – узыхуейр кьысфIэщ, –
Фэеплыуи уи сурэтыр кьесхьэкIынууц,
(«Льягьуныгьэм сыхуэщыпкьэщ»)*

Иужьрей магистраль сонетым и кIэ дьдэ сатыритIым кьызэраIуатэщи, адыгэ псалъэжьым «узыхьыну псым зыдегьээзых» зэрыжыхуиIэм хуэдэу, лирикэ лIыхьужьыр арэзы тохьуэ и щхьэ кьрикIуам, абыкIэ зыри игьэкьуэншэжыркьым икIи фIыуэ кьыгуроIуэ Ухыгьэм и Iэмырым узэрыфIэмыкIыфынуур... Аращ абы и гуауэри нэхь гьэткIугьуафIэ щызыщIыр: «*Ди натIэм илбагьэнт дьзэпэIэщIэу, / НэгьуэщI щхьэгьусэм гьащIэр депхьэкIыну...*».

«Льягьуныгьэм сыхуэщыпкьэщ» сонет Iэрамэр адыгэ литературэм деж сонет жанрым и зыужьыныгьэм и щIэдзапIэу кьэпльытэ хьунуц. Абы ипэ кьыхуэу ди усакIуэ нэхьыжьхэм куэдрэ кьагьэсэбэпакьым а жьыпхьэр, псом хуэмыдэжуи абы и «итальян» фащэр.

Лиро-эпикэм и хэльхьэныгьэ хьуащ Бемырзэ Мухьэдин и поэмэхэри: «Лыгьэм и тхьдэ», «Кьуэш льягьуныгьэ», «Гьуэгу махуэ, щIалэгьуэ!» (1977), «Поэмэ нэщхьей» (1987–1991), «Ди льэпкь пщыуэркьхэм я фэеплыу» (2000–2001), «Iэдииху» жыхуиIэхэр. Мыхэр псорри щитха гьэр тхуэмыгьэнахуэми, Бемырзэм и «Лыгьэм и тхьдэ» япэ тхьлгу 1981 гьэм кьыдэкIам итащ ищхьэкIэ кьэдгьэльтэгьуахэм ящыцу япэрей поэмищыр («Лыгьэм и тхьдэ», «Кьуэш льягьуныгьэ», «Гьуэгу махуэ, щIалэгьуэ!»). Ахэр усакIуэм 80 гьэхэм ипэ кьыхуэу итхаш.

И IэдакьэщIэкIэхэри щыхьэт зэрытехьуэщи, Бемырзэ Мухьэдин кьызыхьэкIа льэпкьым псэхукIэ хуэпэжащ икIи хуэусащ. ИгьащIэ псокIэ ар щIэхьуэпсащ адыгэр зылI и быну зэкьуэувэжу и жэнэт щIыналгьэм льябжьэ быдэ щипщIыжыным, льяпсэ дахэ щиухуэжыным, кьуэпсыбэ щидзыжыным. Езыри и гуащIэ кьызэрихькIэ телэжьащ а кьалэн мытыншхэр гьээщIа хьуным, ауэ хунэсауэ пIэрэ усакIуэ гумызагьэр и льэпкьымрэ псэм пищI и хэкумрэ яхуиIэта уэрэдыр нижыIэсыну?.. И усэхэм языхэзым абы щитхыгьат:

*Си гьащIэ, куэдщ уэ кьысхуэтиIар,
Кьыттенэжакьым сэркIэ щIыхуэ.
Сыхуейт иджы зы слээкIыжын –
СыхуищIыхьэн, кьэмысу жьыгьэр,
Гухэль уэрэду пхуэстхьыжын
Уэр щхьэкIэ мы си гуиIэм щыхьэр.
(«Ей, гьащIэ – нэху пытхьахуэ тIэкIу...»)*

«Лъэпкъ щIыхьым зи псэр шэпэIудз» хуэзыщIа усакуэ, егъэджакуэ Бемырзэ Мухьэдин и цIэр адыгэм и тхыдэми, культурэми, литературэми уахьтыншэ щыхьуащ, нэхьыщхьэраши, цIыхубэм фIыкIэ, дахагъэкIэ, къабагъэкIэ ягу къинащ. И зы усэм къызэрыхэщши, усакуэм гурашэу, хьуэпсапIэу гьащIэм щииари аращ:

*Сэ куэд сыхуейкьым: зы сабий нэхъ мыхьуми,
Хьэщыкь анэбзэм хушщIыжыныриц стхам,
Е си лъэпкъ мащIэу си гур зыхуэмыгъуэм
КъиIэтыжыныриц уи зы дэхуэха.
ИкIи зэгуэрэм, и кIэм нэса щагъэу,
Сигу мафIэр, си лъэпкъ мащIэ, хьужмэ дий,
ЖьыIэныриц: «Си цIэр щIэлъу и гушIагъым
Тетащ дунейм Бемырзэ Мухьэдин...»*

(«СИ ЛЪЭПКЪМ»)

Щыху зэчиифIэхэм езыхэр псэу щIыкIэ фэеплъ зыхуагъэувыж хабзэщ. Урыс усакуэшхуэ Пушкин А. зэритхауи («Я памятник себе воздвиг нерукотворный»), Бемырзэ Мухьэдини фэеплъ мыкIуэдыжын зыхуигъэувыжащ. Усакуэр зыщальхуа Али-Бэрдыхьуэ къуажэм Кавказ зауэм хэкуэдахэм я фэеплъу 1989 гъэм щагъэува сыным Бемырзэм и Iэдакъэ къыщIэкIауэ дунейм адыгэу тетым зэльащIыса псалъэхэр къыхэлъушIыкIащ. Жьыбгъэми хуэмышхьэхыжын, уэшх-уэсми яхуэмылъэсыжын, дыгъэ жьэражьэми фае хуэмышщIыжын усэ сатырхэрщ зи гугъу тщIы сыным тетыр:

*Лъэпкъ щIыхьым зи псэр шэпэIудз хуэзыщIу,
ЯукIыхункIэ бийм хуимыкIуэтахэм,
Хьэжрэту мыжурьпэм ирихужьэу,
ИстамбылакIуэ гьуэгум текIуэдахэм
Щана псэ нэхухэм я фэеплъщ мы сыри,
Адыгэ, зэтеувыли, хуэгумэщI...*

(«УРЫС-КАВКАЗ ЗАУЭМ ХЭКУЭДА АДЫГЭХЭМ»)

ИщхьэкIэ дызыхэплъахэр щыхьэт зэрытехьуэщи, Бемырзэ Мухьэдин гьащIэм гьуазэ нэхьыщхьэу щииар, и тхыгъэхэми лъабжьэ яхуэхьуар икIи кууэ япкъыригъэшпысыхьар къызыхэкIа лъэпкъым и дунейрщ – и тхыдэрщ, щыIэкIэ-псэукIэрщ, хабзэрщ, нэмысырщ, лыгъэ-шыгъэрщ, къызэщIэкьуауэ жыпIэмэ, абы и усэхэмрэ поэмэхэмрэ псэуэ яIутыр адыгагъэрщ. Апхуэдэу щыщыткIэ, лъэпкъыр псэуху, Бемырзэм и IэдакъэщIэкIэхэри, езы усакуэм и цIэри щыIэнуш, псэунуш.

ХЬЭВЖОКЪУЭ Людмила,
филологие щIэныгъэхэмкIэ кандидат

АДЫГЭБЗЭ

Си гьатхэ дыггэ кьуэмыхьэж,
 Си гукьыдэж, си гурыфьыгьуэ,
 Дунейр уэрыншэм ныбгьуэхьэшт,
 Узилау зыми семыфыгьуэ.
 Узилау зыми семыиж —
 Абыкьи, си бзэ, уэрц си щапхьэр:
 Сэ уи беагькьи сыбеижц,
 Андрейхэр сцлэнуи сыхуопабгьэр.
 Уэрыншэм гьащлэр шхын мышьут,
 И лэфли флэлуи зыхэзмыщлэу,
 Мо дыггэ кьепсыр щхьэкьуэ шут,
 Абдж кьызэрыкьуэт вагьуэ мышлэр.
 Жьызылэ щылэщ псалъэгьэху,
 Уэ кьэбгьэщлэнур кьэбгьэщлауэ,
 И псалъэ кьапсэр зэрихьэху,
 Уфлэмылуэхуу, кьопэбжьауэу.
 Сэ зы дакьикьы семыдэлу
 Абы я псалъэ мыжкьэ-мывэм.
 Кьуршыпс ежэхьыр хуэщлкьым дэгу
 Абы зыгуэрым хидза мывэм.
 Псыр тожри, мывэхэр кьонэж,
 Гьуэгу зэрытехьэрэ и псыпэр,
 Зэринэклар абы гьунэжц
 Мывэ пкьлэьейрэ щхьэдэхьплэу.
 Си адыгэбзэ, уэ улъэщц,
 Зи зэманьыгьуэу угурыхуэщ,
 Цыхугу дэтхэнэри кьотлэщл,
 Уэ уцагьабзэкьлэ лэрыхуэу.
 Ээм, си бзэ, уохьури уэ жьгьыру,
 Адыгэ пшынэу, уобзэрабзэ,
 Ээм, кьызыкьуохри уи кьарур,
 Хеящлэ джатэу ар уогьабзэ.
 Анэ быдзышгьуэ, уэ улэфлц,
 Ущьщхьэщыскьлэ сабий гуцэм,
 Гухэлъ уэрэди жыболэф,
 Зэригьэдзэкьыу пцащэ гуцлэр.
 Уэ уафлэжкьгьейми, кьэбгьэщлауэ

Зэрыдунейуэ зэджэ «Нартхэр»,
 Гъэ минхэр, си бзэ, уэ бгъэщлэщ,
 Иджыри мащлэкъым уи натлэр...
 Си лъэкъым щлэблэ къыщлэхъуам
 Насып вагъуэбэу, ужьэхэпсэу,
 Я нэхъ тхэмыщклэ ар цыхъуам
 Урелэ уэ, си адыгэбзэ!

* * *

Къуршыбгъэхэр цоухуарзэр уэгум лъагэу,
 Къыр дамэм пшэ ешахэм зрагъэщл.
 Аргуэру сыплейтейуэ ситц уи лъахэм,
 Къурмэн сызыхуащлын си адыгэщл.
 Шхынынщэурэ гъаблэгу къэзыщта цыхуу,
 Зызмыгъэнщлэжу сошэр уи хъэуар,
 Сэр хуэдэу, дауикл, нэгъуэщл зым ицыхукъым,
 Уэрыншэу мы илъэсхэр зэрысхъар.
 Уи пащхэм сэ мардэншэу сыщыкъуаншэщ,
 Ппэлэщлэ сыхъухунклэ сцлэкъым сэ
 Мы илъэс закъуэм сызыщлэхуа къуажэм
 Апхуэдиз дыдэу хуезэшыну псэр.
 Циху тхэмпа лувхэм дыгъэ бзийм зыфлэщлэ,
 Мэз жыг епэрым бжьэхэр бгыпэм деш.
 Сэ гуфлэм си гур слэпихын къысфлэщлэ,
 Сыщыгц лэнкуну ди къуажэбгъум деж.
 Флэхъусыжым щлэгъуу, къысхуэшии уи лэр,
 Уи куэщлым, Хэку, аргуэру сынеджэж.
 Уэ зырщ уэрэду гъащлэм сэ цызилэр,
 Адрейхэр псори уэ уи джэрпэджэжщ.

ХЪУЭПСАПІЭ

Макъ зилэм ещлыр джэрпэджэж,
 Пкъы зилэм едзыр ныбжь,
 Дунейм и тхыдэ сызэджэж,
 Улэгъэу сфлэщлэ убжьыбжь.
 Лэщлэгъуэу цыхум кыгъэщлэм,
 Мамыру хисэу гуэдз,
 Уэ, лъырэ нэпсклэ мыгъэнщлау,
 Пщызгъуэткъым напэклуэщл.

ЗимыIэр зилэм и джэгуэнц, —
 Ирехъу ар лъэпкъ е цIыху, —
 Къарум игъуэтмэ зытекIуэн,
 Къэгъазэ имыцIыху.
 Уэ си тхъэ, хъуну пIэрэ зэ
 Зэщыхъухэу цIыхухэр цIыху,
 Ялыгъ IэнатIэм, мылкъум, бзэм,
 ИмыщIхэу ин е цIыкIу?!
 Зы лъэпкъ щхъэхуещэм и нэфI-нейм
 Химыхыу фэбжь адрейм? —
 Армырмэ, сфIощI сэ мы дунейм
 Ущыпсэунри лей...

* * *

Мейкъуапэ щыщIэдзауэ Адлер нэсу,
 Хы Iуфэ Iэгъуэблагъэхэри хыхъэу,
 Адыгэ жыгхэм щодаущ я мэзыр,
 Адыгэ фIэщыгъэцIэхэр зэрахъэр:
 ЦIэмэз, ТIуапсэ, Псыжь, Iэнапэ, Сочэ,
 Шэпсы, Щхъэгуащэ, Псыбэ, Дэгъуэмыс...
 Къытезгъээзжу сэ а цIэхэм соджэр,
 Адыгэ тхыдэм сфIэщIу сыкIэрыс,
 ИкIи, апщIондэхункIэ, си хэку дахэ,
 КъысфIощIыр псы шыугъэр къызыпыж
 Хы ФIыцIэ нэпкъ цIэхахэм кхъухъ къутахуэу
 Хыуей нэужьым укъыщысщыпыж...

* * *

Ирехъу и Iэнэр узэда,
 Езы хъэтыкъри ирегъаблэ,
 Адыгэм и гур зыгъ зэтар —
 Къащымыхъунырт ар ныбаблэ.
 Шей фIыцIэ ефэми езыр,
 Хуей хъумэ, и щхъэм щIэмьпIастхъэу,
 И хъэщIэм папщIэкIэ хъэзырт
 Абы сыт щыгъуи и шыгъупIастэр.
 И хэкур дахэт, и щIыр бейт,
 И Iэщым тафэр яуфэбгъурт,
 И зы бгъум хыр къыщыукъубейт,

Тен Iуфэ нэсырт адреЙ и бгъур.
 И щIалэм зищIу лъэгущIэтын,
 И напэр кIапэкIэ имыщэт.
 Е, ажал пащхьэм хуитт итын,
 И гъащIэм лъаIуэкIэ пимыщэт.
 И пщащэм и щхьэм пщIэ хуищIыжт,
 Бзылъхугъэ щIыхьыр ихъумэфырт,
 ДахагъкIэ — гъащIэр цыз зыщIыжт,
 ГуапагъкIэ — унэм и жьэгу мафIэт.
 Адыгэ щIэблэр вагъуэ бынт,
 Адыгэ лъыжьхэр акъыл бащэт —
 Адыгэм сыт ядэбгъуэфынт,
 Насып щалатэмэ мы гъащIэм...

ЛЪЭIУ

Адыгэ лъэпкъым и Iэпкълъэпкъ пщыкIутI —
 Адыгэ анэм и зэш бын гъуэзэджэ,
 Фэ адэжь хэкум вагъуэу фыщылыдт,
 Фыкъэзылъагъухэр къывэхъуапсэу зэкIэ.
 Натхъуэджыр, беслъэнейр, еджэрыкъуейр,
 Жанейр, мэхъуэшыр, хьэтыкъуейр, шапсыгъыр,
 ИтIанэ абазэххэр, къэбэрдейр,
 Адэмей лIакъуэр, кIэмыргуейр, бжьэдыгъур.
 Кавказым и дахапIэр фэ фи хэкут,
 ЩIыгулъым я нэхъ бейр фи хьэсэ щIапIэт,
 Къэрал зэмышщхьхэм къыфхухашу гъуэгу,
 Фи тенджыз Iуфэр яIэт кхъухъ тедзапIэу.
 Иджы фэ дуней псом фыщикъухъащ...
 Фэрыншэу нэщхъеялэщ чэщей мээхэр,
 Фэрыншэу, уэгум вагъуэ щипхьыхьар
 Мэкъуауэ бадзэу, мафIэ нэщIкIэ мэххэр.
 Адыгэ лъэпкъым и лIакъуэ пщыкIутI,
 Iэпкълъэпкъыу цIыхум фэ фхуэдищи иIэр,
 Зыгуэр фыхэщIу и гур ивмыуд,
 Фи псэуныгъэр гурыфIыгъуэу зиIэм.

УАДЫГЭНЫМ КЪИКИР

Адыгэу нобэ ущытыныр гугъуш,
 Адыгэу нобэ упсэуныр хьэлъэщ.

Зэманыр жырри зыгъэщаци гухъуц, —
 Абы екъутэр цыхум и щэн-хьэлыр.
 Абы пэлъэщкыым лъэпкыми и къарур.
 Игъащлэклэ хабзэфл зэрихъэгъахэр,
 Зэхекъутэжри ди зэман ерум,
 Хуэнщлей пэлъытэу, яхепхъэжыр гъэхэм.
 Адыгэ цыхури мэхъу клуэ пэтми жыгъей.
 Хъанцэгу и къуршрэ, и тенджызу псынэр,
 Цхъэхуэфл гухэлъым ар иронэщхъей,
 Лъэпкь клуэд зэрыхъур имылъагъуу и нэм.
 Ди щлэблэр едэлуэжкыым къэзылхуам,
 Еплъыжкыым ди цыхубзхэр я нэмысым,
 Фадафэм и щылылплэ зэрыхуам
 Ди щлалэхэр ехыж, игъуэ нэмысу.
 Ыхъылыгъэр куэдым кыызэрапщыр мылкъуц,
 Цыху уасэр кыызэрабжыр и лэжъаплэрц,
 Иманыншагъэр ямыщлыж емыклу,
 Нэмыплъи хуамыщлыж зимылэм напэ.
 Ещлыфыр япэ къэсым хэутэн,
 Лъэпкыыбзэу илъэс минхэм я уэсатыр,
 Плэмыкылу бгъэшынен е бгъэуклытэн,
 Адыгэ щлыхыыр пфлыхаутэ ятлэм.
 Апхуэдэу щыхъукли, лъэпкь ягъэпудам
 Дэщлыну зи гум къэклыр зырызыххэт,
 Хэт илъэс клуахэм игу ираудащ,
 Хэт и щхъэр лъэпкь гукъеуэ хэмытыххэ.
 Адыгэу нобэ ущытыныр гугъуц,
 Ауэ сыт щыгъуэт щыщытар ар тыншу,
 Къэвгъуэтыт тхыдэм зэ щыщлыж ди гугъу,
 Ди гъащлэр тхъауэ дэ къэзэуатыншэу!
 Щалъхуати, и мыгъуагъэу, жэнэт хэку,
 Яхуэхъури бийхэм ар хъэ зэрышхыплэ,
 Нэщлэбжъэ куэдхэр щлагъэклащ и нэгу,
 Ди лъэпкь бэшэчу, лыхъужьыгъэр зи бэм.
 И тхыдэ кыхыу кыызэринэклам,
 Ар куэдрэ ихуэгъащ псэзэпылхъэплэ,
 Имыгъуэтыжу, уеблэмэ, щлэлъхъэплэ,
 И быну хамэ лэщэм кыиуклар.
 Къэхъуащ монголхэм ар щапэщлэта,
 Зы фэбжъ кърахмэ, щащлэу ярихыжу,
 Гулэжу Лабэ лүфэ щылуа,

Сабийхэр псыхьэлъахуэу къыхихыжу.
 АрщхьэкIэ, хуэмызами сыт махуей,
 Абы игъэпудакъым зыкIи и щхьэр,
 И Хэкур къигъэнэн щыхъуами хуей,
 Яхуэувакъым ар лъэгуажьэмышщхьэу.
 Адыгэу нобэ уццытыныр гугъуцц,
 Адыгэу нобэ упсэуным къикIыр,
 Ди тхыдэ гуауэу фхуэсцIыжам зи гугъу,
 И напэ къэс унэджысынырщ и кIэм.
 Ирехъу гуфIэгъуэ, е гухэщI ирехъу,
 Абы ухуццытынырщ ухуэфаццэу,
 Уи напэм ену уи гур хурырегъу,
 Уи махуэ къэсыхун цIыхугъэ баццэу.
 Уадыгэныр мыгурыфI-гурей,
 Зи уэлиигъуэм фIэфIмэ — ульэпкъыпсэу,
 Адыгэу хъуам тральхьэмэ тезыр,
 IэщIыб пщIыжыну уи анэдэлъхубзэр.
 ПШурылбу зы бзэ, узэдису зыщI,
 Хьэлэлу къыщыптесэкIэ зы дыгъэ,
 Адыгэу упсэуным къикIыр зыщ —
 Уадыгэну къыпкъуэкIынырщ лыгъэ.

* * *

Сэ уэрэд зэхэслъхьэну сыхуейт,
 Ашэмэз и пшыналъэм пэхъуну,
 Мы ди хэкум щхьэщыт щIымахуейр
 ШэчыгъуафIэ абы хуигъэхъуну.
 Сэ сыхуейт мы лъэхъэнэ ерум
 Си лъэпкъэгъу къыхэнахэм лъащIэншэу,
 Си уэрэдым яхилъхьэу къару,
 Гугъуехь псоми пхишыну лажьэншэу.
 Ауэ сэ сыхъужакъым сабий,
 Усэм лъэкIри лъэмыкIри сымьщIэу,
 Нобэ дэ ди гущIыIум ит бийм
 ЛъэкIыныгъэ къицтар зыхэзмьщIэу.
 Сэ си усэр схуэщIынукъым мыльку,
 Дэхуэахэр зыхуей хуигъэзэну,
 Хуццхъуэ уасэ къудей зыкъуэмыль
 ЦIыху сымаджэхэм ар яIэзэну.
 Хуэхъуфынукъым ар щIэгъэкъуэн
 Къару фIыцIэм джэгугэн ищIа цIыхухэм,

ЛъэмыкIыну IэмалкIэ текIуэн
 Iульхэ мыхъумэ нэгъуэщI зымыщIыхухэм.
 ПцIы яупскIэ зи нэгур мыджыл
 Хэку уэлийхэм хэзагъэркъым жьабзэ –
 Щымыхъуну си усэр уэчыл
 Уэчылыншэ здэхъуам къэрал хабзэр.
 Щихъумэнукъым лъэпкъыр абы
 Афынафэ, аркъафэ уз хьэлъэм,
 Къамышэфрэ ямыIэу зы бын,
 Iуэхуншагъэм ди щIэблэ итхьэлэм.
 Сыт атIэ, фIэкI симыIэу гъерэт,
 СыщIыпеуэр сэ нартым и пшынэм?..
 Сэ сыхуейт зэхэслъхьэну уэрэд,
 Ауэ... гъыбзэ сфIэхъункIэ сошынэр...

АШЭМЭЗ

Лыгъей мафIэр щIадзауэ, щIыр мэс,
 Ялеижкъым уэ плъэкIыу щытам,
 КъыIэщIэкIи ажал узыщтам,
 Зэ къэщтэж уи бжъамийр, Ашэмэз!
 ПщIэжрэ, япэм къыщыхъумэ щIым уэгъу
 Е лъэпкъитIым яку дэлъмэ къайгъэ,
 ТхьэмышкIагъэм хуэхъуфу дауэгъу,
 Уэ бжъамийм уи макъамэр къибгъэкIт.
 А макъамэм дэщIыгъуу къэкIыжт
 Дыгъэ гуащIэм къэкIыгъэ исар,
 А пшыналъэр зи щIыфэ нэсам
 Къытехуа и уIэгъэхэр кIыжт.
 ЩIакIуэ кIапэм лъэпкъитI теувар
 А бжъамийм узэрешцэу зэкIужт,
 Зэхихыжт пшэм и напщIэ уфар,
 Псыежэххэм мыл телъыр къэткIужт.
 Ауэ ар зы зэмантI блэкIащ,
 УэрикI, нарт, утетыжкъым дунейм.
 Арагъэнщ, къытщыхуауэ и нейр,
 Къайгъэ мафIэр нэм зэкIэ щIикIар...

* * *

Щыху зэпIэзэрытхэм сывохъуапсэр:
 ФыхуэщIкъым зымикI фэ зэхэзешцхуэн.

ФыгубжыкIэ, фыкъэлыбктым, уафэхуэпскIыу,
 Лажьэншэ цIыхум фэ ефпэсктым хуээн.
 Фи гьуэгур захуэу, фи акъылыр къабзэу,
 Лгэ быдэкIэ фрокIуэр цIыгум фэ.
 Удын фхуэхуакIэ фи жагьуэггухэм я бзэр,
 Фэ зэикI къэвмыгъанэ фи гуфIэн.
 Фэ фшIэрктым лъагъуныгъэ насыпыншэ, —
 Бзылхугъэ зи гухэлтым ещIыжам
 И закъуэ къыфщымыхуу «щIым и бынжэ»,
 Фэ фхузэфIокIыр фигу ивгъэхужын...

* * *

Я анэр быным щамыдэж зэман,
 Я адэм къуэхэр цIыхуилыж лгэхъэнэ,
 Ей, зэман гугъу, зэман къуапэтемэн,
 Ди япэкIэ иджыри сыт бгъэхъэнур?
 Iыхлыгъэм и IэфIагтым ебэкъуам
 КIухъэн зыгуэрым фIэщ цIыгъуейщ хуиIэну,
 Абыхэм я тхъэр бохъшэ быдэу къуарщ,
 А ахъшэ тхылъырщ ахэм я къурIэныр,
 Зы щIыпIэм цIызэщехур цIыхур лым,
 НэгъуэщIым щыщIобэгыр щIакхуэ бзыгъэм —
 ЦIыху цIыкIур гъейм зыгуэрурэ къелынт,
 ДэмыкIуэдыжмэ ар ныбэизыгъэм...

АНЭМ И ПСАЛЪЭ

Эи узыр сипкъкIэ зыхуэзгъэву
 ЦIыгуIэм гу сызыхуэхъун,
 Уэращ сэ гъащIэр схуэзыгъэфIыр,
 Си щIалэу гу цIысхуэху слъагъун.
 АжалкIэ сяпэ уимыщ закъуи,
 ЦIымыIэ уэ пхуэзмышэчын,
 Си Iэ лгэныкъуэр пыбупщIами,
 КъэнамкIэ Iэплэ уэсшэкIынщ.

* * *

ЦIымахуэ, гъатхэ, гъэмахуэ, бжыыхъэ...
 Блэльэтри гъэхэр, къытхуонэр щIыхъхуэ,

Иныкьуэр тхуохьур гукъэкьыж гьафлэ,
 Иныкьуэр гуауэу гум щыдогъэвыр,
 Жьы цхьэл кIэрахьуэу мы дунеижьыр
 Егъэджэрэзри зэманым и жьым,
 Ди гулэ макъхэр имьщлу щхьэжэ,
 Гугъаплэу дилэр тфьызэхехьэжэ.
 Ей, зэман бзаджэ, ей, зэман гуащлэ,
 КIэщлц армырами цыхум епт гьащлэр,
 НыбжькIэ нэсахэм уи хьер щемыкIкIи,
 Игьуэ нэмысу зыми уемыджэ.
 Гу ящегъахуэ, хьунумэ, гьащлэ,
 Къахуумыгъэсу зэуэ лэныгъэр,
 Бын зэщлэрыгъэхэм — анэ гумащлэм,
 Зэрышагъащлэхэм я лъагьуныгъэм.

АДЫГЭ ПЦАЦЭ НЭСЫМ

Тамбукъан гуэлым и Iуфэм
 КъыщыкI къамылу, зэкIуж,
 Зи Iупэ цыкIухэр къэгуфIэм,
 Iуцхьэ гьэгъауэ зэлуж.
 Бланэм и кIуэкIэр зи кIуэкIэ,
 Вагъуэм нэхъ лыдыр зи нитI,
 Зи набдзэ фьыцIэ зэхэкIэр
 Мазэ кьурашэ цыкIуитI.
 ЕтIысэхамэ — тхьэрыкьуэ,
 Зиукьуэдиямэ — аслъэн.
 Лэгъунэ нысэу, тхьэрылуэ
 ЗыхуицIа щауэм Iуплъэн.
 Зи щхьэщыр Къуцхьэхьу псыкъельэ,
 Зи щIыфэр къэжэр бжьэхуц,
 Гухэлъым къыщигъэделэм,
 Акъылыр зи шэпэлудз.
 Жьыжьэу ирелу уэ уи фьыцIэр,
 Ццауэхэр изу уи ужь,
 Къанжэм и фьыцIэр зи фьыцIэ,
 Къанжэм и хужьыр зи хужь.

* * *

Тенджызщ уи нитIыр, ибэу купрауз,
 Уи набдзэхэр и дамэщ хы тхьэрыкьуэм,

Уи лъагъуныгъэр сэ схуэхъунуц уз,
 ГуцIэгъу къысхуумыщIыныр уи тхъэрыIуэм.
 Уэ уцтамылэм — сэ сыуицтаучщ,
 Сэ сырагъэрщ а уи нэ къызэмыплъхэм.
 Сэ занцIэу сиукIынуц уи нэмыплъым —
 ЦIыхугъэ зиIэм, гъэрыр имыукI...

* * *

Сэ фIыуэ уэ узэрыслъагъум,
 Си нэху, къытепхъэ хъумэ шэч,
 Къытехъэ шэч мо уафэ плъагъуми —
 Уи дзыхъмыщIыгъэм ар пэшэч.
 Къытехъэ шэч езы гухэльми —
 Апщыгъуэ ари щымыIэж.
 Сызэрыщыпкъэм шэч щыхэлькIэ —
 Сызэрыпсэуми къытехъэж.
 Сэ ену ар уэ бжезмыIэфми,
 Псалъэншэуи къысфIощIыр IупщI —
 ПфIэлэфIрэ уи псэр пфIэмыIэфIрэ
 Къэхъуа зыгуэр уэ къыщоупщI!?

НАПЭ

Зым, «ахъшэ иIэщ» жалэри, йофыгъуэр,
 Андрейм йохъуапсэр, иIэщи фызыфI,
 НэгъуэщI зыгуэрми щыIэм я нэхъ фIыгъуэу
 Къелъытэр, цIыхум иIэмэ насып.
 Йохъуапсэр зиIэм гъащIэ, узыншагъэ,
 АрщхъэкIэ зэи сэ сыхуэмыза,
 ИриукIытэжу и цIыхугъэншагъэм,
 Нэмыс зыхильхъэжыным цIэхъуэпса.
 Ей, гъащIэ, цIыхур дзыыхуейр мымащIэ,
 АрщхъэкIэ напэр дэ къыдэмэщIэкI
 ЦIыпфIэщIым, егупсыси тпэщылъ мацIэм,
 Иманыр, сынолъэу, тIцхъэщумыгъэкI!..

УсакIуэ Къуныжь ХьэIишэт илгэс 75-рэ ирокъу

«СОПСЭУ СЭ СИ ГУР ЗЭIУХАУЭ...»

*Сопсэу сэ си гур зэIухауэ,
ЖызмыIэу си цхьэр нэхъапэжщ,
Адыгэ фащэр зыщысхами,
Адыгэ псалгэм сыхуэпэжщ.*
Къуныжь ХьэIишэт

Адыгэ литературэм и зыужыныгъэ гъуэгуанэм уриплгэмэ, блэкIа лIэщIыгъуэм и кIэуххэм къэсыху бзылхугъэ-усакIуэхэм я бжыгъэр мащIэ дьдэурэ къэгъуэгурыкIуащ, ауэ 2000 гъэхэм къыщегъэжьауэ лъэпкъ усыгъэм нэхъыбэу хэлэжыыхьыр бзылхугъэхэр аращ. Абы и щхьэусыгъуэр нобэкIэ зэхэгъэкIыгъуейщ, ар, зымащIэкIэ нэхъ мыхъуми, адыгэм и зэхэщIыкI-гупсысэм, хабзэ-нэмысым епхауэ къыщIэкIынуш: дызэрыщыгъуазэщи, пасэ зэманхэм бзылхугъэм и гупсысэр зэIухауэ къиIуэтэну, и гурыль-гухэлъхэр сэтей къищIыну Iэмали хуитыныгъи иIакъым, ауэ иджырей лгъэхэнэм абы къыгъэщI лирикэ щабэр лейкъым, уеблэмэ дзыыхуэныкъуэщ. ЦIыхухъу-усакIуэхэм я тхыгъэхэм ебгъапщэмэ, бзылхугъэ усыгъэр куэдкIэ нэхъ щабэщ нэхъ щхьуэкIэплыкIэщ, сьт хуэдэ Iуэхугъуэм темыггэпсыхьами, ар анэ гупцIанэм, шыпхъу гумащIэм, щхьэгъусэ пэжым я

гурыщIэ кьабзэкIэ псыхьащ. Зи гугьу тцIы псори щынэрылгагьуш
усагIуэ Кьуныжь ХьIишэт и творчествэм.

* * *

Кьуныжь ХьIишэт Мурадин и пхьур Шэджем районым хыхьэ
Щхьэлыкьуэ кьуажэм 1948 гьэм майм и 5-м кьыщальхуащ. Курьт
еджапIэ нэужьым Горький Максим и цIэр зезыхьэ Литературэ ин-
ститутым щIотIысхьэ. Лэжьыгьэ IэнатIэ зэхуэмыдэхэр ирихьэкIащ:
Мэзкуу дэт институтхэм языхэзым, КьБР-м и радиом, щIэныгьэ-
кьэхутагIуэ институтым щылэжьащ. А льэхьэнэхэм Кьуныжьым и
япэ тхыгьэхэр дунейм кьытехьэу хуожьэ. Ахэр «Ленин гьуэгу» газе-
тым кьытехуащ, апхуэдэуи урысыбзэкIэ зэдзэкIауэ «Поэтессы Со-
ветского Союза» серием хэту 1971 гьэм Мэзкуу кьыщыдэкIащ, 1975
гьэм «Истоки» альманахым (Мэзкуу кьыщыдэкIыу цытащ) кьы-
традзащ. А гьэ дьдэм дунейм кьытехьащ Кьуныжь Хь. «Япэ уэс»
зыфIища и япэ усэ тхылыр. Абы кьыкIэлъыкIуащ нэгьуэщIхэри:
«Кьру гьуэгу» (Усэхэмрэ поэмэхэмрэ, 1984), «ГьащIэм и сурэт» (Усэ-
хэр, 1991), «Горсть солнца» (Стихи, 1993), «Хьэрхьуп» (Усэ тхыль,
1996), «Псэм и губгьуэ» (Усыгьэхэр, 1998), «Зэман гьуэща» (Усэхэм-
рэ поэмэхэмрэ, 2003). УсагIуэм и тхыгьэ нэхьыфIхэр щызэхуэхьэса
«Удзыпэ тхьэлъэIу» тхылыр 2015 гьэм «Эльбрус» тхыль тедзапIэм
кьыщыдэкIащ.

Кьуныжьым и усэхэр адыгэбзэкIи урысыбзэкIи кьыдокI. Ли-
рикэм нэмыщI, усагIуэр лиро-эпикэми щолажьэ: абы и Iэдакьэ
кьыщIэкIащ поэмэ зыбжанэ – «Шылэ удзхэр», «ГьащIэ уагьэ», «Си
Алий» (ЩоджэнцIыкIу Алий и фэеплэу). Апхуэдэуи арныбжьыщIэхэм
яхуоусэ, и тхыгьэхэр щIэх-щIэхьурэ «Нур» сабий журналым кьыто-
хуэ.

* * *

Кьуныжь ХьIишэт и IэдакьэщIэкIхэм щытепщэр усыгьэм сыт
хуэдэ зэмани кьыдекIуэкI темэхэрщ (урысыбзэкIэ «вечные темы»
жыхуаIэхэрщ). Апхуэдэщ хэкум, льэпкьым, анэм ятеухуахэр, льягьу-
ныгьэ, пейзаж мотивхэр, гьащIэм и лъэныкьуэ псори кьызэщIэзыкьуэ
философии лирикэр. Ахэр зы усэм щызэхэхуэнауэ ХьIишэт и тхы-
гьэхэм ущрихьэлIэ куэдрэ кьохьу, икIи аращ усагIуэм и художествен-
нэ Iэзагьым и нэцэнэу, и хьэтIым и щхьэхуэныгьэу кьэлъытапхьэр.

Кьуныжь Хь. и граждэн лирикэр, хэкур фIыуэ льягьуным ехьэлIа
мотивыр и усыгьэм щытепщэхэм ящымыщми, щIыпIэ хэха щеубыд.
УсагIуэр псэ кьабзэкIэ и льяхэм зэрыбгьэдэтым и щыхьэтщ абы зэры-
зыхуигьазэ мыпхуэдэ сатырхэр:

*УзимыIамэ, сытыт си дунейр,
СимыIэу псэху
ЗгьэлъанIэ си щIыналъэ?
Пицэдей сихунум уи гум,
Къэбэрдэй,
ИреувыIэ нобэ
Си шыналъэр.*

(«**Си щIыналъэ**»)

УсакIуэм и лъагъуныгъэ усэхэр пщыджыжъ акъужьым хуэдэу къабзэщ, гуапэщ, литературэджым, критикым и нэкIэ уеплъ-мэ, щIэныгъэр и лъабжьэу зэпкърыпхмэ – образ щIэщыгъуэхэр къыщыгъэщIащ, гупсысэ къэIуэтэкIэ гъэщIэгъуэнхэмкIэ зэщIэуздащ. «Си лъагъуныгъэр езгъэпщэнут...» усэм и лирикэ лIыхъужьыр, псэм щигъафIэ гухэлъым и дахагъыр, кууагъыр, лъэцагъыр къиIуэтэн папщIэ, ар зыхуигъэдэн, зригъэпщэн дунейм щимыгъуэту гупсысапIэ йохуэ: «уэгу вагъуэм хуэдэ мыIэрысэм» иригъэпщэнуги, ар «бжьыхъэм жьы къепщэнум ихьынуц игъуэ нимыгъэсу»; «жъэгум хъуаскIэ къы-дэлъэтым» хуигъэдэнут, «щIымахуэр къэсрэ жьым къимыху шытаме уэс щIыIэр, бзийр ипхъуатэу»; «пщэдджыжьым уафэм къихъэ дыгъэм» иригъэщхьынути, «дунейм имыхъ сыт щыгъуи бзыгъэу...», нэгъуэщIу жыпIэмэ дыгъэри пшэм щыкъуилъафэ къохъу. ИкIэм-икIэжым, ли-рикэ лIыхъужьым къыгуроIуэ лъагъуныгъэ къабзэр зыхуэбгъадэ хъун зэрыщымыIэр, цIыху къэс езым и гухэлъ щIыкIэ зэриIэжыр, дэтхэнэ-ми и гухэлъыр и псэм и плыфэу зэрыщытыр. Ар зи гугъу тщIы усэм художественнэ бзэ дахэкIэ къыщыIуэтащ:

*НэгъуэщI ар зэщхъ темыт мы щIыгум –
Си лъагъуныгъэр ещхъыжщ си гум.*
(«**Си лъагъуныгъэр езгъэпщэнут...**»)

Лъагъуныгъэ мотив къызыпкърыщ усэу Къуныжъ Хь. и Iэдакъэ къыщIэкIахэм зэдыщIэкIыу зы щхъэхуэныгъэ япкърылщ – гу-хэлъыр къабзэщ, ар зыпкърышыпсыхъа псэр итхъэщIыкIащ. Аращ усакIуэм и лъагъуныгъэ лирикэр «къабзэ», «лыд» «нур» псалъэхэмкIэ зэщIэуздауэ щIыщытым и щхъэусыгъуэри. Къэтхынщ шапхъэ зыб-жанэ: «*Уи теплъэ сызэжьэр къихъэн нэхъей, / Лыдыжу щхъэгъубжэр солъэщI*» («*Си натIэм, си Iупэм я ныбжьыр зытелъ...*»); «*Лъагъуныгъэ пхузиIари уэ зым фIэкI / Темыплъэну, мазэ нурым кIуэцIашыхъ*» («Уэ-рам захуэм унэ папцIэхэр къытощ...»). Абы щыгъуэми, мазэмрэ ды-гъэмрэ хуэдэу, ХьэIишэт и усэхэм къыхэщ лъагъуныгъэм лъэныкъуитI иIэщ: и зы лъэныкъуэр гуапэмэ, адреир – гуауэщ. Гухэлъыр нэхъ къабзэхукIэ, къару лъэщи хэлъщ икIи нэхъ гуащIэщ. А гурыщIэр сыт щыгъуи гуапэу, IэфIу зэрыщымытыр Къуныжъым «Сымымазэ, сымы-

дыгъэ...» зыфИища усэм IушцIу къыхош: «*И щIошцI гуащIэм лъагъуныгъэм, / Чыным хуэдэу, сеггэлъей...*».

Къуныжъ Хь. и пейзаж лирикэр и творчествэ псом щынэхъ лъэщ дьдэхэм, щытепщэхэм ящыщц. УсакIуэм и дэтхэнэ усэми щIуэпсым и теплгэ зэхуэмыдэхэр хэухуэнащ. Абы щыгъуэми, лирикэ лIыхъужьым и псэм щыщIэхэм, и гурыщIэхэм дунейм и щытыкIэр пэщIэгъуавакъым, атIэ поджэж: щIуэпсым и образхэмкIэ цIыхум и зэхэщIыкIыр, гухэлъыр, гупсысэр къэIуэта мэхъу. «Зы гъатхэр тIуми...» усэм деж фIуэ зэрылбагъухэм гъатхэми закъыдещI, къахуогуфIэ, къопсэлъылIэ, абыхэм я гурыщIэм и плыфэ фащэкIэ дунейр зэщIехуапэ:

*И лъагъуныгъэм
КъытхуищIащ и гугъу,
Дэ тIум ди лъагъуныгъэр
ТхуиггэлъапIэу.
КъыщыщIэм тIуми
Шейтеяуэ дигу,
Хыхъащ жыг хадэм,
ТхъэмтэкIэ ихуапэу.
(«Зы гъатхэр тIуми...»)*

ГъащIэм ехьэлIа гупсысэ куухэр къыщыIуатэкIи Къуныжъым щIуэпсым и образхэр Iэзэу къеггэсэбэп. Абы и усыгъэр щыхъэт зэрытехъуэщи, дунейм и щытыкIэр къетхэкIыныр мащIэщ, ар цIыхум и гупсысэ-гурыщIэ гуэрхэм ехьэлIауэ щытыпхъэщ, цIыхупсэм и гъуджэу увыпхъэщ. Нэхъыщхъэжращи, усакIуэмрэ щIуэпсымрэ псэкIэ зэпыщIащ, зэрошцIэ: «*ЦIыху гуэр сфIошцI хуейуэ / Си гушцIэгъу, / Жъы щIыIэ ябгэм / СылушцIэхукIэ*», – щетх абы «Жъы щIыIэр жэщми мыгъуэлъыж...» зыфИища усэм.

Къуныжъ Хь. и усыгъэм гъащIэм и философиие куу хыболбагъуэ. УсакIуэм къыггэщIа илъэхэри, игъэва гурыгъу-гурыщIэхэри, акъылрэ псэкIэ зыхуэкIуа гупсысэхэри зэхыхъэжри, а псом къыхудэкIуа Iушыгъэр и тегъэщIапIэу, езым и дуней еплъыкIэ и усэхэм къыщыггэщIыжын лъэкIащ:

*Мырауэ сфIошцI и лъабжъэр гъащIэм:
Зым хуэхъур хушхъуэ зым и щхъухъыц.
ТIум яз хэмытмэ – гуапэр мащIэщ.
ТIум яз хэмытмэ – гуауэр кIыхъыц.
(«Зэ хъуамэ псыIэ пэшхъэку яжъэр...»)*

Мы сатырхэм усакIуэм щIагъыбзэу щIилъхъэр гъащIэм IэфIри дьджри зэрыщызэщIэлъырщ, гуфIэгъуэри гуауэри зэрыщызэлъэпагъырщ, ер умыгъэунэхуауэ фIыр зэрызыхыумыщIэрщ.

Къуныжь Хь. и усыгъэм къыпкърыщ псэр къуэпс быдэкIэ адыгэм и тхыдэм, пасэрей хабзэхэм, нарт эпосым, IуэрыIуатэм, уэрэдыжьхэм зэрапыщIар усакIуэм и лъэпкъ зэхэщIыкIыр зэрылбагэм и щыхъэтщ. Абы щыгъуэми, тхыдэм щыхуэусэкIэ, ХьэИишэт и усыгъэм цIыхухъу хьэл къещтэ – и псалгэр быдэу егъэувыф, и къэIуэтэкIэм ерыщыгъэ хелъхъэф, и гупсысэр къару къэмылэнджэжкIэ епсыхыф. ЖытIам и зы щыхъэтщ тхыгъиплI къызэщIэзыубыдэ «Уэрэд» усэ Iэрамэр. Абыхэм языхэзым адыгэм ижь-ижыж лъандэрэ къыдекIуэкIа хьэл-щэныр екIуу къыщыгъэлъэгъуэжаш. Мыращ, усакIуэм пэжу зэритхымкIэ, адыгэр къызэрыгъуэгурыкIуар, зэрихьа хабзэ-бзыпхъэр, псэзэпылхъэпIэ ихуами, IэщIыб ирамыгъэщIыфу къыдекIуэкIа псэукIэр:

*Къыхуепсыхамэ хъэщIэу хамэр,
Къэмылхъут хуимыщIу хамэм дзыхь.*

<...>

*Гурыщхъуэ щIыныр имыхабзэт,
Къарум, акъылым ящIт хэмыщт.
Хыхъамэ зауэм – хуэдэт шабзэм,
Мэш губгъуэм хисэмэ – емышт.
ХамэщI имыхъэт ихъуницIэну,
И лъэпкъ нэмысыр ихъумэжт...*

(«Си лъэпкъ насыпыр зи гуращэм...»)

Шабэщ, гуапэщ, акъужь къабзэ къызыыхухущ Къуныжь Хь. и усэхэр. Ауэ, апхуэдэу щытми, лъэпкъым и блэкIар зы узыфэ IэпапIэу къапхощ абыхэм. А тхыдэр усакIуэм «гугъу» жыхуиIэ эпитетымкIэ егъэбелджылы.

«Тенджыз ФIыцIэм и Iуфэм» фIэщыгъэм щIэт усэм лъабжьэ хуэхъуар ИстамбылакIуэрщ, Кавказ зауэм и кIэухуы XIX лIэщIыгъуэм икухэм адыгэхэм я лъахэр зэрырагъэбгынауэ щыта Iуэхугъуэрщ, Тырку щIыналъэм щагъэIэпхъуэм, тенджыз ФIыцIэм ди лъэпкъэгъу куэд зэрыхэкIуэдарщ:

*СыщымыIа ТыркущIым,
Чэбэр сымылъэгъуа.
Я гуауэм сеггэпIыщIэ
И щIагъ тенджызым хъуам.*

(«Тенджыз ФIыцIэм и Iуфэм»)

УсакIуэм къыгъэлъэгъуэж лъэхъэнэ лъандэрэ лIэщIыгъуэрэ ныкъуэрэ дэкIыжами, нобэр къыздэсым тхыдэм и гуауэр ужьыхакъым, усакIуэпсэми ар гуащIэу зыхещIэ:

*Узыбгынахэр, Хэку,
Щиггуауэ зы лэщгьыгуэ,
Ягу кытыщгьэбэгу
Уэркгэ, мес, мэщыггуэ.
Хэкужыым икгьжахэр
Зэроггуэт,
Адыгэ быныц...*
(«Узыбгынахэр, Хэку...»)

Къуныжь ХьэИшэт и усыггэм и щхьэхуэныггэхэм ящыщц езым и хьэтI, и дуней еплыкIэ зэригьыр, кыыхиха гьуэгуанэм тезышыфын зэрыщымыIэр: «*Сыщыхасэм сыкыщыкIыу, / Уэ, зэггащIэ, – сымыдзэл, / Си кьудамэр кыгуащIыкIым, / ГуэщIыкIыпIэр си анэлц*» («Сыщыхасэм сыкыщыкIыу...»). Зи гугу тыцIы а гупсысэм кыпащэ усагIуэмрэ усыггэмрэ я зэхушытыкIэр кызыхэхэщ усэхэм. Усэ зытхыр и усыггэм, и IэдакьэщIэкIхэм я тепщэу, художественнэ псалгэр здыхуей лъэныкьуэмкIэ иунэтIу тфIэщIми, абы кыпэщIэуэ еплыкIэ Къуныжь Хь. и «Усэ сэ стхыркьым...» тхыггэм дыщрохьэлIэ:

*Усэ сэ стхыркьым,
Езы усэм си гьащIэр зэхелъхьэ,
Зэрегъэзахуэ си хьэлыр.*
(«Усэ сэ стхыркьым»)

Къуныжьым и усэхэм я поэтикэм – зэрытха бзэм, ритмикэм, строфикэм, абыхэм кыщыггэсэбэпа рифмэ лIэужыггьуэхэм, н. – щхьэхуэу кытеувыIэпхьэщ. Псом япэу кыыхэгьэщыпхьэращи, усагIуэм анэдэльхубзэр Iэзэу егьабзэ, абы и Iэмал гьэщIэгьуэнхэр и усыггэм IэкIуэльагIуэу хеухуанэ. Нэхьыбэрэ абы узыщрихьэлIэхэм ящыщц зэггэпщэныггэ, метафорэ, кьэггэпсэуныггэ Iэмалхэр, эпитет гьэщIэгьуэнхэр, егъэлеиныггэхэр. Къэтхынщ щапхьэ зыбжанэ: «*Уэшхым кыыхьауэ, дыггэ бзийхэр кьофэ*» («*Укысхуэзэну аргэныц*»), «*Сыножьэ сэ бэшэчу, лIэм и гьунэу, / Щгьы зэгуэчар зэрегъэм хуэдэу псым*» («*Сыножьэ*»); «*Адэ щIэиныфIици, гуггэм, / Сыщыхэтми бэлыхь, / ШыщIэм хуэдэу, гьатхэ губггьуэм / Емызэшу кыщцежыхь*» («*Гуггэ*»); «*Еплыт, пшэпльыр, бащльыкь плыжьыу, / ЕдзэкIащ бгы дамэм. / Псыри хуэдэц бгырыс хьыжьэм / Иггэпса гьуэгуанэм*» («*Дахаггэ*»); «*Зэманыр, шыфIу, кIуэрт мытIащIэу, / <...> / Гу лъыдмытэххэрэ, ди гьащIэр / Ди сабий щхьэцхэм, уэшхыу, пыжт*» («*Зэманыр, шыфIу, кIуэрт мытIащIэу*»); «*ШыщIэм пщIэхэлъ дыжьын уэзджынэу, / Уи фIыщIэ жыгым мазэр фIэлъц*» («*Сыщальхуа лъахэ*»); «*Мазэр, хуэдэу кхьуейхьэл ныкьуэм, / Пшэ шэжыпсым ныхоткIухь*» («*Мазэр, хуэдэу кхьуейхьэл ныкьуэм*»), нэггьуэщIхэри.

Къуныжым и усэхэм ритмикэ шэщIа яIэщ, языныкъуэхэм укыщеджэкIэ макъамэ щIэлъу зыхыбощIэ. Мис, псалъэм папщIэ, шапхьитI:

*Къыдыхъэжам я жьэгум,
Къахохъэри къару,
Къыщофэ гуфIэу уэгум:
«Къру, къру, къру».*
(«Къру гъуэгум»)

*Дышыпсэу, дыпсысэу
Дихъэжми уафэгум,
Къэдгъанэ гупсысэр
Щыблэнур ди жьэгум.*
(«Дышыпсэу, дыпсысэу...»)

Рифмэ лIэужыгъуэхэм ящыщу ХьэIишэт и усэхэм нэхъыбэ дыдэрэ къыщыгъэсэбэпар кIэух рифмэ зэблэдзарщ:

*Зы щIалэгъуэщ цIыхум иIэр...
Илъэс къэскIэ уэсър къос,
Щымахуае шащыху щIыIэр
ИгъэткIуну дыгъэр къопс.*
(«Сымыазэ, сымыдыгъэ...»)

ИщхэкIэ къэтхъа шапхъэм деж рифмэ зэблэдзакIэ зэпыщIащ япэ сатырымрэ ещанэмрэ (*иIэр – щIыIэр*), етIуанэмрэ еплIанэмрэ (*къос – къопс*) я кIэуххэр. Апхуэдэуи зи гугъу тщIы усыгъэм сатыркIуэцI рифмэм и шапхъэ дахэ ущрохъэлIэ: «*Си нэбгъузым щоджэгум уафэ нэзыр*» («УсакIуэ гъащIэ»). Мыбдежым сатырым и пэщIэдзэмрэ и кIэухымрэ «*нэбгъузым – нэзым*» жыхуиIэ рифмэ къулеймкIэ зэпыщIащ.

Гу зылытапхъэхэм ящыщц усэхэр зэрыгъэпса строфикэр. Адыгэ усыгъэм нэхъыбэрэ къыгъэсэбэп сатыриплI строфам нэмыщI, Къуныжым и усыгъэм сатыр бжыгъэ зэхуэмыдэу – сатырихыу, сатыриблэу, сатырийуэ – зэхэль строфахэм ущрохъэлIэ.

Сыт хуэдэ гъэпсыкIэ-ухуэкIэ ямыIами, Къуныжъ Хь. и усэхэр зы жыхъэ гуэрим е гупсысэ щхъэхуэм ихузауэ щыткъым: абыхэм псэ яIутщ, я щыIэкIэ-псэукIэ яIэжщ, купщIэкIи фащэкIи заужь зэпытщ. Абы щыхъэт тохъуэ усакIуэм и IэдакъэщIэкI мыпхуэдэ сатырхэри:

*Си усэхэр жынукъым мывэу,
Си псалъэхэр, бзууэ, щхъэхуитщ.*
(«Си усэхэр жынукъым мывэу...»)

Зэрыщыту къапщтэмэ, Къуныжь Хь. и усыгъэ дунейр псалъэ зыбжанэкIэ пхуэгъэбелджылынущ – «дахагъэ», «гуапагъэ», «щIыуэпс», «нэхущ», «лъагъуныгъэ», «гущIэгъу». Зи гугъу тщIы гурыIуэныгъэхэр дэтхэнэ усакIуэ нэсми и тхыгъэхэм образ гъэщIэгъуэнхэмкIэ хэгъэткIухъауэ щыт хабзэщ. Сыт а къалэн мытыншыр Къуныжьми къыщIехъулIэр? – УсакIуэм и псэр дунейм щытепщэ дахагъэм, гъащIэм хэль гуапагъэм и плыфэщи, щIыуэпсым хуэдэу щхъуэкIэплъыкIэщи, акъужым хуэдэу къабзэщи аращ! Дэ дызэрелпымкIэ, эстетикэ лъагэм и шапхэщ мы сатырхэр:

*Дыжбыныху макъыр хэльщ нэхущым,
Дыщэфэ тиэплъым дыгъэр хэльщ,
Дунейм дахагъэу къыщыушым
Сэ си псэм зыхипщэну хэтищ.
(«Дыжбыныху макъыр хэльщ нэхущым...»)*

Мы едзыгъуэм зэрыщынэрылъагъуши, усакIуэм и IэдакъэщIэкIхэм я нэщэнэ нэхъыщхъэхэр усыгъэ лъагэм и пщалгъэу щыт гурыIуэныгъэхэрщ. Апхуэдэ нэщэнэхэм Къуныжь Хь. и усэхэм гъащIэ кIыхь зэраIэnumкIэ шэсыпIэ драгъэхъэ.

Адыгэ лирикэм хэльхъэныгъэ нэс хуэхъуа тхыгъэфI куэд зи къалэмыпэ къыпыкIа Къуныжь Хьэишэт иджыри илъэс куэдкIэ узыншэу лъэпкъым хуэлэжьэну ди гуапэщ.

ХЪЭВЖОКЪУЭ Людмилэ,
филологие щIэныгъэхэмкIэ кандидат

Усэхэр

КЪУНЫЖЬ ХьэИшэт

ЛИМОН ЦХЪУАНТИЭР МЭГЪАГЪЭ

Лимон цхъуантIэр хужьыбзэу кьогъагъэ,
Хужьыр хужьым зэщIиштэу мэджэгү.
Сыт кьуэльыж щIымахуэкүм и кьуагъым,
Жыг баринэхэм кьищү я нэгү?

Цхьэггубжащхьэм лимоньр цогъагъэ,
И мэ гуакIуэм хьэуар кьыдозу.
Борэн хужькIи щIымахуэм егъахьэ,
Ирегъахьэ, — йокIыж и чэзур.

Акъужь плIаплIэм кьудамэр елъахьэ,
Ди щIымахуэм лъэмыкIыу пищэн.
КъыщыкIуам е щыкIуэж имыгъахьэм,
ЦIым тетауэ ар хэти ищIэн?

* * *

Си ныбжьэггү е си гьунэггү
Си губампIэр дэзыхьинур?
Мыгупсысэхэр си еггүщ,
Хуейхэт псалъи сымытхьину.
Сыхуэмей хамэ гущIэггү,
Уафэ щIэншэр тхылъу сиIэм.
Пшэхэр сэ си уэршэрэггүщ,
КъытотIысхьэ бзухэр си Iэм.
Iэ сэмэгүм — жэнэтбзу,
Си Iэ ижьым — адэжынэ.
Къэсу щытми и чэзу,
СщIыггүу ахэр лъэтэжьинущ.
Гуауэр хьумэ си Iэпэггү
Дэнэ схьыну? Дэнэ схьыну?
Си ныбжьэггү е си гьунэггү
Си губампIэр дэзыхьинур?

* * *

Зэманьр, шыфIу кIуэрт, мыпIащIэу,
ТаурыхькIэ ди псэм зедгъэтIыжт.

Гу лъыдмытэххээрэ, ди гъащлэр
Ди сабий щхьэцхэм, уэшхыу, пыжт.

А уэшх макъамэр шыкIапшынуэ,
Си гъащлэ псом насыпу хэльщ.
«ЗгъэкIуэдым» жысIауи сышынуэ,
Бэлыхь минищэхэм сыхэтщ.

Гур дахьэхыжкъым сабий шыпсэм,
Акъылым куэд зехегъэкIыф...
Ауэ зэгуэрым сабиипсэр
Зылыгъа шыпсэхэр нэхьыфIт.

* * *

Си анэм и таурыхъхэр жыг баринэщ,
Зэманым, хуэсакъыпээрэ, етхьунцI.
Ар къоIуцащэ: «Уэ къызэдз хьырини,
Уи сабииплIым жьауэ сахуэхьунщ».

Къудамэхэр си анэм къедэхашIау,
Щымысхьу гукъэкIыжхэр къагъэхьей,
И махуэхэр Iульэтми, хуэдэу пщIащэм,
И бжьыхьэм IуоцIа мамэ мынэщхьейу.

Дунейм иIэхукIэ жыгыр таурыхъ класэу,
Си анэм имыIэну гуауэ, зэш...
Бжьыхьэ дыгъэшхуэр ещI уэрэдым Iэси,
Гъусэ фIэкIуэдхэм игукIэ хуегъэээж.

ДАХАГЪЭ

Еплъыт, пшэплъыр, бащлъыкъ плъыжбу,
ЕдзэкIащ бгы дамэм.
Псыри хуэдэщ бгырыс хьыжьэм
Игъэпса гъуэгуанэм.

Дыгъэ бзийхэр, псым щыджэгуу,
Хогъуэщэжыр пшагъуэм.
А дахагъэм ухуэдэгумэ —
Уэ умыщIыху щIагъуэ.

УКЪЫСХУЭЗЭНУ АРАГЪЭНЦ

Гъатхэм дуней дахэр дощIэращIэ —
Ар укъысхуэээну арагъэнц.
Бзухэм я уэрэдыр цагъэтын мыпIащIэ —
Ар укъысхуэээну арагъэнц.

Уэшхым къыхыхьауэ дыгъэ бзийхэр къофэ —
Ар укъысхуэээну арагъэнц.
Лэгъупыкъур гуапэу къысхуогуфIэ —
Ар укъысхуэээну арагъэнц.

Щы мэрakIуэ IэфIу, псалъэм Iупэр есыр —
Ар укъысхуэээну арагъэнц.
ЩытемыпыIэжыр си гупсысэр
Уэ сыныпхуэээну арагъэнц...

СЫНОЖЪЭ

Сыножьэ, псы хуэлIар зэрежьэу псынэм,
Зэм си гур хэхъуэу, зэми сыIэнкуну,
СфIощI пхужымыIэу псалъэ тельыр Iупэм
Сыножьэурэ сыгугъэу гъащIэр kIуэнү.

Сыножьэ, къыццахьыжкIэ бзухэм гъатхэр
Япэ удзыщIэр щIэтэджыкIыу дамэм.
Сыножьэр бжьыхьэм, яужь тхьэмпэ гъуахэр
КъыщыпиудкIэ жьыбгъэм жыг къудамэм...

Сыножьэ сэ бэшэчу, лIэм и гъунэу,
Щы зэгучар зэрежьэм хуэдэу псым.
Сыножьэр сщIэуэ япэкIэ къэхъунур,
Сыножьэ, зэремыжьэм хуэдэу зым.

* * *

Си натIэм, си Iупэм я ныбжьыр зыгель
Щхьэгъубжэм хэлъ абджхэр сольэщI,
Жэщыбгым сыхэплъэу гу пщтырыр пIейтейм,
Си усэ сатырхэр сошэщI.

Гъатхэпэр къэсамэ, гу жейр къегъэхъей,
Акъылым тэлайкIэ полъэщ...
Уи теплъэ сызэжьэр къихъэн нэхъей,
Лыдыжу щхъэгъубжэр солъэщI.

* * *

Същыхасэм сыкъыщыкIыу,
Уэ зэгъащIэ, — сымьдзэл,
Си къудамэр къыгуащIыкIым,
ГуэщIыкIыпIэр си анэлщ.

Си гупсысэр, гугъэр, тхыдэр
Лъахэ уэгум щоджэрэз.
Уэ уи бийкъэ ар зымыдэр,
Умылъагъуми и шэрэз?

Дамэ стетщи, сэ си абгъуэр
ФIыщIэ жыгым тызощIыхъ,
Си псэ тIэкIур, бэлэрыгъыу,
IумьщIарэт зы бэлыхъ.

СЫМЫМАЗЭ, СЫМЫДЫГЪЭ...

Псынэ къабзэм хуэдэу, гъащIэр
КъибгъэхъуэхукIэ, из мыхъуж,
Жыг баринэу гъатхэм гъагъэу,
Бжьыхъэ къэскIэ зэ мыгъуж.

Зы щIалэгъуэщ цIыхум иIэр...
Илъэс къэскIэ уэсыр къос,
ЦIымахуае щащыху щIыIэр
ИгъэткIуну, дыгъэр къопс.

Сымымазэ, сымыдыгъэ,
Уэс си лъэгум щIэкIутам,
КъыслъэIэсмэ зэ ухыгъэр,
Сыхэтаи, сахэмытаи...

Сымымазэ, сымыдыгъэ,
Сэ цIыху псом срамылей.

И щIошц гуащIэм лъагъуныгъэм,
Чыным хуэдэу, сегъэлъей...

АДЫГЭБЗЭ

Адыгэбзэр си псэкъым,
Адыгэбзэр си нэкъым,
Си псэм хуэдэр си анэрщ,
Си нэм хуэдэр си адэрщ.

Адыгэбзэр псысэкъым,
Iейуи сыгупсысэркъым —
Ар си нитIым я нэци,
Ар схэль си псэм и псэщи.

СЫЩАЛЪХУА ЛЪАХЭ

ШыщIэм щIэхэль дыжъын уэзджынэу,
Уи фIыщIэ жыгым мазэр фIэльщ,
Уи тхыдэ гугъур сигъэджыну,
Къызэлущащэу зэрольэль.

Щыналъэ дахэу Къэбэрдейми
Сэ япэ дыдэу сыщикIам,
Слъэгъуат мы щIышхуэм и пцэдейри,
Сигу фIыгъуэ защIэщ къыхуэкIар.

Уи акъужь къабзэм, схуэгуэпэну,
Губгъуэ джэдгыным и мэр хэтщ.
Мы щIы хъурейм уэ пхуэзгъэдэну
НэгъуэщI зы лъахи щызмыгъуэт.

* * *

Бжыыхэ тхэмпэ, фымышхъыщхъ.
Си псэр дзапэкIэ щысыгъкIэ,
КъыщIэмыкIыу нэпс сыщыгъкIэ,
Зэхызох жызыIэр «цырх».

Бжыыхэ тхэмпэ, фымышхъыщхъ.
Фи макъамэр жьым дэфхуэжу,

Зэмыфэгъуу — плъыжьу, гъуэжьу
ТIэкIу иджыри къэфлъэтыхь.

Бжьыхьэ тхьэмпэ, фымышцхьыщхь.
Фи къэкIуэнур гъатхэм пыфщIэ,
Гум и гъатхэм тIэкIу схуныфщэ,
Гугъэ сщIащи дыгъуэпшыхь.

Бжьыхьэ тхьэмпэ, фымышцхьыщхь.

ЖЭП КЪЫТЕХЭМ...

Жэп къытехэм, дыджыжкъым зэрыджэр,
IэфIагъ гуакIуэр къыхохьэ, мызэз...
КъыхэкIащи мэз Iувым семыджэу,
Сэ си гъащIэм, жэщ бзыгъэу, зеузэщI.

Вагъуэр хэзмэ, жэщ кIыфIри телъыджэщ,
Къытехами бжьыхьэпэм и жэп.
Щыплъэгъуар уэ мэз Iувым зэрыджэу,
Си щIалэгъуэ бэшэчым и дэпщ.

ДИ УЭРЭДЫЖЬХЭР

Адыгэ уэрэдыжьхэм я макъамэр,
Кхъузанэм хуэдэу, си акъылым ез.
Си бзэ шэщIар хьыринэ ирегъащIэ,
ИмышцIа куэди си гум кърегъащIэ,
Темылъа куэди си псэм къытырелъхьэ,
Хэль дэп жьэражъэм махуэ Iэджи сфIес.

Адыгэ уэрэдыжьхэм ящIэль псалъэм
ПхузэфIэмыкIыу нэпсыр кърегъакIуэ,
ЗыщIегъури гупсысэм, зекIуэ макIуэ —
Адэжьхэм я сурэтым лъыхъуэжыну,
Я гурыль щэхухэр къыгъэушыжыну.

УЭРЭД ХЕЙ

МафIэм исым хуэдэу,
Жыгхэр хъуащи плъыжь,

Эы жыг закъуи цхъуантлэу
Мэзым щлэмытыж.

Жыг зэхуаку бэджихъыр
Жьыбгъэ жэрым хещ,
Шыклэм нэхъ нэхъ псыгъуэ
И уэрэдыр хейц.

Щымыгъыж и фащэр,
Пцланэ хъуащ мэз псор.
Сэ слахыжми гъащлэр,
Жыгхэр ирепсэу.

* * *

Мылэжын къуршхэр си гум къихъэм,
Абы си гъащлэр пызолъыт —
Нэхуц бэмплам и пшагъуэ ыхъэц,
Псы уэрым ихъ зы пшахъуэ цыклуц.

Илъэс мин ипэ ункыфлахэу
Вагъуэ лъэужьу тхуэблэ минхэм
Си гъащлэ тлэклур сэ еслъытым —
Сабийм хуагъаблэ хьэрэфинэц.

Ауэ зы гъатхэм щыщлэдзауэ
Бжьыхъэм нэсыху псэу хьэндыврабгъуэм
Си гъащлэ мащлэр еплъытамэ, —
Сыщыхуц, сыкъуршц икли сывагъуэц.

Артисткэ Щэрмэт Людмилэ илгэс 70 ирокъу

ЗИ НАСЫПЫР ПЛЪЫФЭБЭ

Щэрмэт Людмилэ Султган и пхъур Аруан районым хыхъэ Къэхъун къуажэм 1953 гэм къыщалгъхуащ. Курыт еджангэр къиухри, ар 1970 гэм щгэтыгъхъащ Щукиным и цгэр зэрехъэу Москва дэт театр училищэм (адыгэ студиём, еггэджакгэуэр профессор Калиновский Леонидт). 1975 гэм Налшык къызэриггээж лъандэрэ, ар Щоджэнигъыгу Алий и цгэр зезыхъэ Къэбэрдей къэрал драмэ театрым щолажъэ. Щэрмэтым 1997 гэм «Къэрэшей-Шэрджэс Республикэм щгыхъ зигэ и артисткэ», 2008 гэм «КъБР-м и цгыхубэ артисткэ» цгэ лъангэхэр къыхуаггэфщаш.

Театр гъуазджэм пэжкгэ къулыкъу зэрехуищгэ илгэс 48-м къриу-быдэу Людмилэ иггээщгаш роли 100-м щгигу. Щэрмэтыр хгэл зэмьщхъ зигэ цгыхухэм я щытыкгэм тыншу зэриувэфым и фгыггэкгэ, абы утыку кърихъащ лгыхъужъ зэмьлгэужъыггэуэ куэдым я образхэр. Псалгэм и хгэтыркгэ, Адыгэ театрым и тхыдэм къыхэнащ Еврипид и «Ипполит» (Корифейкэ и образыр), Щоджэнигъыгу Алий и «Къамботрэ Лацэрэ» (Лацэ), Думбадзе Нодар и «Кукарачэ» (Ревекэ), Шортэн Аскэрбий и «Яшэмрэ къэзышэхэмрэ» (Цоцэ), Иоселиани Отиа и «Хгыджэбэз къыдэнэжэхэр» (хгыджэбзихми я ролхэр гъуэрыггэуэ), Арро Владимир и «Мо къэкгуам феплъыт» (Ларисэ), Гутгыж Борис и «Гырггэтауэ» (Адисэ) спектаклхэм, нэггэуэцгэ куэдми Людмилэ щиггээщгаш роль куыцгашгэхэр. Характернэ, лирикэ, комедие лгыхъужъхэм я об-

*разхэм кьадэклүэу, Людмилэ еггэзащлэ драмэ ролхэри. Абы кьеггэ-
льагьуэ актрисэр езым и жьыпхэм, и джэзгуклэ щхьэхуэм и гугьу щытщл
хьуну зэманым зэрынэсар. Щапхьэ нэрыльагьуэ Кайтов Султлан и
пьесэм кьытращлэ «Анэм и гур» спектаклым щиггэзащлэ Марие
Павловнэ, Николаи Альдо и «Гульытэниэ хьуахэр» лэжьыггэм хэт Пьер
сымэ я образхэр кьызэриггэщлар, Нало Заур и новеллэм кьытращлэ
«Лэфьинэ и нэ фьыцлтыр» спектаклым анэм и ролыр, Горин Григорий
и «Кин Епланэм» Госуилл и ролыр зэрыщиггэзащлар. Тырку драматург
Несин Азиз и пьесэм кьытращлэ «Сьукл иджы, дунейнэху!» спек-
таклым хэт Дихэ и ролыр здиггэзащлэм, иджыри зэ Людмилэ джэзгуклэ
ггэщлэгуээн ди пащхэм кьрилхьащ.*

ГЬАЩЛЭР ЗЫУБЗЫХУ ЩЛЭДЗАПЛЭР

Курыт еджаплэм щыщлэсым художественнэ самодеятельностым хэтами, Людмилэ хирург лэщлаггэрт зыщлэхуэпсыр. Ауэ адэм ар зэрыфлэмыкьабылыр кьилытэри, пщашэм нэгьуэщл лэщлаггэ кьы- хихащ.

Республикэ газетхэм ящыщ зым театр студиём яггэкьуэн щлалэгьуалэ кьызэрыхахым теухуа тхыггэм кьыщеджэри, адэм гукьэкл ищлащ ипхьу нэхьыщлар абыхэм зэрахэзэггэнур. А зэманым щэнхабзэмклэ министру щыта Ефэнды Джылахьстэн и нэлэм щлэту Советхэм я унэм кьыщыхахат Москва яггэкьуэнухэр.

Курыт еджаплэм адыггэзэклэ флэклэ щемыджа Людмилэ и урысыбээр тлэклэ «ещлэкьуауэрт», ауэ кьылгыса лэжьыггэр и анэдэльхубзэмклэ еклэу щиггэльагьуэм, Калиновскэм зэуэ гу кьы- лытащ актрисэ хьэлэмэт кьызэрыщлэтыну пщашэм. Еджэхукли и нэлэ зытриггэтар а хьыджэбзым и закьуэкьым, атлэ адыгэ студиём щеджа дэтхэнэ зыми ар адэ хуэдэу кьащхьэщытащ.

Актёр лэзаггэм и цэхухэр Людмилэ шылэ хэлъу, гунэсу зылариггэхьащ. Кавказ жьыжьэм икьлэ щлалэхэмрэ пщашэхэмрэ кьа- лашхьэм и еджаплэр льяпэ махуэ яхуэхьури, кьауха иужь, Москва и театр зэхуэмыдэхэм лэжьаплэ кьыщыхуаггэльагьуат, ауэ гупыр зэрызэрылгыбу, Калиновскэмрэ Джылахьстэнрэ ильэситхуклэ зы- хуауциям тету, я хэку кьаггэзэжащ, Адыгэ театрым щылэжьэн пащлэ. «Нобэр кьыздэсми, а ллитым мьухыж фьыщлэ яхузощлэ», – желэ Люд- милэ.

Гьуазджэм и лэжьакьуэ ухьун щхьэклэ, дауи, ухуеин кьудейр мащлэщ. Ар икьли уи льым хэлгыпхьэу кьыщлэкьынущ. Людмилэ лэщлаггэ хуэхьуауэ и гьащлэм кьыщыдэгьуэгурыкьуэри и адэ-анэм я деш кьыщожьэ.

– Артистыггэр яхэлъг си адэми, си анэми, – желэ Щэрмэтым. – Кьуажэм шаггэува «Кьамботрэ Лацэрэ» спектаклым ахэр зэрыхэтам и мьзакьуэу, си анэр кьызэрыгуэкл гьащлэми щыджэгурейт. Ди гьунэгьу гуэрым щлэхьэху ялэмэ, цьыхухьуу зихуапэрт, пащлэхэр зытриггэу- вэрти, и ныбжьэгьу цьыхубзхэр и гьусэу хьэблэр кьызэхикьухьырт,

кыыхахахэр Iуэху зиIэм хуахырт. Илъэс 90-кIэ псэуати, и нэкIум зы зэлъагъэ иIакъым, си адэмрэ абырэ зэгурьIуэ-зэдэIуэжу, я псэр зы чысэм илъщ жыхуаIэм ещхьу зэрызэдэпсар арагъэнщ. Сызэрианэм щхъэкIэ жысIэу щIэджыкIакIуэхэм къащыхъуну сыхуейкъым, ауэ цIыху угъурлыт, езым зэрыфIэфIу шытам ещхьуи жэназышхуэ игъуэ-тыжащ.

ГъащIэ хъарзынэ кыигъэщIами, и анэр зыми игъэлIэнтэкъым. Къуэрылъху-пхъурылъхуу 14, абыхэм къальхужауэ 22-рэ илъэ-гъуащ си анэм, итIани сигу къоуэ, и жагъуэ хъуну жысIахэм согупсы-сыж. ИтIанэ, ар дунейм зэрехыжрэ гъащIэр зэрыкIэщIым сегупсыс хъуащ. Уэсым изогъэщхь цIыху гъащIэри, пIалъэ гуэркIэ къытохъэри токIыж...

ГУШЫIЭР ТХЪЭМ И ЩIАСЭЩ

Урысыбзэр фIыуэ зымыщIэу Москва кIуа хъыджэбз цIыкIум гъэщIэгъуэн Iэджэ къыщыщIащ икIи жиIащ. Ар иджы и ныбжьэгъу-хэм яIуэтэж, Людмилэ зигъэгусэн дэнэ къэна, езыри зыщодыхъэш-хыж. Ар и щыхъэтщ Щэрмэтым гушыIэшхуэ зэрыхэлъым, езым ар фIыуэ къызэрыгурыIуэм.

Артисткэху Хъэмыку Жаннэ, КIэхумахуэ ФатIимэ, Щэрмэт Людмилэ сымэ. 2014

Бзэр гъэхуауэ зэрымьщIэм хуэдэу, стипендие лъагэ къыхьу яфIеджащ Людмилэ, «Драмэмрэ эстрадэмрэ я театрым и артист» иту диплом зрата цIыхуиблым ящыщ зыщ. «ЦIыхур зыукIыр игу-рэ и щхъэрэ зетелъу «сощIэ сэ ар» щыжиIэ зэпытырщ. А Iуэху

бгъэдыхъэкIэм кьегъапцIэри, зымышцIэу жыхуаIэу зыщыдыхъэшхар абы щхъэпрокIыж», – жеIэ Щэर्मэтым.

– Мысостышхуэ Пщызэбий героиня кысхищIыкIыну хэтащ сэ, Лацэ и ролыр кыщызитам. Сызэрагъэхъэзырар комедийнэ характернэ актрисэми, теплъэкIэ сыхуэкIуэрти, арэзы сытехуат. АрщхъэкIэ Лацэу уджэгуу гуащэм и ролым уехуэпсэныр дауэ кыпщыхъурэт, ар нэхъ си гъунэгъут (мэдыхъэшх). ИтIанэ «Василиса Прекрасная»-м Василисэу сыщыджэгурти, ар Уд фызыжь щыхъум и деж утыкум сыкыжыжырт, си дзэхэр хэзлыкIырт, бэлэбанэу зысхуапэрти силъэдэжырт. Джэдзауэ Венерэ ищIырт а ролри, зэи Уд фызыжыу яхуэджэгуакъым, ар зыгъэзашIэр Мэшыкыуэ Фенят. Сэ сфIэфIыщэу ролитIри сщIырт.

ГУМ ЩЫБГЪАФИЭ ХЪУН ОБРАЗХЭР

Апхуэдэ защIэу кьелъытэ Людмилэ утыкум кыщиджэгуу кы-хуихуа образхэр. Ролицэм щигъуу щидлащ Адыгэ театрым и утыкум, иджыпсту ягъэлъагъуэ спектаклхэм ящыцу 4-м хэтци, абыхэм хигъэфIыкIым сыщыщIэупщIэкIэ, хогупсысыхъри кызыжеIэ:

– Псори лъапIэщ си дежкIэ, «эпизодщ ар, зэ сыхъэу сыкыкIыжынуращ» жысIэу зезмыгъэлIалIэу сьджэгуу сыхуейкъым, апхуэдэ щIыкIэкIэ Iэпэдэгъэлэл сцIаи яхэткъым. Роль нэхъыщхъэр нэхъ тынщщ пщIыну, цIыкIухэм нэхърэ, сыту жыпIэмэ етIуанэр цIыхум гукъинэж ящыщIыным икыукIэ уелIэлIапхъэщ.

Эпизод ролыр фIыуэ кызыэрэзэхъулIэр «кызыэлъузыхар» режиссёр гъуээзджэ Дэбагъуэ Романщ. «ФIыуэ сыкыэпльагъуу жыбоIэ, роль кызыэпткъым», – жысIэу сыщыкIэрыхъыжьэм, «ХуэпсапIэм и трамвай» жыхуиIэм гъунэгъум и ролыр щысхухихащ, сыкыекIиехуу. Iэгуауэ ин зэрысхуаIэтар щилъагъум, «Кин ЕплIанэми» сыхигъэхъэри, Госуиллу сьджэгуащ.

«Хуабжыу сигу ирохъ мы уэркъ бзылхугъэ гъэфIар, щхъэпсыншэр, а псоми къадэкIуэу икIи узыIэпызышэр. Ролым гугъу сыдехъащ, ауэ режиссёрыр апхуэдизкIэ елIэлIат ар щихуэми, сценэм сыщыхъам егъэлейныгъэу мы персонажым хэль псори узыIэпызышэу, шабэу джэгу-кIэм хэзагъэрт. Пэжыр жыпIэмэ, мы ролыр

Кен Людвиг и тхыгъэм кытращIыкIа «Насыпыр хъэжыщ» спектаклым КIэхумахуэ ФатIимэрэ Щэर्मэт Людмилэрэ щоджэгу. 2015

«ришелье» хэдыктым ещхыц: апхуэдизклэ хэплыхьащ, тIасхьэщ, ауэ щыхьукIэ лъэщу ухуащ». Москва дэс критикхэм Людмилэ и Го-суилл гуащэр нэхьапэм яльэгъуа псоми кыхагъэбелджылыкIащ.

НэхьыфIу слъагъуу сиIэщ «Гулътэншэ хьуахэр» лэжыгъэм щызгъэзащIэ цIыхубзым и ролыр. Ар кызытесщIыкIар Горнэ хьэблэм щыпсэу, бини унагъуи зимыIэ урыс бзылхугъэт. Ар прототипти, япэ махуэм щыщIэдзауэ сыкызыреджам нобэми сытетщ.

KIунэ абы щигъэзащIэ ролыр езгъэкIуртэкъыми, ехьэкI-кьехьэкI сиIэ мыгъуэ сэ, езы ЖьакIэмыхьури зэрыщыту ар жысIащ. Ар дауэ, псори дызыфIэлIыкI бзылхугъэ уардэр, тIэкIуи ткIийр шэфталым хуэдэу бзылхугъэ щабэ цIыкIуу?! Пщызэбий дунейм щехыжа лъэхьэнэм ирихьэлIэу Украинэм дыкIуэн хуей хьуащ дэ. Мис абы щыгъуэ KIунэ и пIэкIэ Хьэмыку Жаннэ хагъэхьащ, Мысостышхуэ Мари-нэ и ролыр KIэхумахуэ ФатIимэ иратащ. Спектаклым кызыэригъэу-вым хуэдэу сытегушхуэфырт Жаннэ, KIунэ деж тIэкIу щтэIэщтаблэ сыщыхьурт.

Трагедием ущыджэгуну нэхь тыншщ гушыIэм нэхьрэ. Комедием зэ ебгъэхуэхмэ, ролыр кыпхухдэхьеижкъым, театреплхэр пIыгыну гугъу дыдэщ. Трагедием лIо, нэпс кьэбгъэжэбзэхыныр дакъыкэ Iуэхущ, арщхьэкIэ ари ди IэщIагъэм идэркъым, дэ дыщIагъэджыкIащ зэи утыкум ущыгъ зэрымыхьунум. «Анэм игу» спектаклым зэрыщысхузэфIэкIыр сщIэркъым си нэпсыр сIыгыну, абы сыщыджэгуху еджапIэм кыщыджалахэр сигу кызыэрыкIыжыр арагъэнщ.

Куэдрэ жызоIэ ар сэ, иджыри кытызогъээжри, узэрыт ролыр «кьэпсэун» хуейщ. «Репетицэ зэ, тIэу тщIымэ зэфIэкIащ» Iуэху бгъэдыхьэкIэр захуэкъым, апхуэдэкIэ театреплхэр кыпхуэгъэпщIэнукъым. ПщIэр уэ езым кыбгурымыIуауэ, ар дауэ цIыхум деж зэрынэпхьэсыфынур?!

СфIэфI дыдэу садэлэжьащ, зыхуэзгъэдэн щымыIэу цIыху зэчиифIэхэт, режиссёр IэкIуэльакIуэт Фырэ Русланрэ Теувэжыкьуэ Владимиррэ, иджыпстуи дызэрыгушхуэ Дэбагъуэ Роман сымэ. Сачытхьу пэтми зызгъэнщIынукукъым абыхэм, ахэр адыгэ лъэпкъым насыпышхуэу кыдытауэ кызолытыэри.

УЗЫГЪЭГУМЭЩIЫМРЭ УЗЫГЪЭГУМАЩIЭМРЭ

– Радиомрэ телевиденэмрэ сыкIуэн сыукIытэ сыхьуащ, куэдыIуэрэ утыку сыхьэу пIэрэ жызоIэри. АрщхьэкIэ схуэгъэщIэхьуркъым, зыкысфIэщIыжауэ кьащыхьуну сыхуейкъым. Сыунэхьури зэ яжесIащ: «КхьыIэ, рассказыфIхэр фымыуцIэпI, сэ пщIэншэу сыкыфхуеджэнщ». КызыэхьэлъэкIыркъым икIи сыщIегъуэжакъым, ауэ радиом операторитI фIэкIа иIэкъыми, кыплтысын щхьэкIэ куэдрэ уежьэн хуей мэхьу. Си зэманыр пщIэншэу зэрыкIуэдым сризэгупу сожьэ чэзур кыщыслысыным.

Гушылэ щыкIэм тетуи си лэжьэгьухэм жаIэ: «Спектаклыр утыку кыштрамыхьэжыну пIальэр кьэса иужьы Щэрмэтым щIэ гуэр кьелыхьуэ образым хилхьэну». Пэжщ, утыкум тIэу зэкIэлхьэужьу зэщхьу сыкыхьэну сыхуейкьым, абы цыгьуэми ипэкIэ сщIар нэгьуэщIым кьыгьэсэбэпу сльэгьуауэ.

Псом нэхь-рэ нэхь си жагьуэ хьур, сезыудыхыр сытми пщIэрэ уэ, Залинэ?! Уи мыIуэху зумыхуэ цыжаIэм и дежщ. Ар кьызымызмэ – срипсэлъэнукьым, сыщигьэпIейтейкIэ – си Iуэхуш. Псалгэм папщIэ, театрым сыдыхьуэ солбагьу лIы гуэрым театрым уэ-

Щэрмэт Людмилэрэ Кьущхьэ Догьэнрэ. 2008

сыр кIэщIитхьуэу. Ар ткIумэ зэрыкIэщIэлъэдэnum щхьэкIэ кьыкIэщIитхьужыну сельэIуаш, идэртэкьыми, тумэнипщIэ естри, уэсыр мыдэкIэ кьезгьэхьыжащ. Си Iуэхукьэ, ар си театрщ сэ.

ПСЭР ЗЫЩIЭХЬУЭПС РОЛХЭР

Щеджэ зэманым «Ромео и Джульетта» спектаклым щыджэгуну ехьуапсэу щытащ Людмилэ. Иджы зыхуейр купщIэ зиIэ, узыгьэгупсысэ образщ.

– Айтматов Чингиз и «Плаха»-м хэт дыгьужь анэм и ролыр схуэщIынут, абы и зэхэщIыкIыр егьэлеяуэ спэгьунэгьушци. Сыту тхакIуэ лъэщт ар, сыту гьэщIэгьуэныщэу цIыхухэмрэ хьэкIэкхьуэкIэхэмрэ зэригьэпщат!

Николаи Альдо и «Зерно риза» пьесэм кьытращIыкIа спектаклым сыщыджэгуну сыхуейт. Зи кьекIуэкIыкIар гуауэу, гугьуу зэхэлъ цIыхубзым и ролыр згьээщIэным иужь зэманхэм сызыIэпешэ. Уджэгуну зэрынэхь тыншыракьым, атIэ цIыху щхьэхуэм и гум щигьэв гурыгьу-гурыщIэхэр театреплхэм я деж нэхьхэсыну сызэрыхуейрщ. Дунейр хужь-фIыцIэу зэхэлъ кьудейкьым. А гупсысэр хьэкь пщохьу уи ныбжьыр нэхь щыкIуатэм, образыр куууэ зэпкьрыпхыф цыхьум деж, упщIэ куэдым я жэуап кьэбгьуэтыфу уджэгуныр уи псэм кьилыхьуэ хьуа иужь. Кьапщтэмэ, сфIэфIщ трагедиемрэ комедиемрэ щызэхэхуэна ролхэр згьээщIэн. Ауэ сытми узыгьэдыхьэшх кьызэрыгуэкI гушыIэм е мыухыж нэпсым нэхьрэ ар гьащIэм нэхь пэгьунэгьуш.

Къубатий Мухьэмэд «Шэнтхэр» жиІэу зы лэжыгыгэ къысхуи-гьэлъэгьуат, жьы хьуа зэлІзэфыз фІэкІа хэмыту. Шэнтхэр къегьэувэкІарэ къахуеблагьэу цытахэр ягу къагьэкІыжу. Пьесэм зыбжанэрэ сыкъеджащ, Мухьэмэд а спектаклым сыкъыщилъагьурт, сэ апхуэдэу къысщыхьуртэкьым. Япэрауэ, гугьу дыдэт, етІуанэрауэ, мистикэ хэлъти, тІэкІу сигьэгуитІщхьитІт. Апхуэдэуи къэнэжащ ар, Мухьэмэди дунейм ехыжащ, и ахьрэтыр нэху Тхьэм ищІ, – жеІэ Людмилэ.

ТЕАТРЫМРЭ ЛЭЖЬЭГЬУХЭМРЭ

Насыпыр къыздикІынулр пщІэркъым, жаІэ. Адыгэ театрым и лэжьакІуэ пажэхэм зэрырихьэлІар Людмилэ насыпышхуэу къельытэ. Ахэр зэхуэзышар гьуазджэм хуаІэ лъагьуныгьэрт.

ІутЫж Борис и «Хьэпэщыпх» спектаклым Бабынэ и ролыр шегьэзащІэ. 2021

– Иджыпсту театрым и нэхьыжхэмрэ къищта ныбжьыщІэхэмрэ къурш зэрахуэгьэзынулр си фІэщ мэхьу, – жеІэ Людмилэ. – Дэтхэнэ зы театр лъэщми пеуэфынулщ ахэр, сыт хуэдэ спектакль гугьури яхуэгьэувынулщ. Бзэр яІурылгыщ, уадэлэжьэн хуейуэ аркъудейщ. Москва театрахэм я къулеигьэр иІамэ, дыдейр, шэч хэмылгу, зы щхьэкІэ нэхь лъагэнут. Сыт щыгьуи Адыгэ театрым и пщІэр адрейхэм нэхьрэ нэхь лъагэу щытащ, къызэрызэгьэпэщын хуейр лэжыгьэм я гур хуэзыгьэкьэбзэн ІуэхугьуэхэмкІэщ. Театрым щылэжьэн хуейкъым ар фІыуэ зымылбагьу. ДиІэщ актёрхэр зылбагьу мыхьу цІыхуитІ-щы, щІэлажьэр дэрауэ зэрыщытыр къагурымыІуэу. Апхуэдэхэм ди ІуэхущІапІэр дяпэкІэ Тхьэм ящыхьумэ.

Я псэм хэлъым дыхамыхьыну дыкъэзылбагьухэри, ди гуапэ зэрыхьунщи, ди мащІэкьым. Апхуэдэщ театрым и щІыхьэпІэм деж щыт цІыхубзым деж къыщыщІэдзауэ, театрым и унафэщІхэр, ди щхьэцхэр тхуэзыгьэдахэ, реквизиитор, дэрбзэр, ди щыгьыныгьуэхэм я художник бзылхугьэ гуапэхэр, утыкур зыгьэнэху художник щІалэр, нэгьуэщІхэри. Театрым и унафэщІыр Пашты Иринэщи, цІыху зэлІзэрытщ, артистхэр зыхуей дыдэм хуэдэу гьэщІэрэщІэнымрэ егьэфІэкІуэнымрэ и нэрыгьщ. Иджыпсту иІэ зэфІэкІымерэ и гухэлъымерэ зэхуэгьакІуи – дифІ фІэкІа абы къызэрыхэмыкІынулр си фІэщ мэхьу.

Нэхьыбэу кыхэзгъэщыну сызыхуейр ди щIалэгъуалэм я гэсэ-ныгъэрщ. Абыхэм апхуэдизкIэ хабзэ яхэльщи, нэ ятезмыгъэхуащэрэт жызоIэ. Зэи ди хабзакъым зыщIыпIэ дыкIуэн хуей хъумэ, автобусым и жьантIэм ныбжьыщIэхэр дьтIысу, ар зейр ди нэхьыжхэрт, иджып-стуи Адыгэ театрым кыщекIуэкIыр аращ. Ар нэмысщ, пщIэщ, нэхьыжьми лыыбгъэсу, уи щхъэми хуэпщIыжу.

ГУРЫФIЫГЪУЭ КIЭНШЭ

Щэрмэт Людмилэ и утыку итыкIэм кIэлъыплъыну Iэмал зиIа псори щыхъэт техъуэфынууц ар сыт хуэдэ ролми зэхуэдэу фIыуэ зэрыпэлъэщым. Образ зэмылIэужьыгъуэхэр гъэщIэгъуэныщэу утыкум щыдегъалъагъу Людмилэ, псом хуэмыдэу фIы дыдэу къехъулIэу кы-золъытэ абы гуэхыпIэ имыIэу езгъэкIу гушыIэбэ лIыхъужьхэр. Псэ къабзэ, гу хъэлэл зыкIуэцIыль цIыху зэлухащ ар, зыгуэр щIихъумэн мурад имыIэу, гупсэхуу кызыропсальэм удимыхъэхынкIэ Iэмал иIэкъым.

Адыгэ театрым теухуауэ сыт хуэдэ тхыгъэ газетхэм, журналхэм кытемыхуэми, дэтхэнэми кыщагъалъагъуэ Щэрмэт Людмилэ зи IэщIагъэм хуэлэижь цIыхуу зэрыщытыр. Абы кыгуыроIуэ режиссёрым и пащхъэм кърыгъэуэвэ къалэнхэр икIи ахэр фIы дыдэу зрегъэхъулIэф, зэлэжь образыр режиссёрым зэрилъагъумрэ езым и бгъэдыхъэкIэмрэ екIуу зэхехуанэри. Арагъэнщ игъэзащIэ дэтхэнэ ролри щIэплъыфэбэр, щIэжъыуэ дахэ хэплъагъуэу щIыщытыр, цIыхухэм я гум кыщIинэр.

Ольмезов Мурадин и тхыгъэмкIэ ягъэува «Унэ лъапIэ» спектаклым щоджэгу (сэмэгумкIэ кыщыщIэдзауэ) Щэрмэт Людмилэ, Мысостышхуэ Маринэ, Къэжэр Борис, Хъэмырзэ Ахъмэд, Мысост Вадим сымэ. 2018

– Иджыпсту ди гъащIэм кышыхъу Iуэхугъуэхэр сценэм кышчыдгъэлъагъуэмэ, ар пэж дыдэу зыми и фIэщ хъункъым, – жеIэ Людмилэ. – Сэ хъэкъыу спхыкIащ ди гъащIэ псор зэрытеатрыр, дэ дызэрыактёрыр. Сценэм хуэдэу сэ гъащIэм сышчыджэгуфынута-къым, щIым, бзэгу зехъаным, зэкIэлъымыкIуагъэм срабийши. Слъагъу хъуркъым цIыху щIыIуэщIышэхэр, фэрыщIхэр, абы щыгъуэми пэжым и телъхъэу уи пашхъэ зыкышцигъэлъэгъуэну щыхэтым деж. Театрым шылажъэ псоми ящIэ си Iуэху еплъыкIэр къехъэкI-нехъэкI хэмылзу зэрыжысIэр. Сэ кызыэрысфIэщIымкIэ, уи напэр къабзэу, ущIэукIытэн ббгъэдэмылзу, цIыхум и гум узэреуэн псалъэ Iей гуэр кыбыжъэдэмыкIыу упсэуным нэхърэ нэхъ насып щыIэкъым.

Мамий Ержыб и пьесэм кытращыкIа «Псэлыхъухэр» спектаклым Хъыдзэдж Борисэр Щэрмэт Людмилэрэ щоджэгу. 2020

– Сэ сынасыпфIэщ си бынхэмкIэ. Фарисэр Iэдисэрэ гугъу сехъу спIащ, артистым и улахуэкIэ сабиитI къэпIэтын жыхуэпIэр тыншкыым. Зыми ищIакъым массаж щIыкIэ зезгъэсауэ щIэкIэ абы срилажъэу, хъэмэрэ тепIэн-щIэлъын къэсхърэ зжыщIу, пщыхъэщхъэкIэрэ сылъэсакIуэу. Абы и ужькIэ театрым сыгуфIэу утыку сыкышцихъэрт. Иджы я щхъэ Iуэху зэрахуэж, сэри кышчыспIэбэ щыIэу. Фарис и нысыпыр зэрыбгъунлъам тIэкIу сигъэгумэщIырти, унагъуэщIэ иухуэжаш, щIалиплI (унагъуитIым тIурытI) иIэщ. ПщафIэ Iэээци, хуэмьщI шхыныгъуэ къэбгъуэтынукъым. Iэдисэ нэхъ пасэу кызыжиIат уэрэджыIакIуэ хъуну зэрыхуейри хуээдатэкъым, утыкум итым щIэ зэримыIэр тегъэщIапIэ сщIыри. Москва кIуэри илгэсибгъум щIигъукIэ абы шылэжъащ. Маникюр ищIу зригъэсауэ абы иролажъэ. Махуэ псом абыкIэ къилэжъа ахышэр иритурэ уэрэд щригъэтха кы-хуихуаш. Дауэ мыхъуми, фIыуэ къехъулIэр IэщIыб ищIакъым. Зы хъыджэбз дыгъэ иIэщ, етIуанэ классым щIэсу.

Насыпышхуэу сиIэхэм ящыщ си ныбжьэгъухэр. ПэжкIэ кызбгэдэтц илгэс куэд щIауэ кыздэгъуэгурыкIуэ, сифIри си Iейри кыздэзыщIэ бзылхугъэхэу Зэгъэщтокъуэ Ася, Къущхьэбий Светэ, Былымгъуэт Эммэ сымэ. АпхуэдизкIэ абыхэм сесащи, зы махуэ къэмыкIуамэ е къэмыпсэлгэмэ, си пIэм симызэгъэжу сохъу. Псом хуэдэжкыым Эммэ, жэщ-махуэ жумыIэу псалгъэ къудей, си бынхэм нэхъапэ къос, кыпхуимыщIэни бгъуэтынукыым, – жеIэ Людмилэ.

Зэи нэщI хъуакыым Людмилэ и унэр. Студенти, и лэжьэгъуу щытаи, Шэшэн, Абхъаз зауэхэм кърахужьаи – абы щымыпсэуар укIуэдыж. «Дауэ екIуэлIапIэншэу уэрамым цIыху кызэрыдэбнэнур, пщIанэу, шхын имыIэу, и псэр гужьеяуэ. Унэри пхыхуакыым, сэри си гур къабзэщ. Ари насып плгыфэбэм щыщц», – жеIэ Людмилэ.

Актрисэр сценэм кыбщыхьэкIэ сыт зэгупсысыр? «ЯпэщIыкIэ согузавэ, театреплхэм саIуоплъэри, зызэтызоуIэфIэж (си унэжь сыщIэс хуэдэу). Къызэплхэмрэ сэрэ дяку дэлъ зэпыщIэныгъэм гукъыдэж кысхельхьэ», – кыыхегъэщ Щэर्मэтым.

Сыт артистыр зыхуейр? Лэжьыгъэм тезыгъэгушхуэ щытыкIэ театрым иIэрэ утыку кыхьэмэ, джэгурэ спектаклым къэкIуахэм Iэгуауэр хуаIэтмэ, дунейм теткыым абы хуумыщIа!

Щэर्मэт Людмилэ артист IэщIагъэм кыыхуигъэщIахэм ящыщц. Абы хуэдэхэр щылэжьэху, адыгэ театрым и пщIэри лгъэгэнущ.

ИСТЭПАН Залинэ

МЭШБАЦЦЭ ИСХЬЭКЪ УАФЭБГЫКЪУ И НЭЛАТ

Тхыдэ роман

Х

Къалмыкъ хъаным Хьэтлохъуцокъуэм хуищла лыклуэхэр иджыри къэту, Ашабэ Миншакърэ Джэрыджэ Мэремрэ Кърым клуэну гъуэгуанэ техъат. Кургъуокъуэ а тлум я пщэ ирилъхъат, Клуэмыргуейм ихьэмэ, Бэлэтокъуэпщым деж еблагъуэ, абы и муради зыщакъгъуэзэну. Кургъуокъуэ зэхигъэклуэну зыхуейр мырат: клуэмыргуейпщыр кърым-хэм я ныбжьэгъуу зэрыжалэм пэж гуэр хэль? Арауэ щытмэ, Бэлэтокъуэр кърымыдзэм гу-хъуэ, къэбэрдеиль игъэжэну и мурад?

Адыгэ-шэрджэсхэм сыт щыгъуи къадэ-гъуэгурыклуэ зэхуцлуэуэм мызыгъуэгулкэ зыри зэрымыгугъа гуауэшхуэ дамэу зы-къызэкъуихыным шэч хэльтэкъым. Уэр-уэр

ру ущызэлуэпщыжыр – зыщ, хамэм ухуэбэджэндурэ, уи лъэпкъэгъу-хэр щызэтебуклуэжыр – ар нэгъуэщлэ. Къэбэрдейм и лъэужыр пщэ-дей яхунуц Беслъэнейм, Клуэмыргуейм, Абазэхэм, пщэдеймыщклуэ къащлыхъэнущ Бжьэдыгъум, Шапсыгъым, Жанейм. Апхуэдэххуэ еклуэклуэнуц, Шэрджэсыр зылуэралъэфэпэху.

Тхьэмахуэ зыбжанэ хъуауэ Хьэтлохъуцокъуэпщым къыщыхъурт «къуалэбзу лышххэм» къауфэрэзыхъ хуэдэу. Пщы уэлийм, жэщ-махуэ имылуэ, къэбэрдеищыр къызэхеклуэхъ, дэтхэнэ щылуэпэм деж бийм щылуэцлэнуми зэрегъэзахуэ. Кургъуокъуэ тклиуэ зыхуигъэ-увыжащ: луэхур и нэм нэмысауэ, и мурадыр утыку ирихъэнкъым. Нэгъуэщлу хъунукъым – Хьэтлохъуцокъуэм флуэуэ ецлуэхуж и лъэп-къэгъу жылэлхэр. Зым – ипщэклуэ щыжиуэм, адреир ищхъэрэклуэ едзэпкъауэу зызэпащлэсэнущи, а тлум я зэпэклуэем пэжым и макъ луэщыр щилуэблэрэклуэжынуц. Адыгэхэр езыхэр егъэляуэ макъыбэ клуэи-гуоц. Зызытригъэщлэн гупсысэгъу зэклуэ щимыуэклуэ, пщым езым и щхъэм нэхъ чэнджэщэгъуфлуэ гъуэтыгъуейщ. Щхъэзакъуэ гупсысэ – арац пщы уэлийр иджыпсту зыщыгугъыр.

Ашабэ Миншакърэ Джэрыджэ Мэремрэ я ежьэр гъатхэ псы къи-угъуэм хиубыдат. Щлэх-щлэхыурэ иджы къошх уэшхри. Шухэр Клуэмыргуейм щынэблагъэм ирихъэллуэ, уафэм зызэлъэщлэхыжри, щылуэбэри къэбэдзэуэжат. Махуэ уэфлуэым къыдызэщлэбэкхъа щлэм

Клуэлыклуэр. Пэщлэдээр япэ номерым итщ.

иджы бахъэ гьуэзыр кьыщхьэщех. Псэ зыфутым зыкьиужьыжащи – мэву, мэщхьыщхь, мэушэ. Гьатхэщ!

Дыгьэм кьухьэну зыкьигьэлъэхьшакIэт, кьэбэрдей шууитIыр Бэлэтокьуэпщым и шы фIэдзапIэм цынэсам. ЛлитIыр епсыхри, кIэмыргуеипщым и хьэцIэщ хуитышхуэм щIыхьащ. ПцIантIэдэтхэми хьэщIэхэм яшхэр Iуашащ, зыхуей хуагьээну.

Гьуэгу тетахэм зрагьэтхьэщIа нэужь хьэцIэщым кьыщIыхьащ Бэлэтокьуэпщыр. Ар езыр лIы щхьэпэлъагэ лъагьугьуафIэт, бгы псыгьуэ пIабгьуэт. КIэмыргуеипщыр кьэбэрдейхэм гуапэ дыдэу кьаIушIащ. ЗыкIи хуэбгьэфэщэнутэкьым мы лыкIуэхэм защIыщидзеин гьуэр пщым бзыщIауэ кьуэлъу, е кьрымхэр зэригьэныбжьэгьум иджыпсту ар ирипIейтейуэ. Болэт кьыщыщIыхьэм, хьэцIитIри кьэтэджащ. Пщыр нэфIэгьуфIэу лIыхэм кьаIуплъэри, гьуфIэжу жиIащ:

– Фыкьеблагьэ!

– Благьэм я нэхьыфIыр тхьэм кьыуити, ди хьэцIэ ихьэгьуэри пхуэфIын ухьу, – гуапэу жэуап иретыж Миншакь. – КIэмыргуеим ищI дыкьыщихьэм, апхуэдизрэ зи фIыщIэ зэхэтхам и жылэ дыблэкIыфакьым. Мы си гьусэ щIалэр Джэрыджэхэ ящыщц, и цIэр Мэремщ. Сэ Ашабэхэ сакьыхэкIащ, кьызэрызэджэр – Миншакьщ.

– Уэра Ашабэр, Миншакь цIэрыIуэр? – жиIэри, кьэбэрдейхэм ещхь дыдэу хэкIиикIащ Бэлэтокьуэпщыр. – Уэ уи цIэр адыгэ щIыналъэхэми яфIэкIри, зэлэпахьурэ, Кьрымым нэсащ, – уэркьым щытхьуурэ, пщыр набдзэгубдзаплъэу еплъащ абы и гьусэм, адэкIи кьыщIигьужащ: – Джэрыджэ зэшхэри хуабжьу цIэрыIуэщ.

Мэрем, хуит зыкьыригьэщI щIыкIэу, Миншакь йоплъэри, пщым жэуап ирет:

– Си шынахьыжь Таукьан елытауэ, укьысщIыщытхьун сэ иджыри злэжьакIэкьым, мыдэ пщIэшхуэ зиIэ Миншакь шу гьусэу сыкьызэрыхихар хьумыбжэмэ...

Мэрем жиIэм и щхьэр дищIурэ, Ашабэм Бэлэтокьуэм зыхуегьазэ:

– Кьэбэрдей адыгэ псэлъэкIэр зэрыпщымыгьупщар гуапэ сщыхьуащ, зиусхьэн.

– Мыбдеж сыщыпсэу щхьэкIэ, сыкьызыхэкIахэм ялъыц сщIэтыр.

Нэхьыжьхэр етIысэхаш, Мэреми бжэкьуагьым нэхь пэгьунэгьуу уващ.

– Ущымыту, кьэтIысыт, – жиIащ Бэлэтокьуэм, бысым гуапагьэрэ гьэгьушхуэрэ и макьым кьыхэщу.

– Нэхьыжьым и пащхьэ ситIысхьэну...

– Си шынахьыщIэ, – попсалъэ абы пщыр, – адыгэм зэрыжиIэу, узыгьэтIыс уиубыжыркьым. ТIыс. Алыхьым и фIыщIэкIэ, Миншакь, сыт щIэуэ кьыщыхьуа фыкьыздикI фи лъэныкьуэм?

– Кьэбэрдейр мамыру мэпсэу бжесIэмэ, сыщIыупщ. Дауи, ущыгьуазэу кьыщIэкIынщ иджыпсту ди Iуэху зыфутым...

– Мамыру псэу шыIэ иджы? Шейтейщ сыт щыгьуи адыгэ дунейр. ЗэлIакьуэгьухэм пщыгьуэр яхузэрыгьэгуэшыркьым. Абы кьышэр зэпэлэщIэ хьунырщ е зауэщ.

– Сэри сыакылыгъуш а жыпIэмкIэ. А псом иджы кърым хъаныгъуэри къахыкъэжауэ...

Бэлэтокъуэпщыр фIыуэ шыгъуазэт нэгъабэ Менлы-Джэрий Къэбэрдейм кыщыщыщIахэми, Ашабэм и фызым кърым мырзэр IэщI-Iэджафэу зэрешэкIуами. Ахэр гукIэ зэригъэзахуэурэ, Болэт мащIэу пыгуфIыкIри:

– Кърымым и закъуэ дэ псэупIэ кыдэзымыгъыр?.. Урысеймрэ Тыркумрэ, я пэщхъын дыкыищэтэ къафэщIыжу, кIуэ пэтми хыйм йокI... Фэ ахэр къывжъэхэуэу кыщIэкIынкъым, дэ дэщху, тырку лъэпкъым щыщ балъкърхэр хыумыбжэмэ... Фэ, дауи, ахэр зэрызэтевгъэсабырэн Iэмал къахэвгъуэтауэ кыщIэкIыищ.

Ахэр щыфIыр щыжейм и закъуэщ. Мо зи гугъу пщIа къралхэри, Чынгызыжым и лIэужь нэгъуейхэри, кърым тэтэрхэри – псори зэщэр адыгэщIщ. Ауэ тырку лъэпкъым щыщ мы ди гъунэгъу балъкърхэм ятеу-хуауэ сэ зы псалъэ Iеи схужыIэнукъым. Бгылъэ щIыпIэхэм щопсэу, я тхъэм хуэпэжыжу, лэжыакIуэшхуэхэщ, Iэщыхуэ хъарзынэхэщ. Гъатхэ пасэу удзыр иджыри щымащIэм и деж хъупIэкIэ дызохъуажэ.

Нэхъыжхэм я псалъэмакъым иджыри къэс щыму щIэдэIуу щыса Мэрем хуэмышэчыжу кьопсалъэ:

– Уэ зи гугъу пщIыр ХъэтIохъушокъуэпщым балъкърыпщ Урысбийм хуит хуищIа хъупIэшхуэр арамэ, ар щысхъумэнт апхуэдэ Iуэхугъуэхэм афIэкIа темыгушхуэну. Сыт яхуэдмыщIэми, яфIэмащIэщ абыхэм.

– Лъэпкъ цIыкIур, лъэпкъ мащIэр лъэпкъышхуэм зыдищIыну хэтынуш сыт шыгъуи, уеблэмэ кьодэуэжынри хэлыщ Iуэхум.

– Уи пыIэр цIыкIумэ, ар инщ, жыпIэкIэ зыри кыищIынукъым.

– Балъкърхэри муслъымэнкъэ? – щIоупщIэ Бэлэтокъуэпщыр, хъэщIэхэм я зэдауэр кыизэтригъэувыIэу.

– НтIэ, зиусхъэн, – жеIэ Миншакъ, – ахэри, дэ дэщху, муслъымэнхэщ, ауэ щIыпIэ зэхуэмыдэ здэщыIахэм къащыкIэрыпщIа динхэри зэрахъэну хэтщ.

– Дэри ди Iуэху нэхъ пщIэгъуалэкъым, – зэгуп-бампIэ и макъым къыхэщу, кьопсалъэ Болэт, – жанеипщ, къэбэрдеипщ гуэрхэр чыристан диным ихъами, дэ дызэрымуслъымэнщ, – жеIэри, игукIэ: «Дэтхэнэ динри ди хъэрэмтэкъым, фIы гуэр кытхудэкIуэну тщIамэ...»

Лыхэр мыпIащIэу уэршэрырт. Унагъуэм исхэр, хабзэм тету, хъэщIэщым кыщIыхъуэрэ хъэщIэхэм фIэхъус ирахырт. Ауэрэ ерыскыи Iэнэри къахъащ: лы гур, мырамысэ, кхъуей, шху, кхъужыпс. Мы Iэнэр хъунщIэпсынщIэету зэраухуари, нэгъуэщI гуэр абы кыизэрыкIэлъахъынури ящIэрти, хъэщIэхэр хуэмурэ шхыным хэIэбэрт.

Бэлэтокъуэпщым мыбы ипэ кыихуэу шэджагъуашхэ ищIа пэтми, хабзэм зыдигъэщу, хъэщIэдэшхэт.

– Дызэхуэсми, дытепсалъыхъми, дызэкIэлъызекIуэми, сыт хуэдэ IэмалкIэ зедмыгъэлIалэми, зэтехуэркъым адыгэхэм ди гупсысэкIэр, Миншакъ, – нэщхъейуэ кьопсалъэ Бэлэтокъуэр.

– Сытым теухуауэ, зиусхьэн? – Миншакъ и щхьэ дахэшхуэр кьелэтри, и нэ зэв Гушхэр пщым треубыдэ.

– Жыхуэслэр – дэри дагыгауэщхьэуэ, кьапштэмэ, абазэхэхэм.

– Абазэхэхэр мыадыгэу ара? Адыгэ гупсысэкIэр сыткIэ абыхэм ягу дэмыхьэрэ?! – егъэщIагъуэ Миншакъ.

– Ауэ сытми адыгэ! Ерыщу адыгэщ абазэхэхэр. Бгырысыр дэнэ щIыналгъэ щымыпсэуми, бгырысу кьонэж. Абазэхэхэми, бжьэдыгъуэхэмрэ шапсыгъхэмрэ ещхьыркъабзэу, ислъам диныр я жагъуэщ. Гугъу задедгъэхьу, яхыдопщэ абыхэм ислъамыр. «Блыщхьэм азэныр бгъэджэнци, мэрэм пщIондэ узыпагъэплъэжынщ, нэмэзыщI кьэмыкIуэрэ», – жыхуаIэр абыхэм хуэдэхэрщ.

– Къэбэрдейми щызокIуэ а псалъафэр, – хоцэтыкI нэщхьейуэ Ашабэр. – Адыгэр дэнэ щымыпсэуми, адыгэу кьонэж.

– ХьэтIохъуцокъуэ пщы уэлийм ар дауэ кыфхуидэрэ?

Миншакъ хылагъэ хэлъу Мэрэм хуоплэкIри, жэуап иретыж:

– Пщы уэлийм деж а кьалэныр нэзымыгъэс гуэр кьытхэтщ дэ. Кьэсей хьэжы-ефэндырщ зи гугъу сщIыр. Ди пщым нэхьрэ ар нэхь тегужьейкIащ диным.

Миншакъ кьригъэжбар нимыгъэсу азэн джэ макъыр кьыщыIум, хьэщIэщым щIэсхэр зэуэ зэплъыжаш.

– Зи цIэ ираIуэ бжэщхьэIу тесщ, жыхуаIэракъэ-тIэ ар! Андез кьэдмыщтэ щIыкIэ, ди ефэндыр мыбдеж кьэсауэ флъагъунщ. Ар мэджжытым щыкIуэм деж, мыбыкIэ блокI, – Бэлэтокъуэпщым жиIэрэ пэт, бжэр кьыIуихащ ефэнды нэкIушхьэплъым. Абы кIэщIэкIэрахъуэу и ужь итт сохъустэ лъэкъыцэ цIыкIури.

– Сэлам алейкум, дуней иныр кьэзыгъэщIа Алыхьышхуэм и Iумэту, адыгэ муслъымэнхэ! Ахъшэмыр кьэсыпаш. Фэ иджыри фыщысу ара? – кьыпэтэджа хьэщIэхэм сэлам яримых щIыкIэ, пIащIэу кьошхыдыкI ефэндыр. – Алыхьышхуэм хушцигъэхьэри, кIэмыргуеипщ Бэлэтокъуэм мэджжыт иухуащ, и мылкъу хьэлэл хилъхьэу. Муслъымэнхэм я унэ пажэщ ари – фынытхуеблагъэ, дыныщыфпоплъэ. – Бжэм нэсауэ, ефэндым зыкьищIэжри: – Батырщ си цIэр. Къэбэрдей адыгэхэм фи бахъсэн ефэндыр – Кьэсей хьэжыр – дауэрэ псэурэ? Тэмэм и Iуэхухэр? Нэгъабэ дызэгъусэу Чэбэм хьэж щызэдэтщIат, – жиIурэ, зэупщIахэм я жэуапми пэмыплъэу, ефэндыр а зэрыпIащIэу щIокIыж. Сохъустэ лъэкъыцэ цIыкIури, джэрэзурэ, Батыр-хьэжым и ужь йоувэ. Мэрэм хьэщIэщым щIэкIыжахэм якIэлъыплъри, и гур псэхужауэ, жиIащ:

– А сэ слъэгъуам, мы дунеишхуэм дину тетыр яцигъэгъупщэурэ, псори Алыхьым и пащхьэ иришэн хузэфIэкIынущ.

– Мэрэм! – пхъашэу щIалэм попсалгъэ Миншакъ.

– ПцIы хэлъкьым ди щIалэ хьэщIэм жиIэм. – Бэлэтокъуэр Мэрэм кьыдощI. – Дэри ардыдэрщ ди гугъэр. Батыр езыр зыхуейр псоми яригъэщIэну хэтщ, икIи ар хьэлэмэту кьохъулIэ...

– А жыхуэпIэм елгытауэ, зиусхьэн, ди Кьэсей ефэндыр пщIэшхуэ

щІату къащэхум хуэдэщ. КІуэ, тІэкІу зэрыпсалгалэр дагьуэ хуумыщІынымэ.

– НтІэ, а фи Къэсей хъэжым и хьыбары мымащІэу зэхэтхаш. Ауэ мы дыдейм, диным хищІыкІышхуэрэ хищІыхьышхуэрэ шымыІэрэ пэт, ефэндьщІэр хуабжьу и нащІэм телыщ. Зэрыпашэмрэ зэрыжъакІуэмрэ фІыуэ къыхуосэбэпри, цІыхухэр муслъымэныгъэм гъэщІэгъуэну дрегъэхьэх.

– Апхуэди шыІэщ-тІэ... – акъылэгъу мэхъу Миншакъ. – ЖъакІуэхэм яужьыгур ди тхъэкІумэхэм я закъуэкъым. Ди акъылри адэмыгу ящІурэ, езыхэм дызыдрагъэжьууну хэтщ ахэр. Муслъымэн курыхыу дыщымытми, дыхьэщІэщи, ефэндым и жыІэр тлътэнщ иджы.

«КІэмыргуеипщ цІэрыІуэмрэ Батыр ефэнды пыпхафэмрэ яку илгыр нэхьыбэщ я жъэкІэ къызыпхадзым нэхьрэ...», – зерегъэзахуэ Ашабэм.

Бэлэтокъуэм и лъапсэм пэжыжъэтэкъым кІэмыргуейхэм я бгъэныщхэ мэджытыр. Ижырабгъур – лъагэу зызыІэт азэн джапІэщ. Мэджыттри азэн джапІэри чий бжыхькІэ къэхухьащ. Бжыхьым адэжкІэ къыщытщ шы фІэдзапІэ. ПщІантІэр андещтапІэщ.

Миншакъ пщІантІэр зэрыцІыхуншэм игъэпІейтейуэ:

– ДакъыкІэрыхуа хуэдэщ... Пщым пэмыплъэу, нэмэзым щІадзэрэ-тІэ?

– Нэмэзым цІыхухэр зэхидзыркъым пщырэ, уэркърэ, лъхукъуэлІу. ЗэкІэ теувэхуэ арщ, – жеІэ Бэлэтокъуэм.

Ефэндым, лІищыр къыщилъагъум, унафэ ещІ:

– ТІэкІу фыкъыкІэрыхуами, зиусхьэн, си ужьыр фІыгъыу, япэ сатыру фыкъэуэв, хьэщІэхэм фрагъусэу. Нобэ мэрэмкъым. Уаз стынукъым. Иджыпсту зи пашхэ дит Алыхьым солъэІу ди нэмээ уахьтыр къабылу тІихыну. «Іэмин!» – жыфІэ.

Миншакъ игъэщІагъуэу яхэплъэрт мэджытым къекІуэлІахэм: я зэхуэдитІыр – хэт нэгъуейт, хэти тэтэрт. Іэчлъэч хъужахэу, псори лы игъуэт, зауэлІ теплэхэт. КІэмыргуеипщым и хьэщІэщым зэрыщІыхьэрэ Ашабэм зэхихари ильэгъуари зэхуигъэкІуэжырти, иджы гурыщхъуэ гуэрхэм лІыр къыхагъащІэу къауфэрэзыхьырт. Миншакъ къыгурыІуэрт: мэджытыр лъэпкъ зэхэгъэж здамыщІ лъэІуапІэщ. Муслъымэну шыІэм зэдайщ ар, итІани, пэжыр нэрылъагъукъэ? Бэлэтокъуэм зришалэхэр псори нэгъуей, тэтэр унагъуэхэт... Сыт хуэдэ хьисэпу пІэрэ пщым абыкІэ зэрихьэр? Ахэр – бий? Ахэр – ныбжьэгъу? Езы кІэмыргуеипщыр-щэ?! Хэт ар езыр?

Пщыхьэщхэ Іэнэр Іуахыжри, гъунэгъу лъагъунлъагъухэри зэбгрыкІыжат. ХьэщІэщым къыщІэнэр хьэщІэхэмрэ бысымымрэт. Миншакъ нехьэкІ-къехьэкІ хэмылгу, Бэлэтокъуэм ириубыдылІэри:

– Уи жылэм, зиусхьэн, куэд щыпсэурэ нэгъуейуэ е тэтэру?

– Унагъуэ щищым унагъуитІ-щы къахэкІынщ. Сытыт ущІыщІэупщІэр, си хьэщІэ? А-а-а, мыдэ... КъызгуроІуэ уи гурыщхъуэр къызыхэкІар. Мэджытым хэхэс гуэрхэр къыщыпІэщІэлъэгъуауэ арщ.

Ауэ... зэхэпхакгэ Батыр ефэндым нетгэ жиар?... Ахэр гьуэгурыкгуэщ. Бесльэнейм щыпсэу я лгэпкгэгыхэм нэхь гьунэгьу зыхуашцыну мэпгашцгэ.

– Къыздикгыр дэнэт ахэр? Кърымыра, хгэмэрэ... Бжгэдыгырауэ къыщгэкгынц... – хуеггэфащгэ Мэрем.

– Тэтэрхэмрэ нэгьуейхэмрэ сыт Бжгэдыгьум гуэхуу хуагэр?! – зыхуэмышыгэу къоль Миншакь.

– Миншакь... Сэ соцгэ мыхэр хэтми. Умыгузавэт абыхэм цхгэкгэ. Кърым хгэнхэм я деж къыщыхгэуа гуэху мыщхгэлэ гуэрхэр абыхэм къашгэкгуэжри къызыхахуат. Екгуэлгэлгэншэхэти, Бжгэдыгьум зэгуэр я цхгэ ирахгэлгэуэ шытащ. Батыр ефэндыр нэхь шыггэуазэщ а псом. Пщгэдей къыдыхгэнуци, уеупщгынц езым, – къопсалгэ Бэлэтокгэуэр.

– А Батыр ефэндым уэрэ, зиусхгэн, зэпэщгэтыныггэ гуэр фи зэхуаку дэлгэу ара?

– Ефэндым зыпэщгэлэпсэри – сапэм упыджагуэри зыщ. Ауэ, сыщыхгэбгэзыхгэаггэ, пхуэсгуэтэнц иджы Кгэмьргуей лгэхэм шымыщгэщыггэуэж щэхур: си малгхгэуэ шыта Абрэджыр иджыпсту щопсэу Кърымым. Батыр ефэндыр абы и ныбжгэгыущ. Абрэджым къысхуиггэгыфуркъым и пыхгэуэпышэ нэгьуейхэмрэ тэтэрхэмрэ ди Кгэмьргуейр тгысыпгэ зэрэзыггэщгэыр... Араци, Батыр ефэндыр ерыщу къызеушт. Зэрыхуэзггэфащгэмкгэ, а тэтэр, нэгьуей зэхэзекгуэр Кгэбэрдеймкги негэнущ зэгуэр.

– Фи ефэндыр Болэтхгэблэ шыщ, зиусхгэн? – шгч мыггэуэ гуэр ищгэуэ, щгюупщгэ Мэрем.

– Хгэуэ. Мэжджытыр зэрыдухуэу, Кърымым къраггэкгэри къытхуаггэагуэуэ шытащ ар.

– Къызгурыгуакьым... Кърымым зыхуейр къыфхуаггэагуэн хуэдэу, сытггэ фызэпыщгэа? Фыщгедгэуэн хуейри сыт а Кърымым и жыгэм?..

– Ар гуггэуц зэхэпщгыкгыну, Миншакь... Зыгуэрым къыгурыбггэгуэнуй нэхь гуггэужщ. Тыркумрэ Кърымырэ езыхэм я дамэггэуу дышаггэтыну хуейщи, гэмалу ягэмкгэ къыттракгуэуэ. Дапэщгэтц ди зэфгэкгэ къызэрехгэкгэ. Ауэ лгэпккышхуэм сыт шыггэуи лгэпкь мащгэр зыкгэщгэуплгэнцгэ хабзэщ. А лгэпккышхуэхэм я тетыр пацтыхгэу, сулыггэну е хгэну шытмэ, нэхгэри гуггэуц лгэпкь мащгэм и гэнатгэр. А псом къафгэкгыу, фэ езыхэри фыщыггэуазэщ адыгэм и дуней еплгыкгэм: зыдэмыхгэа къуэладжэ лы дэщ, – Бэлэтокгэуэр нэщхгэуэ погуфгыкгэ. – Адыгэхэм я жыгэуэ: Кърымыр данэху-данггэщ.

Хгэщгэщыр хгэлгэуэ цым хгэуат. Бысымырэ хгэщгэхэмрэ зэгуплгэу еплгыхыжа нэхь мыхгэмэ, псалгэ яггэуэтыжакьым.

Миншакь адреихэм нэхь япэ игу къызэрыггэуэтыжри:

– Зэманыж дгэдэ лгэндэрэ, илгэс мин бжыггэхэм дакъыпхрыкгыурэ адыгэхэр зэрыадыггэу дыккыщызэтенакгэ, адэки демыкгэагуэуэ дыпсэунущ. Мэрем, къыхгэдзэт иджы ди уэрэдыр!

– Иджыпсту, иджыпсту, тхгэмадэ, – жиггэу пыгуфгыкгыурэ, Мэрем ирешажгэ:

*Уэрэд кыыхэвдзэт зи щІалэгъуэм,
Тхъэмадэ Іуцхэр фыкѳежъут...
Адыгэ щІыльгэр, уей, дэ ди нэпэщ,
Адыгэ щІыльгэр, уей, дэ ди щІыхъщ.*

*Адыгэ хэкур ди гугъапІэщ,
Ар Іуащхъэмахуэу тхуэІумахуэщ,
Ди дыгъэ нури, ди нэм и нэхуи,
Ди гуиІэр кыитхуэзыгъэнэхуи.*

*Дэ ди псэр ди щІыналгъэм хэлъи,
Ди къэралыгъуэщ ар, ди хэкуи,
ГъащІэр щІэттынуи дыхъэзыри,
Дызыхуэпсэури дэ а зыри.*

*Дэ дыиІэхъуэпсыркъым хамэщІ,
Ауэ, ди адэжъэхэм я щІым щыщу,
Бийм зы ІэгупІи едмытын.
Мэхъур ди фІэщ: дэ ди лъэпкъ уардэр
Уахътыниэу мы дунейм тетъи.*

Уэрэд макъыр зэрызэхыхуу унэІутхэр хъэщІэщыбжэм кыщызэхуащ. Пщы унэм щыщу езыхэр зыщыпсэу лъэныкъуэмкІэ кыиІри кыщІыхъащ бзылхугъэхэр. Болэт и шыпхъу нэхъыжъ Къудас, сабийм и Іэпэр иІыгъыу кыщІыхъэри, и нэпсым кызыэпижыхъауэ, уэрэдым ежъууэр етІысэхаш.

Бэлэтокъуэр щхъэгъубжэм бгъэдэту къэдаІуэрт. Пщыр лъэмакыныншэу, щабэу кІуэтащ. Шыпхъум и дежъуукІэр Бэлэтокъуэм и гум щІыхъэрт. Къэбэрдей хъэщІэхэр иджыри кыщыхуемыблэгъам, Бэлэтокъуэр псэуащ, гъащІэм кыигъауэв гугъусыгъухэм зэрыхузэфІэкІкІэ япэщІэту, здыпэмылгъэщым деж зыщыдигъэшу. Пщыр куууэ зэи егупсысыртэкъым нэгъуейхэмрэ тэтэрхэмрэ пэшэгъу щІищІым. Ар зэи иригузавэртэкъым иджыпсту кърымхэр гъунэгъуу зэригъэнэІуасэм адэкІэ кърикІуэнкІэ хъуну мыгъуагъэхэм. Зэрыхъуу ищІырт. Зи лъэпкъ Іуэху дэзыгъэкІыну щІэхъуэпс кІэмыргуеипщым апхуэдэ Іуэху зехъэкІэр дагъуэ хуэщІынири тэмэмтэкъым. Бэлэтокъуэм зэкІэ запигъэІэщІэрт зи жэуапыр гува-щІэхами зэгуэр пІызыхыжыну упщІэхэм. КІэмыргуеипщым хэгъэрейуэ зригъэкІуалІэртэкъым адыгэпсэ узэщІам узу щІэпІастхъэ пэжхэр. Бэлэтокъуэм защидзейрт апхуэдэ псалъэмакыыр гъэхуауэ къезыщІылІэну и ужъ кыихъэ и лăкбуэгъухэми. ЗыкІэридыжырт зыкыкІэрызыщІэну къэзыІэбэрэбыхъ гупсысэхэр. ИтІани, аддэ пщым и куцІ купсэм пэщашэу куууэ зыгуэр исти: «КъэувыІэ, гупсысэ», – жиІэурэ къэкІийрт. Ауэ, а макъыр зэхихыну хуэмейуэ, и щхъэ хужиІэжырт: «Щхъэж езым и гъащІэ, и гъуэгу иІэжщ».

УнэІутхэр игъэгумащІэрэ, езым и анэкъильхур нэпскІэ къригъэныхыкІыу, а уэрэдыжбыр кыщыІум, кІэмыргуеипщым и тэмактым зыгуэр кыщІэгъуэльхъа кыфІэщІащ, кыгъэгузавэу. Пщым и гупсысэхэр иджы Іэпхуэшапхуэу кызэрехъэкІырт. Псэ уз! ЗыхещІэ иджыри кІэмыргуеипщым а узыр. ЛІактым иджыри а и адыгэпсэр! Дауэрэ къэухут ар – къуэшхэм къатехъа лейм и гур хуэщІыІэу? Сыт хуэдэ цІыху ар, абы и ужькІэ?! Пэжщ, кърымхэр сыт щыгъуи и тхъэкІумэм кыхуцацэу кыкІэщІэсти, ягъэундэрэщхуат и акылыр, адрейхэм я мыгъуагъэр, я насыпыншагъэр зыхимыщІэж ящІат. Ар адыгэхэм яхуэшхыдэрт, икІи абыхэм тхъэмыщкІагъэу къалтысамкІэ езыхэр игъэ-къуэншэжырт. «КъэувыІэ! ЗыкъэщІэж! Уи псэукІэм ириплъэж. Псори тэмэму пщІэрэ? УикІэрэхъуа иджы уэ езыр а хъэшым?! Дэнэ уи пэжыр здэщыІэр? Хэт а мыувыІэу къоцакІуэр?» – кІэмыргуеипщыр нэхъри икІуэтурэ, утыкум икІырт.

ХъэщІэхэм гу лъатэххактым Бэлэтокъуэр зэрыпІейтеям. Уэрэдыр зэхэзыхахэм ягу зэрыдыхъам иригуфІэу, ахэр тэджыжащ.

– Тхъэм фиузэщІхэ! Фи щхъэ-фи псэри фи жьэгухэри мы уэрэдым кыиухъмэ!.. Дэри, зиусхъэн, нэхущым гъуэгу дытехъэжынущ. Гъуэгу жыжъэ кытпэщылыщ.

ЩхъэфІэпхыкІ кІапэмкІэ зи нэпсыр зэпызыльэщІыхыж и шыпхъм Бэлэтокъуэм зыхуегъазэри:

– Къудас, хъэщІэхэм я гъуэмылэм фыкІэлгыплгы, псомкІи зыхуей хуэвгъазэ. – ИужькІэ къэбэрдейхэм дежкІэ зегъазэри: – Фи мурад тхъэм кыывигъэхъулІэ. ФыкыщыкІуэжкІэ фыдблэмыкІ. Дыныф-поплъэ.

XI

Къущхъэхэм я нысашэр зытехуэ мэремыр къэблэгъат. ХъэтІохуэщокъуэпщым щыгъупщатэктым кыыхуэгущхуэу хъэгъуэлІы-гъуэм жылэдэсхэр езыгъэблэгъа хэхэс къущхъэхэм хабзэкІэ якІэ-лгыгъэкІуэн зэрыхуейр. Ауэ а Іуэхур кытехъэлгъэрт абы. Кургъуокъуэ кыгурыІуэрт дэнэ щІыпІэ ахэр кърамышуами, нысашэ ящІыну зэрыхуитри, а нысашэм цІыху ирагъэблэгъэныр зэрыхабзэри. Ауэ щыхыкІи, пщы уэлийм къабыл хуэщІыртэктым мыбийрэ, мыныбжьэгъурэ, мыблагъэу къэбэрдеищІым и бгы жьэгъу-къурш жъанэм зизыугуэша унагъуэ зыбжанэм я жылэгъу-ныбжьэгъухэр. ХъэтІохуэщокъуэм и адэр къуршхэм щакІуэ ихъэрейуэ щытат. Апхуэдэу щакІуэгъу-ІуэхутхъэбзащІэ кыыхуэхъуауэ щыта къущхъэ-тэтэр лыжбыр, пэжу, цІыху еншэт. Абы и къуэ Хъээрэти и адэм ещхуэ зэгът, кызыхэкІари зэрыхэхэсри и щхъэкІэ зыдищІэжырти, и псэупІэ Іэслъэсыр къезыта къэбэрдейхэм ар трамышыжмэ гуфІэу, пщы уэлийм къеубзэрт, жылэдэсхэми хабзэ якІэлгызэрихъэну хэтт.

Иужьрей тхъэмахуэхэм ХъэтІохуэщокъуэр зыгъэгуауэщхъэуэхэм кыыхэпшахуэрт Къалмыктым кыкІыжа лыкІуэхэм кыздахъа хы-

бархэмрэ а хыбархэм пыщла гурыщхуэхэмрэ. Пщы уэлийр егупсы-сырт: «Быжым зэрыхуигъэфашэм дригъуазэу щытмэ, ди бжыхыэкIапэр тIасхъэщIэх тIысыпIэу кыщIэкIынри зыхуэIуа щыIэкъым. Ярэ-би, пэжу пIэрэ-тIэ Нэгъур ищI гурыщхуэхэр? Ди мэз лъапэхэр зи зекIуапIэхэмрэ ди к'уршыщхъэхэр зи тIысыпIэхэмрэ, мыхъэнэ ядмы-турэ, кытхузык'уахынур хэт ищIэрэ? Дауи ирехъуи, быдэ и анэ гыркъым, жи. Нысашэм кIуа гупым езы Быжыр я нэхыжыщи, и щхъэкIэ ээпигъэкIуэжынщ дэтхэнэр гурыщхуэми, сыт хуэдэр нэрыльбагъуми».

Кургъуок'уэ зыIыгъ гупсысэхэр иригъэкIуэтыжу, хъэщIэщыбжэм-кIэ зэуэ к'юIукI Къэзанок'уэм и мак'ыр:

– МахуэфI дытехъауэ, зиусхъэн! – Жэбагы пщым фIэхъус ирех-ри: – Мыдэ Сэбанш сыIущIащ иджыпсту. КъызэрызгурыIуамкIэ, Къэ-сей хъэжыр к'уыщхъэхэм я нысашэм уогъакIуэ-тIэ.

– Къеблагъэ, Жэбагы. НтIэ, Быжыр я нэхыжы, щIалэхэр г'уэгу техъащ. Къэсеи псалъэн и жаг'уэкъым. Жэмыхъэтым и Iуэхур дыуэщI к'уудейкъым, гуфIэг'уэхэри ефэндым и къалэнщ.

– Зиусхъэн, сэ кызгуроIуэ Быжыр зытезэкIухъыр сыт хуэдэ Iуэхуми... Уэ езым уи фIэщу угуг'эрэ к'рымхэм я тIасхъэщIэххэм к'уыщхъэ нысашэм апхуэдизу хэIущIыIу зыщакIынкIэ х'уну?

– Сыгуг'эркъым. Аращ ахэр щIэтIасхъэщIэхыр. ИтIани, «къаплэ нэхърэ – къиплэ» – жаIэркъэ? Гупыр х'уэхъуакIуэщI здэкIуэр. Мыдрей псор – хэт ищIэрэ... Нэгъур и нитIкIэ къалмыкъ пшах'уэщIым щилъэг'уар пэжмэ... – нижыIыскъым пщым.

– Пэжмэ?! Хэт, зиусхъэн, а пэжыр зи щIэщыг'уэжыр? К'уыщхъэ псори зэщщи, шыд псори пэхущ. К'уыщхъэ нэг'уейрэ к'уыщхъэ тэтэррэ ди дежи зэрыщыIэр бзыщIакъым. КъыздикIахэри зым дежкIи щэху-къым. Ахэр зэрызэкIэлтыкIуэри бгъэщIаг'уэ х'унукъым, – погуфIыкI Къэзанок'уэр.

– Къызыхахуахэр щIызэкIэлтыкIуэжыр иджыри кызгуроIуэ, Къэзанок'уэ. Къысхуемыгъээзэг'ыр а кызыхэзыхуахэр иджы къащIыкIэлтыхашэрщ. Мис ар пэжу кыщIэкIмэ... ФIыкъым абы кыдэкIуэнур, – жиIэрэ, ХъэтIохъуцок'уэщыр щхъэг'убжэм доплэ.

– Мыдэ, псалъэж дилэщ адыгэм: «Псым икIрэ пэг я кIэк'уащIэ зэнтIэIуащ», – жиIэу. КъызгурыIуар пэжмэ, уэ, мызыг'уэгукIэ зэхэбгъэкIыну узыхуейр псым икIхэм я цIэ-я щхъэркъым, атIэ абыхэм я кIэк'уащIэ зэнтIэIугъэм ди щхъэ и зэрану к'уэлтырщ... Пэжу жысIэрэ? – жэгу дакъэм тель пхъэ ласкIэхэм епэщэщурэ, Жэбагы пщы уэ-лийм хылафэу хущIоплэ.

– Ардыдэщ. Сигу ук'иплэщ аргуэру! – погуфIыкI Кургъуок'уэ.

Пщы уэлиймрэ Къэзанок'уэмрэ зи гуг'у ящI гуп цыкIур, Быж Нэгъуррэ Къэсей хъэжымрэ я нэхыжы, жэг'уэщIэс к'уыщхъэ-тэтэр-хэм я хэщIапIэм нэсакIэт. Хъэзрэт и к'уэм нысэ къишэрти, адэкIэ-мыдэкIэ бгылэ щIыпIэхэм ис я л'ак'уэг'уэ унаг'уэ зыбжанэм къищынэмыщIауэ, ныбжэг'уэ-жэрэг'уэу л'ыжыым кыкIэрыпщIахэри а нысашэм к'рыг'эблэгъат. Быж Нэгъури, и щIалэ г'усэхэми к'уыщхъэ-

тэтэр хьэгьуэлҮгыуэр, дауи, я хамэт, ауэ Жэбагырэ пшы уэлиймрэ зэакьылэгьуу, зы хысэп гуэркІэ щІалэхэр мы нысашэм хэтын хуейти, дахэу я кьалэн яхьу арт иджыпсту.

ЗэрахуэфІэкІкІэ Іэнэхэри ерыскьыфІэу кьаухуэри, джэгу-кьа-фэри дахэу иращІэкІыжат кьущхьэхэм. Іэнэхэм пэрыхьэту тетт лы гьэва, нартыху мырамысэ, щІакхьуэ ІэфІ пІащІэ цІыкІу, джэш лыб-жьэ, хьыршын пщтыр, лэпс, кхьужьыпс, кьущхьэ бозэ. Нэгьур игукІэ игьэщІагьуэу: «Узигьусэм ещхь уохьу, жыхуаІэращ! Уепльмэ, кьущхьэ-тэтэрхэщ. УакІэлъоплгыжри, адыгэ шхыныгьуэхэр я Іэнэм уэру щызокуІэ. Ярэби, сыту пІэрэ-тІэ абы кьытхудэкІуэнур? Кьэбэрдейм нэмыщІ, нэгьуэщІ щІыпІэ зы дакьикьэ щамыгьэбауэу кьрахуэкІа унагьуэ зыбжанэрэ пэт, е лІакьуэкьым, е кьупщхьэкьым, е лъэпкьыцІэ яІэкьым, итІани, зэрыпсэун зэрахуэу зыкьыдагьэпщІыну хэтщ. Ярэби... а кьызыхэкІам нэхьрэ дэ ди кьуршхэр щхьэ нэхь яфІэзэгьт?»

Кьущхьэ нысашэм и фІыгьуэ дыдэу зэрызехьэрт. Іэнэм пэрыс-хэм, ерыскьым тегуплауэ, затІыжырт. Кьашыргьэрэ Дэмдейрэ зэпІэзэрыту яхэплъэрт а ефэ-етхьэ зэрыхьзэрийм. Дэмдей и нэр кьы-тримыхуу кІэлъыплгырт кьэжэр чэруанакІуэ сондэджэрыр зэрыш-хэм. Сондэджэрым и щхьэм сарыкь матэшхуэ фІэльщи, хуабэри, фадэ гуащІэри, ерыскьы пщтырри хузэхыхьэжауэ, и натІэ кьуапэмкІэ кьыпыткІу пщІэнтІэпсыр жьэпкьыпэ лэдэххэмкІэ йожэбзэх, итІани, зимыгьэнщІыжу, мэжьэгьуашхэ.

– Уа, Кьашыргьэ, мы сондэджэрхэр зэм хьиндыуэ, зэм кьэжэру дэнэкІи кьыщытхукьуэху щыхьуар дапщэщыт? – ауан дзакьэ хэлъу мэхьурджауэ Дэмдей.

– А кьызыхуэкІуа бысымхэр кьыздытхукьуэхуа щхьэдэхыпІэхэр иджыри ягьэбыдэжатакьым, Дэмдей. Пльагьуркьэ езым и шхэкІэр, вы гьэшха хузэІыхи, зэрыщыту кІуэцІыкІуэдэнщ, – Іумпэм ищІу, и пэбгыр зэрегьальэ Кьашыргьэ.

Шэджагьуэм щынэблагьэм, джэгуакІуэр утыкум кьохьэри, макь хэІэтыкІакІэ жеІэ:

– Жэмыхьэт! Хьээрэт и унагьуэм мы нысэишэр яхуэфІын ухьу! КьрихьэлІахэри тхьэм иузэщІ! Шэрджэс Ипщэм кьикІри, Хьээрэт и гуфІэгьуэр кьыддиІэтыну, хьуэхьуакІуэ кьытхуэкІуащ кІэмыргуеипщ Бэлэтокьуэм и малхьэ Абрэдж Мырзэбэч. ХьэщІэм долгьэІу мафІэр хьуаскІэу кьызыпых кьафэмкІэ и лъэгу дыщІигьэплъэну! КьыдэкІыт, ди хьэщІэ лъапІэ! Пщащэхэм я нэхь дахэр бзууху пкІатэу иджыпсту кьыпхудэтшынщ... Кьущхьэ-тэтэрхэ, Іэгур! Іэгур щащэу, ди кьуэшхэ!

Зэхиха цІэр и фІэщ мыхьуауэ, Нэгьур кьоскІэри, игьэщІагьуэу и щхьэр кьеІэт: «Дэнэ кьикІауэ?» Быжым игу зэуэ кьэкІыжат Даур-КІэмыргуей кьущхьэ нысашэм кьышэну зэрыхэтэр, асыхьэтуи щыгуфІыкІыжат кьызэрыхуэмыкІуам. (Кьалмыкьхэм кьыІахыжа щІалэр, Кьэбэрдейм кьыздашауэ, Быжым и унагьуэ щыпсэурт.) НэкІэ закьригьащІэу, Дэмдейрэ Кьашыргьэрэ Нэгьур яІупльэри, джэгур здекІуэкІымкІэ щепльэкІыжым, гу лытащ Кьэбардрэ Елэнрэ пІащІэу

мо кѡафэхэм зѣрахуэкѡэм. Быжыр пѣйтейуэ щѣлэхэм ящѣну ягу ильым иригузавэрэ пѣт, Щыпѣынэ Хьэсанш абыхэм кѡазэрыбгѣадыхар кѡильагѣури, мамыру етѣсэхыжащ. Іэнэм пѣрысхэр нэхъри зещѣвэрт. Бысымым и ижырабгѣукѣ кѡыщыс Къэсей хьэжым бзыхьэхуэ хужышхуэ и жышым кѣрех, и Іупэр зѣпелѡащѣри, Хьэзрѣт зыхуегъазэ:

– Уэлэхы, Хьэзрѣт, ар кѡыздиѣыгъынщ Алыхьым хуэлажѣэ мо Суюнч ефѣндыми... сѣ сѣѣамыкѡабыл мы гуфѣлэгъуэ Іэнэм фадэ зѣрыщызекѣуэр. Щыхум и акѡылыр зыгѣутхьуэр, ар сытуи щырырети, Алыхьышхуэм хьэрэм тщищѣащ. Муслъымѣным фадэ Іухуэ хьурѣ? Алыхьым кѡыдита ди псынѣпсхэр Мэчэм и зѣнзѣныпсым ещхьщ. Апхуэдэ кѡэуатым ублѣплъыкѣу, щхьэ зыІуплъхьѣн хуей фадэ хьэрѣмыр?

– Пѣжщ жыпѣар, Къэсей. Дунейм теткѡым зѣнзѣныпсым нэхърѣ нэхъ кѡабзѣ! – лы Іыхьэ пшѣрыфѣым хуищѣу едзакъэурѣ, кѡопсалѣэ Суюнч ефѣндыр.

– Уа, ефѣнды, сыт мы фадэ лажьѣншѣ фоупсым дѣбгъуэр? – Дѣмдей Іѣщѣт кумбыгѣэр зыгуэрѣм трихыжын нэхъей икѡузурѣ, кѣпѣейтеяуэ щѣоупщѣа. Кѡушхьэ ефѣндым Дѣмдей кѣритыну жѣуапым пѣмыплъѣу, Къэсей хьэжыр кѡопсалѣэри: – Алыхьым фѣуэ илѣэгъуа Дѣмдей, уи псѣ пѣлгѣр а фадѣм емылъытауэ щытмѣ, зыІуумыгѣэхуэххи нэхъыфѣщ. Уи щхьэр зыгѣутхьуэр – ар фѣыкѡым. Пѣжкѣэ, Нѣгъур?

Нѣгъур и тхьэкѣумѣм ауи ихьѣртѣкѡым Къэсей и уазыр. Іджыпсту абы и щхьэр здѣщыѣар Кърымым и лѣыкѣуэ Абрѣдж Мырзѣбѣч кѡафѣу здытетымкѣѣт. Быжым иджы зѣригѣзахауѣрт: «Гур зѣрыгъум дыгъур ирожѣ – жыхуаѣар аракѣэ! Мырзѣбѣч Кърымым зѣрыхуэлажьѣри нѣгъуейхѣмрѣ тѣтѣрхѣмрѣ, Іѣмал зѣриѣкѣ нэхъыбѣуэу, адыгѣщѣым кѡыгѣѣкуэшѣну зѣрелѣалѣри адыгѣ-шѣрджѣс щѣыналѣэхэм ящѣѣщыгъуэжтѣкѡым». Щхьѣфѣлѣх фѣѣщѣѣыгъуейуэ Нѣгъур иджы кѡыпкѣрыхьар нэхъри хѣплъэгъуэ хьурт: Къѣбѣрдейм увыѣпѣ щызыщѣыну хѣт кѡушхьѣ-тѣтѣрхѣм я нысашѣм Мырзѣбѣч хуэдѣ лѣыкѣуэхѣр, пщѣа лей хуащѣу, кѡызѣрырагѣѣблагѣэрт! «Пѣжщ, иджыпсту хьѣгъуэлѣыгъуэр щекѣуэкѣ шѣрджѣс жьѣгъухѣр, дауи, бахьсѣн псыхьуѣкѡым. Хьѣтѣохьущѣкѣуѣпщым и пащѣа щѣылу тезѣгѣѣнтѣкѡым Мырзѣбѣч хуэдѣ пыхьуѣпышѣ зыгѣѣлѣапѣа кѡушхьѣ-тѣтѣрхѣр! Итѣани... Къѣбѣрдей пщы уѣлийм зѣзѣмызѣ щакѣуэгъуэ Іуэхутхьѣбзащѣу здищтѣ кѡушхьѣ-тѣтѣрыр, а дызѣригугъѣм хуэдѣу, еншѣ? Сыщыуэу сощѣри, сытыт мы нысашѣм Мырзѣбѣч щыфѣѣкѣуѣдар? Абрѣджыр мыбѣдеж кѡызѣрыщыщѣидзам и кѡуагъ кѡуѣлѣыр сыт?!»

Зѣкѣлѣыпѣащѣуэрѣ уѣру кѡѣбгѣѣрыкѣуэ упщѣлѣхѣм я жѣуапыр кѡильыхьуэу, Нѣгъур иджы кѡушхьѣ Хьэзрѣт набдзѣгубдзаплъѣу Іурыплъыхьырт.

Аддѣ жыжьѣу кѡиІукѣуы Быжым кѡылѣѣѣсырт Къэсей хьэжым зи гугъу ищѣа фадѣ-хьэрѣм, зѣнзѣныпс-хьѣлѣлыр... Къѣсеи жѣуап пѣплъѣу кѡыщѣѣкѣынти, Нѣгъур гувѣуауэ зыкѣѣпхьуѣтѣжри:

– Узахуѣщ, ефѣнды. Утхьуѣн хуейкѡым щѣыхум и акѡылыр...

Къѣсеи иджы зыкѡызѣкѣуихьышауѣ:

– Зэхэфхрэ шцІэ зиІэ ди нэхъыжым жиІэр? Гуэныхь пылъщ фадэм! ФадэкІэ гуэныхь зиІэм жыхьэнмэкІэ иригьэпшынынущ Алыхышхуэм. Афиянри фадэри жыхьэнмэ Іугъуэм и щІэгъуэнщ.

Къэсей хьэжым и псалгэр нигъэсатэкъым, Кърымым и лЫкІуэ нэшкІул Іувыр нэхъыжхэр зыбгъэдэс Іэнэм уашхуэдэмыщхуэу къыщыІухутам. Мырзэбэч хьэлъэу и натІэм къыщІэплгурэ, нэхъыжхэм чэзууэ и щхьэр яхуигъэщхьырт. Абрэджыр лЫ лъагэ Іув зыІэщІэлът, езыр нэкІутІэ-напщІацэт, и пэцхьыныр быхьу-бырыбу пашщІащхьэ бгъуфІэм теупІат. Нэхъыжым хуишия фадэбжьэр къицтэри, къамэ кІыхьыр зэрыль сампІалгэ фЫцІэм Іэпхьуамбэ пІащэхэр тепыІэгъуэншэу тригъэджагуэрэ:

– Ищхьэрэ адыгэхэм я цІэкІэ къущхьэ унагъуэм сыхуохъуахъуэ нысэр лъапэ махуэкІэ къахыхьэну, къуэбынщэбыну лъэпкъым зыдиузэщІыну. ЕмыкІу ськъэвмыщІ, сопІащІэ. Сэ къыспоплгэ зи цІэкІэ сынывэхъуэхъуахэр. Иджыри дызэлущІэнщ. – Мырзэбэч и нэхэр псынщІэу зэхэзежаш, лъэбакъуэ зыбжанэ ищ, зэтеувыІэжри: – Сщыгъупщэрти, Алыхьым и нэфІ зыщыхуахэу, Къэсейрэ Суюнчрэ, кІэмыргуейхэм я ефэнды Батыр и сэламыр фэсхыжыну къызэлгэІуащ. Алыхьым и фЫщІэкІэ ар псэущ, узыншэщ. КІэмыргуейм мэджытхэр зэрышахуэм кІэлъоплъ. Фэ фи сэламыр Батыр ефэндым екІуу хуэсхыжыну фызогъэгугъэ. ЗгъэгуфІэнщ, хьыбарыфІхэр Іэрызгъэхьэмэ, – жьы дэхупІэ имыІэу, псалгэм псалгэр триухъуанщІэри, къызэрыІухьам хуэдэ дьдэу, Мырзэбэч ІубзэхыкІыжаш.

Бьж Нэгъур, мыбэуэжу, лЫ лъагэ Іувым и щхьэщІыб иплгэрт. Къашыргъэ, къэуІэбжъауэ, Нэгъур хуеплъэкІри:

– А ІукІыжам и жыІэр и Іуэхум зыкІи епщІкъым...

Иджыри къэс щыму щыса Дэмдей, и жьэпкъыпэм Іэ дилгэурэ, погуфІыкІ:

– ФымыгъэщІагъуэ... КІэмыргуейм фыщыкъакъэрэ Кърымым фыщыкІэцІатэмэ, къэфцІэнт жыІэрэ Іуэхурэ щІызэмыпщІыр.

Къалмыкъым къыкІыжа нэужь, Нэгъур мызэ-мытІэу щІэупщІат Абрэдж Мырзэбэч и хьыбар. Къашыргъэрэ Дэмдейрэ абы фЫуэ щыгъуазэт. ЗэныбжъэгъуитІым къагурыІуэрт Бьжыр иджыпсту зыхэу-лъэпхьащэ шэч егъухэр. КъищынэмыщІауэ, Нэгъур хуабжъу и щхьэ хуэарэзыжт, Даур-КІэмыргуей къызэрыздимышам папщІэ. «Кърымым и лЫкІуэм сыт щищІэр мы къущхьэ нысашэм?» – къытригъазэурэ, аргуэрэ зэупщІыжырт Бьжыр.

Къэбардэрэ Елэнрэ джэгур здэщыІэмкІэ зы зэман къыкІыжри, Нэгъур къепсэлгэну зэрыхуейр нэрылгъагуу, етІысэхыжахэщ.

– Сыт хьыбар? – щІэупщІащ Бьжыр щэхуу.

– Хьыбар щІагъуэкъым. Абрэджым гъусэ иІэщ... Нэгъуей Іэта-Ильяс. Іу къыщытлгитэм, зигъэпщІужаш. Къэтлгыхьуа щхьэкІэ, уэхбзэх-щІыбзэхт. ХьэщІафэ зытрагъауэу, мыбдеж шыпсэ щалуатэми, пщІы зэфзэщщ ар... А тІум я нэгъу зы мыгъуагъэ щІэлътщ!

Нэгъур тэлайкІэ щымащ, итІанэ Къашыргъэ еплгэри:

– Зыуэ шытами дыдэкІуэтэнтэкьэ... – Жэбагы иджы тегузэвыкьырт Миншакьрэ Мэремэ я гьуэгуанэм: – Сыту куэдрэ кьэт ахэр... Таукьан абыхэм якІэльжьэну и мурадщ.

Быж Нэгьур Даур-КІэмыргуейр игу кьэкІыжати, иджы абы и псэр Бахьсэн псыхьуэкІэ еІэрт.

XII

Адыгэ щІыналъэхэм ящыщ Жанейм и гьунапкьэхэр кьызырэзыранэкІыу, кьэбэрдей шухэм жыжьэу кьаІэщІэльъэгьуаш Кьрым кьуршхэр. Иджыри хьэуа гьуэзым кьыхэплъ кьудейт ахэр, ауэ щІэплъыпІэм и деж нэрылгагьу щыхьурт. Кьыр мывэбгьут ахэр. Зыр адрейм блын кьату кьыщхьэщыхьэжырти, мэз лъэ кІэщІэхэмрэ банэпкь гьурц кІашхьэмрэ кьахэплъурэ, лъагэу зыдращІейрт. ІушщІу хэплъагьукІырт кьурш щыгухэм кьагуэщэтурэ бгьуэщІ лъапэм нэс кьэльэхьшэхьу дэтхьупІэзыщІамывэ лъэужь куухэр. КьещэтэхьпІэхэм текІэжат удз Іув щхьуантІэмрэ банэ уэф кІырымрэ. Псы цІыкІум кьыбгьурыль щІы кІапэ тІэкІум щиху задэ папцІэхэр, губгьуэ хуэрэджэхэр гуэрэн-гуэрэнурэ щыплъагьурт.

Аддэ жыжьэу, кьуршхэр уафашІэм щыхэткІухьыжым деж, кьырыщхьэ теупІэщІахэмрэ абыхэм ящхьэщыпІиикІ щхьэкІэ кьэракьэ папцІэхэмрэ купрауз щІыхуу щызэхэжэбзэжырт. Тенджыз хьэуа псыІэхур зыщІэзыфа щхьуантІагьэ уэрым и Іу бахьэт а купрауз лъагэр.

– Мес... Моращ Кьрымыр, – нэщхьейуэ хэщэтыкІащ Миншакь.

– ЖыжьэІуэщ иджыри, – кьэбырсеяуэ маплъэ Мэрем. – Пщэдей дынэсыну кьыщІэкІынщ.

– Модэ, Іузэв дынэсмэ, адэкІэ кьэнэжаи щыІэтэкьым. СымьщІэр дызэрызэпрыкІыну щІыкІэращ. Хьдэжым кхьуафэ щхьэгуэ тету жаІэри, деплъынкьэ. Кьанщауэкьуэхэ е ЩэрэлІыкьуэхэ я хьэщІэщым зыщыдгьэпсэхунщ. Кьэдгупсысынкьэ зыгуэр. Умыгузавэт уэ.

Миншакь игу иль псор, дауи, Мэрем жриІэртэкьым. Дзыхь хуимьщІуи аратэкьым а и шу гьусэм. НэгьуэщІт Ашабэр апхуэдэу зэрыбзыщІэм и щхьэусыгьуэр. Миншакь кьыщэжьэм и пщэ кьралъхьат Кьрымым щызекІуэ зэхущытыкІэхэм фІыуэ зыщигьэгьуэзэну. Абы кьыхэкІыуи, псалъэ иІыгьт мыхэшэну. Кьрым тІасхьэщІэххэм захищумэн папцІэ, нэхь мащІэ жиІэху нэхьыфІт. Ашабэм дежкІэ нэхьыщхьэр ахэр кьыщІежьам и щхьэусыгьуэ етІуанэрт: Налмэс кьэлгыхьуэжынырт. Миншакь илъагьурт щІалэм и нитІыр зэм кьилыдыкІыу, зэми ужкьыхьужу зэрыщытыр. Щрырет апхуэдэу. Мэрем и гупсысэхэр мычэму Налмэс дежкІэ щыІэмэ нэхьыфІщ.

Джэрыджэм и гур емышыжу улъэпхьэщэрт. Пщэщэр дауэрэ кьалъыхьуэмэ нэхь тэмэм? Хэт нэхь зызыхуагьэзэну? ЩыщІэупщІэнури дэнэ? Ауэ зэкІэ жэуап игьуэтыртэкьыми, щІалэр бампІэрт. Кьапэплъэр щимыщІэкІэ, Алыхьым хуэрэзыуэ, псори абы хуигьэтІыльмэ, нэхь пэжщ.

Гупсысалэ хьуа щлалэм мащлэклэ нэхь мыхьуми егуэпэн и гугьэу, Миншакь зэуэ уэрэдыжь кьыхедзэ.

*Адыгэ щлыналзэр – ар ди напэц,
Ар дэ тхьумэниц, ди щлыхьыр зэрытхьумэу...*

Мэреми ежьур гуфлэу ипхьуэтащ, икли лыхьужь уэрэдым и макьамэм зриугуэшащ дыгьэр угьурлыфэу щызэпэзахуэ тафэм кьыщыкьлэ удз тежыкьлахуэхэр шылъэхэм кьыщыщлпхьым.

Зызэтриуэфлэжат жьапщэм. Гуащхьэ лъахьшэхэр зыхэдиихьа жаней губгьуэшхуэхэр иджы щымт. Мэз бгьуфлэшхуэхэр я шыкьлэ лъэужьрэ гузэв хым и толькьун щлыху купрауэхэр я шыщхьэ гьуа-зэу, лъэху-лъэушт кьэбэрдей шухэр. Накьыгьэ уафэр бзыгьэу лы гьуэгурыкьлэуитым кьашхьэщытт. Абыхэм кьашхьэуащ Кьэзыгьэщлэм и лэужьу нэм кьиплхьыьыр а ягьэлу уэрэдыжьым дэбжьыфлэу.

Мэзлэпэ гьунэгьумкьлэ асыхьэту кьыщыгуа зэрызехьэ, зэрыгьэкьий макьым уэрэдыр зэуэ кьыдэскьлэри, кьэбэрдейхэм яшхэм я шхуэлур сакьыу кьыжьэдакьуащ. Абрэмывэ кьуагьым зыкьуадзауэ, Миншакь-рэ Мэремэ иджы гьуэгуи ироплгэ. Шыхэр ягьэхьэмкьлэу щлахуэурэ, абрэмывэр дэщылхьымкьлэ шууищ кьызэрыхьырт. Абыхэм зэрызехьэу кьакьлэуеурт шу зыбжанэ. Япэ итищым языхэзым и шыпллэм пщашэ цьыкьлу зэпрыдзауэ кьыдэщырт. Шыр хьэмкьлэурэ, пщашэм и щхьэц гув зэкьлэщлэпхьар ар зи куэщлэ иль шум и куэпкьыщхьэм кьещэтэхыжырти, шым и блатхьэ лынтьхуэхэм бапхьэу зриушлэхырт. Мыдрейтлым, щлэмыгьачэу зэуэкьлэурэ, я фокьлэщлэхэр кьакьлэуеуэ пхьэр гупым щысхьыншэу траунащлэрт. Миншакь и сэшхуэ кьипхьуэти, и ильыгьуи зыуэ, пщашэр зыхьхэм запэщлэидзащ. Наплэзыплэм абы кьыбгьурыху-тащ Мэрем. Шу эщлэуэдахэр кьызэрыкьуэхуа щьыкьлэм дыгьухэр зэуэ кьыгьэуэбжьери, шхуэлухэр кьыжьэдакьуэжауэ, я плэм нушыкьырт.

– Мы шууейтлым фьы ягу илькьым. Япэ итым уэ, Мэрем еутлэпщ щыдзыр, мыдрейтлыр сысейщ! – жери, Ашабэр зэуэ йоль.

Дыгьухэм кьапэува шу хьыжбитлым мо я гьусэр пхыр зэращлар щалгагьум, езыхэри кьэувылэри епсыхащ.

– Лъэгуажьэмыщхьэу фьув, хьэщылъхухэ, – унафэ яхуещлэ Миншакь, – армырамэ, фи щхьэр фьызох, – сэшхуэр лэгауэ здиыгьым, Мэрем дежкьлэ йопсэлъэкьлэ: – Кьайлых фокьлэщлэхэр!

Хьыдэжэбз цьыкьлу эффлэмэхар Миншакь и лэпллэм ильт, жаней пхьэрхэр кьыщысам. Дыгьухэр зэшэзэплэ ящлэуны хьэзырт ахэр.

– Цьыхухэ, фьсабырыт, маржэ! Фи акьыл фимыкьлэ! – губжь егьэ-леяр кьызыщыкьуэлъыкьлэ жанейхэм еущиену хэтт кьэбэрдеиллыр.

– Мыхэр цьыху сытми?! Хьэлуцыдзщ мыхэр!

– А хьэлуцыдзыр напэншэу кьыдэзыутлэпщца ди лъэпкьэгьур куэдкьлэ нэхьейжщ!

– Фызэтеувылэт! – макьыху лъагэ зэуэ кьолури, зэрызехьэу зэдэуэж жанейхэм кьарехулэ Щэрэллыкьуэ Елмыщыкьу. Ллыр жьыхуу

шым йопсых, шхуэмылакIэр IэкIуэлъакIуэу бейгуэлхэм яхуедзри, зы-
зыущэхужу зэлъыIукIуэта жанейхэм яблокI, къэбэрдей шухэм ябгъэ-
дыхьэнү.

– ДызэтеувыIащ. Мыбыхэм етщIэнур сыт?.. – дыгъуэлIхэм дежкIэ
къамышы дакъэр ишийуэрэ, Iуву зэщIэкIа жьэгъу жьакIэм дэгубампIэу
къыхопсэлъыкI Чыдэш ХьэтIатI. Ар жанейхэм йоплъ, ЩэрэлIыкъуэм
хуоплъэкIыжри: – Тхьэмадэ Iумахуэ, мы лIитIыр Къэбэрдейм къикIа
хьэщIэхэщ. Мыхэращ хьэжъвакъэжышххэр зыубыдари... Едгъэблэ-
гъэнщ!

ЩэрэлIыкъуэ арэзыуэ и щхьэр ещI, Миншакъ къыбгъэдохьэ, пща-
щэ цIыкIур къыIехыжри, бейгуэлхэм сабийр яхуишийуэрэ:

– Ди къуэшхэ, фынеблагъэ! ДыфщыгуфIыкIуу фыкъыщыд-
гъэхьэщIэнщ Жанэ жылэм. – ДыгъуэлIхэм дежкIэ зегъээжри, къамы-
шыр игъэдалъэурэ: – Iуфшыт! Си нэгум къыщIэвмыгъахуэт!

– Алыхьым и нэфIыр къыпщыхуэ, Елмыщыкъу! ФIым я
нэхьыфIым дыхуиблагъэ, – Iэдэбу фIыщIэ ещI Ашабэм, игъащIэ лъан-
дэрэ ЩэрэлIыкъуэр къыдэгъуэгурыкIуам ещхьу. – Зыдгъэпсэхунщи, ди
Кърым гъуэгуанэ дьтехьэжынщ.

– Ди хьэщIэхэ, Алыхьым и хьэтыркIэ, фи цIэхэр къыджефIэт! – Ел-
мыщыкъу шыжиIэм, къэбэрдейхэм, хабзэм тету, зыкърагъэцIыху.

ЩэрэлIыкъуэм къуэIэбжьауэ:

– Си къуэш Миншакъ, си шынахьыщIэ Мэрем, апхуэдиз гъуэ-
гуанэ къызэпыфчри Жаней лъахэ фыкъыхьауэ, хьэщIэгъуэ екIум и хьэ-
къыр дахэу фэдмыщIэкIэмэ, жьыми щIэми я емыкIу зытетлъхьэжынущ.
ДакъыгурыIуэнкъым жылэм.

– Апхуэдэу щыщыткIэ, емыкIу къыфтедгъэхуэнкъым. Зы жэщ
щитхынщ фи унэ. Уарэзыкъэ, Мэрем?

– «ХьэщIэм къыщыкIуэнур и Iуэхуш, ежьэжыгъуэр зи Iуэхур бы-
сымырщ», – жаIэурэ, итIанэ зыдагъэIэжьэжмэ... – тегушхуэркъым
Джэрыджэр.

– Зы жэщ закъуэ, Мэрем! Жанейхэм я гуауэ дауэ тщIын?

Мэрем адэкIэ Ашабэм пэрыуэжакъым. Шым шэсри, нэхьыщIэм
зэрихабзэу, нэхьыжъым и сэмэгурабгъукIэ уващ. АпхуэдизкIэ щIалэр
хуэпIащIэрт Кърымми... аргуэру залэжъэн хуей мэхьу. Ауэ сыт
пхуэщIэнур? Адыгэ дунейм лIэщIыгъуэкIэрэ игъэфIа хьэщIэихьэ
хабзэр нэхь лъапIэщ. ХьэщIэр адыгэ унагъуэм хуабжбу егъэпажэ. И
мылъкурэ и пщыгъуэ лъхукъуэлIыгъэрэ емылытауэ, адыгэм хьэщIэр и
щIасэщ. Абы гурыфIыгъуи дагъэш, гуфIэгъуи иращIэкI.

Елмыщыкъу шухэм ябгъутыру здэкIуэм егупсысырт и малъхьэм,
жанеипщ Къанщауэкъуэ Къалэубэт... Жанеипщым и пщIантIэ къэбэр-
дей шухэр блишу, езы ЩэрэлIыкъуэм и унагъуэ иригъэблагъэмэ, малъ-
хьэм, дауи, ар игу ирихьынукъым. Къанщауэкъуэ и хьэл IуэнтIар фIуэ
зыщIэж Елмыщыкъу иджы гуитIщхьитIт: «ЩхьэзыфIэфIыгъуэ къи-
лътэрэ, пщыр къэгубжмэ?.. – арыххэуи лIыр гушхуэжри: – фIэфIу
щытмэ, си деж щыхьэщIа нэужь, езыми иригъэблэгъэнү хуитщ!»

Жаней жылэм кыдэкІауэ, шууипІ кѡахуэкІуэрт гупым. КѡакІуэхэм я зыр – жанейпщ Кѡалэубэт – зипщхэм кѡацІыхуауэ кѡыщІэкІынти, ар кѡэблэгъэным пэмыплъэу, псори епсыхащ. Елмыщыкѡу зыдащІри, епсыхащ хъэцІэ шухэри.

Пщыр кѡэсри:

– Тхъэм фиузэщІ, жанейхэ! Пщащэр ем кѡыІэщІэфхащ. Фэри, хъэцІэ лѡапІэхэ, дыгѡуэлІыр щывубыдым лЫгъэ кѡызыкѡуэфхащ, фЫщІэ хэха фхузощІ. Фынеблагъэ жаней жылэм. Елмыщыкѡу и хъэщІэгъуэм хъэщІэгъуэ ещІэкІыжу хабзэкѡутэ сыхѡуну кѡезэгъыркѡым. Алыхѡым жиІэмэ, ичынды нэужѡым сэри фыслѡагъуну сынекІуэкІынщ. ДызэрыщІыхунщ, дызэрыщІэнщ. ФЫкІэ!

ЩэрэлІыкѡу Елмыщыкѡу и адыгэ хъэщІэщыр жэщ-махуэ имыІэу зэлухащ. Кѡэбэрдейхэм ещхѡу, мыбы щІэтщ гѡуэгуанэ тетыр зыхуэныкѡуэну псори. Кѡэбэрдей шууитІым, зы жэщ нэхъ мыхѡуми, хуиту иджы заукѡуэдиинщ, я унэжъ екІуэлІэжам ещхѡу. Гѡуаплѡэ кѡубгъаным псыр изт, зытхъэщІылѡэ куу цЫкІури хъэзырыххэти, Мэрем нэхѡыжѡым дэлэпыкѡуурэ зригъэтхъэщІащ. Ашабэми, мо псынэпс щІыІэ кѡабзащэм зыщимыгъэнщІу папщэурэ, и пэщхѡыныр игъаджэу, иджы зитІыжырт.

Пхъэ гѡуэлгыпІэ бгѡуфІэр здэщытым деж алэрыбгѡушхуэ щыфІэдзат. Алэрыбгѡу щІыІум, Іэщэм нэмыщІ, шыкІэпшынэ зэмыщхъхэр дахэу фІэлът. Мэрем абыхэм я зыр кѡыфІихри, ткІийуэ шэщІа и шыкІэ налѡэм бзэкѡур сакѡуурэ дилѡэфэхаш. Макъ гущІэнэ зэпэзу кѡипсэлѡыкІащ пшынэм. Миншакъ, игу хэщІу, Джэрыджэм хуеплэкІырт. Ашабэм зыхищІэрт и шу гѡусэ щІалэм игу кѡигѡыкІ гуауэр. ДыгѡуэлІхэм нетІэ кѡыІэщІахыжа пщащэм Мэрем Іуплѡа нэужъ, нэхъри сыру кѡызэщІэвэжат Кѡрымым щаІыгъ Налмэс и бампІэр. Арауэ щытми, зыми ищІэн хуейкѡым мы лІитІыр кѡыщІежѡам и пэжыпІэ дыдэр.

Ичындыр икІат. ХъэщІэщым хуэмурэ кѡыщызэхуэсырт цІыхухэр. ПсынщІэу кѡытрагѡуэва хъэлыуэ, мырамысэ, кхѡуей, пхъэщхъэмыщхъэхэм иджы кѡыкІэлѡахъырт лы гъэжѡа, джэд лыбжѡэ, бахъейр кѡыщхъэщихыу щынэл гъэва. Лэпсыр пхъэ фалѡэ цЫкІухэм итт. Кхѡуэщын Іу зэвхэм мэрэмэжъейрэ фо махъсымэрэ ярызт. Мамыру, мыпІащІэу уэршэрырт жаней хъэщІэщыр.

Кѡэбэрдейм кѡыкІахэм я узыншагъэм щІэупщІа нэужъ, жанейхэм зрагъэщІащ Кѡэбэрдейм щыхѡыбархэр. Езыхэм я псэукІэми хъэщІэхэр шагъэгъуэзащ. Ауэрэ псалѡмакѡыр адыгэ лІакѡуэхэм я дуней тетыкІэм нэсри, Тыркумрэ Кѡрымырэ а дунейм кѡызэрыхэлэбэмрэ Урысейр а псом зэрыхущытымрэ зэрагъэзэхуэжащ. ХъэщІэхэмрэ хэгъэрейхэмрэ тепсэлѡыхъырт Урысейм и пащтыхъ Пётр Езанэмрэ Швецием и пащтыхъ Карл XII зэращІылІа зауэм. Апхуэдэххэурэ екІуэкІыжырт ислѡам диныр кѡыздикІа кѡэралхэм я жылагѡуэ хабзэхэмкІэ. Ящыгъупщэртэкѡым Мэчэри: гурэ псэкІэ абы щыІа нэхъей, дэтхэнэми кѡызыфІигъэщІыну хэтт. Жанейхэм я хъэжым и деж зэрынэсу, гупыр зэдауэ хѡуащ:

– Сыт жыфIэр?! Кърым Бахшысэрейм нэхърэ нэхъ жыжьэ зэи зымыльэгъуар иджы ефэнды Iэээ хъуауэ си фIэщ фщIыну ара? – идэртэкъым зым.

– Сыт щIэмыхъунур? – къедауэрт адреир. – Истамбыл щыIахэри, загъэхъэжыуэ, дэтхэщ ди зэманым!

– Истамбыл – Мэчэкъым!

Зэдауэхэм яхэмыпсэлъыхъу щыс Чыдэш ХьэтIатI арэзыуэ игукIэ подыхъэшхыкI: «Нэр кърихуу жиIэфакъэ!»

Абы хэту, Зырамыку молэр зэдауэм къыхохъэри:

– Къапсэлъыр псалъэу къонэж. Ялэжьыр Iуэху мэхъу, – езыр къызэрыгуэкI молэуэ, хъэж иджыри имыщIауэ зэрыщытым ириукIытэжу, псалъэмакъыр иреIуэнтIэкI: – КъэбэрдеймкIэ, ди хъэщIэ лъапIэхэ, ислъам диныр дауэрэ щызекIуэрэ?

Миншакъ зэуэ игу къэкIыжащ Къэсей хъэжыри, кIэмыргуеипщым деж къыщицIыхуа Батыр ефэндыри. Ашабэр хэцэтыкIри, Iэдэбу жиIащ:

– Къэбэрдей адыгэхэми, фэ фхуэдэ дыдэу, ислъамыр хуэм-хуэмурэ къыдоштэ. Мэжджытхэр доухуэ. Мыдрисэхэр къызэIудох.

– Кърым хъаныр фэри къыфкIэрыхъыжьэрэ? – щIоупщIэ ХьэтIатI.

– ЕмыкIуш а иджыпсту жыпIар, ХьэтIатI! Кърым хъаныр зэи зыми кIэрыхъыжьэркъым. Ар Алыхъым и лыкIуэщ. Псори абы щIодэIу. Абы и жыIэр тIу ямышIу, зэхах псоми, – зигъэгусарэ къэгубжьарэ къыпхуэмышIэу, зэпеш Зырамыку молэм.

ХьэтIатIи щIичэну и мурадтэкъым:

– Зэхах къудейуэ къэнэжыркъым, атIэ нэIурыту яльагъу! Псом хуэмыдэу, адыгэхэм Iульхъэ-тыхъ къащытрихым деж.

АрщхъэкIэ Зырамыку молэр а къазэрыфIэщIым нэхърэ куэдкIэ нэхъ бзаджэжти:

– Зэхэфха, жанейхэ? Зэхэфха къэбэрдей хъэщIэм жиIар? Ислъамыр къащтащ! Мэжджытхэр яухуэ. Мыдрисэхэр къызэIуах. Сыт щыIэн апхуэдэм нэхърэ нэхъыфI?! Псоми «Iэмин!» жыфIэ. Алыхъышхуэу лъагэм и къульхуолэ лъапIэр иджыпсту къэзбжынущи, си ужь иту фэри жыфIэ: «Бисмилляхы ррэхъмани ррэхъим...»

– ГуакIуэ дыдэу мэIу, Зырамыку, а жыпIэхэр, ауэ къарыкIыр тщIатэмэ, нэхъ гуакIуэж хъунут... – педзыж абы ХьэтIатI.

– Алыхъышхуэр къызэрытхуэупса ислъам диным хуэмейхэм, ХьэтIатI, абы къыкIырадыгэбзэкIэ яжепIэми, къапхугурыгъэIуэнукъым. Ауэ тIэкIунитIэ шыIэныгъэ пхэлъэрэ, бжьыхъэм Чэбэм хъэжыщI сыкIуэху зыхуэбгъэшэчыжмэ, сыкъызэрысыжу, пхузээздзэкIынщ абы къыкIыр!

– Дэнэ жыпIа, Зырамыку, уздэкIуэнур? Ди жылэм ущхъэдэплъыхмэ, Кърымыр тыншу зэрыплъагъум ещхъу, тыншу хъэжри пщIын уи гугъэу ара?..

– ХьэтIатI! – аргуэру къиль хуэдэу зещI Зырамыку.

– Сыт, Зырамыку? – ауан хэлъу щIогуфIыкI ХьэтIатIи.

Елмышыкъу, Iуэхур кууIуэ зэрыхъунур къыгурыIуэри, хъэщIэхэм яфIэлIыкIыурэ, псалъэмакъыр зыукъуэдия лIитIым япэрыуащ:

– Жанейхэ, хыйм фиклаи ныщхьэбэ!.. Абы нэхьрэ, ХьэтлатI, зы хьыбарыфI дыщIэггэдэЛуи нэхьыфIщ.

Адыгэ хьэщIэщ хьыбарыншэ хьурэ? Пасэрей таурыхьыжьхэри, шыпсэхэри, псысэхэри, гушыIэ хьуэрхэри зэщIэлъу шыбгьуэтынущ хьэщIэшхэм. МакъкIэ къэпIуатэ мыхьун гушыIэхэри уэру къадокIуэкI цIыхухьухэм. Апхуэдэхэр щэхуу ээжраIэри, щэхуу зэподыхьэшхыж, бзылхьухгьэхэм я тхьэкIумэ ирамыгьэцырхьэу.

– Хьунщ, Елмыщыкъу, – ХьэтлатI шыжиIэм, гупыр гүфIау зэщIаужьгьащ. Псори шыгьуазэт Чьдэшыр IуэрыIуатэ IуцкIэ зэрыкъулейм.

– ХьыбаритI вжесIэжынщ, тIури псэущхьэхэм ятеухуауэ. Арати, зэгуэрым псэущхьэу дунейм тетыр зэхуэсри зэгурыIуахэщ щхьэж шыпсэуну щIыпIэри, игьээзэщIэну къалэнхэри, хуитыныгьэу иIэнури яубзыхуну. Бдзэжьейр псым хэсынщ. Бажэр хьилэшыуэ щытынщ. Дыгьужьми, мэзым шызэхэзекIуэурэ, псэущхьэхэр зыцигьэшынэнщ. Аслъэным къарурэ лIыхьужьыгьэрэ хэлъын хуейуэ къалъытэри, хьэкIэкхьуэкIэхэм я пщу хахаш.

ХьэтлатI таурыхьыр адэкIэ иукьуэдииным хунэмысу, Зырамыку зэхихаш пырхьуэмкIэ къиIукI лъэ макьыр.

– КъэувыIэ. Си гугьэмкIэ, Къалэубэтыпщыр къокIуэ...

– Дапщэщ лъандэрэ Чьдэш ХьэтлатI пщыхэм ящышынэу къыщииублар? – Елмыщыкъу ауан хэлъу щIэупщIэри: – ЖьыIэ уэ, ХьэтлатI, сытыт адэкIэ?

ХьэтлатI къэпсалъэри:

– Зи щхьэр зи бгьэгущталъэм изыгьэпщкIуэжхэм сашыщкъым сэ, Елмыщыкъу. ЗымышIэхэм къахуэщхьэпэнкIи хьунщ си хьыбарыр. АдэкIэ пысцэнщ. Арати... Аслъэныр пщыуэ хахаш. Ямыгуэшу къэнар акьылымрэ Iуцыгьэмрэт. Гупсысаш псэущхьэхэр. Дэтхэнэм лъысмэ нэхьыфI иджы а тIур? Аслъэныжьым къыхилъхьащ и еплъыкIэр:

– ЦIыхур икIи IэмащIэльэмащIэщ, икIи гуащIэншэ тIасхьэщ. Абы еттынщ.

– Иумыт! – идэркъым Бдзэжьейм.

– Ар сытым къыхэкIу?

– ЦIыхум акьылрэ Iуцыгьэрэ зэуIуу Iэрылхьэ хуэпщIэмэ, хы лъащIэми IэмалкIэ дыкьыщIихынщ. Уэри, Аслъэн, уэри, Дыгьужь, уэри, Бажэ – зыми псэупIэ къыдитыжынукьым итIанэ абы!

– Хьэуэ, цIыхуращ акьылымрэ Iуцыгьэмрэ зэттынур. Сэ къарурэ лIыхьужьыгьэрэ збгьэдэлъмэ, ар зэи къэзгьэпIэтIуэнукьым. Си зы илгыгьуэщ. Сыхуитщ сэ абы!

ЦIыхум жраIащ иратар зищIысыр. Зэман дэкIри, Аслъэным мэзыр къызэхикIухьрэ пэт, жыгышхуэ гуэр ириупщIыкIуу зы лIыжь цIыкIу IуоцIэ. «Иджыпсту си лIыгьэ зэхэгьэкIыпIэщ!» – жеIэри, Аслъэным еунэтI лIыжьыр шылащэмкIэ. Модрейри, Аслъэныр къызэрилъагьуу, дакъэ упщIахуэм тетIысхьащи, зыхуэмыубыдыжу мэдыхьэшх.

– УщIэдыхьэшхыр сыт, цIыху цIыкIу? Сэ усшхыну сыкъэкIуащ!

– Уи делагэм сыщыдыхьэшхыу аращ, Аслъэныжь.

– Делафэ кызыупльауэ ара, цIыху цIыкIу?! – мэгубжьыпэ иджы Аслъэныр.

– Уэ пхуэдэу лъэщхэм, уэ уэшхыу лIыгъэ зезыхьэхэм жагъуэгъу сытщыгъуи я куэдщ. Ар сщIэрти, зы псэ зэрымыхьэфын быдапIэ пхуэзухуэн си хьисэпу, мис, жыг изоупщIыкI.

– Ара?! – къэуIэбжьауэ, мэгуфIэж Аслъэныр. – Ар фIыщ. Мыдэ... уелIалIэу ухуэ а быдапIэр.

ЛIыжьым унэ-быдапIэр ухуэн еухри, Аслъэным зыхуегъазэ:

– ЩIыхьэж уи быдапIэм, зиусхьэн. Къызэхэплгыхь уи унэр.

Аслъэныр унэм щIохьэри, зиплгыхьурэ лIыжьым щытхьупсыр кьрегъэжэх.

– УнэфI, унэ быдэфI схуэбухуащ.

– Мыдэ, уи кIапэр кыщIэмыплгын хуэдэу зызэцIэкъуэт! – Аслъэным и кIэр нэхьри зыщIеупщIэ. Арыххэу, лIыжьым псынцIэу бжэр егъэбыдэжри, желэ: – Уи гугъат уэ кьару уиIэмэ, акъыл ухуэмыныкъуэну, делэжь!

Аслъэныр гъахьурт. ТхьэмыщкIэжьыр, дэIэпыкъуэгъу хуэныкъуэу, псэущхьэхэм еджэрт, арщхьэкIэ псори гужьейри зэбгрыжыжат.

ХьэкIэкхьуэкIэхэм япщ Аслъэным апхуэдэу пэльэщам дэ зыуи дыкыщымыхьуу диубыдынуш», – шынэрт псэущхьэхэр.

ХьэтIатI и псалъэр машIэу зэпигъэури, иужькIэ пищэжащ:

– Къээзгупсысакъым фхуэсIуэтар... Адыгэ хьэщIэщым щызэхэсхауэ щытыгъат зэгуэр.

– Ар щIумыгъужама гурыIуэгъуэт... – таурыхьыр и кIэм нэсыху Елмыщыкъу хущIэплгъу щыса Зырамыку псоми я цIэкIэ жэуапыр итащ.

– Хэт ищIэрэ, жыхуэсIэщ, Зырамыку... Ухуеймэ, иджыри зы таурыхь жысIэжынщ.

– Сэ сысыт? Ауэ си Алыхьыр... – молэм щатэурэ зеплгыхьри: – ЖыIэж уигу пIэпихьыр, ауэ я гугъу умыщI Ар зигу илхэмрэ, Абы и фIэщхьуныгъэр зи гъуазэхэмрэ.

Миншакъ игъэщIагъуэу щIэдэлурт бысымхэм я зэпсэлгэкIэм. Ар егупсысырт: «Сыти жыИи, жанейхэр кызэрыгуэкIэхэкъым. Зы гукъеуэ ямыIэ хуэдэщ я щытыкIэкIэ. Илхэс щищ ипэкIэ тэтэрхэр Кърымым кьитIысхьащ, а зэманым кьриубыдэу щэ зыбжанэрэ абыхэм яхьунщIащ, ягъэсащ адыгэхэр, Жанейм кыщыщIэдзауэ Къэбэрдейм нэсыхункIэ. ИтIани, зы псалъэ щхьэрыуа я Iупэм кьекIуэркъым Кърым хьаныгъуэм ехьэлIауэ. Зэманыр блэкIами, мыбыхэм ящыгъупщауэ кыщIэкIынкъым, дауи, иджыпсту пщыгъуэр зыIэщIэль Къанщауэ-къуэ Къалэубэт и адэшхуэ Сибэчрэ беслъэнеипщ Къанокъуэмрэ, абазэхэ Дударыкъуэр зыщIагъуу, урыс пащтыхь Иван деж кIуауэ зэрыщытар. Адыгэхэр япэ дыдэ Урысейм щыкIуар абы щыгъуэщ, кызыдагъэ-Iэпыкъуну елъэIуу...»

Къэбэрдей хьэщIэм и гупсысэхэм япхрыплгъа нэхьей, ХьэтIатI аргуэру кьопсалъэри:

– Ди псэукIэм кыщхьэщылъ гуауэмрэ нобэрей пщашэм кыщыщIамрэ даримыпIейтейуэ, мыпхуэдэу дыщызэхэсыфкIэ, иджыри зы таурыхъ вжесIэжынщ: – Зэгуэрым псэуцхьэхэм япщ Аслъэныр гукъыдэмыж хьуат. ЩIэупщIакIуэхэр хузэблэкIыу, Iейуэ зигъэсымаджэрт пщым. Бажэм кьищынэмыщIа, псэ зыIутыр кьакIуэурэ кыщIэупщIат Аслъэным. ХуцIэмыхьэу арат Бажэр: джэдхэм яыхьауэ, щIыхуэ зэтрихьар кьахихьыжырт...

Пщэдджыжьыпэ гуэрым Дыгъужьыр Аслъэным деж кьэкIуаш:

– Зиусхьэн, псэуцхьэхэр апхуэдизкIэ уи узыншагъэм егъэгуауэщхьэуэри, псори щIыхьэ-щIэкIыу зэхэтщ. Зы закъуэщ уэ укъызыфIэмыIуэхур. Узэрысымаджэм щхьэкIэ кьимыгъанэу, абы езым и щхьэ Iуэху зэрехуэ.

– Хэт ар? – губжьауэ кьоль Аслъэныр.

– Ар Бажэрщ, зиусхьэн, Бажэрщ, – мэхьуацэ Дыгъужьри.

– ЗезгъэщIэжынщ сэ а цыплъ Iужажэм! – шынагъуэу гьуэхьуаш Аслъэныр.

А псалъэмакъым щIыIубнэфыр кIэщIэдэIухьати, Бажэм деж нэсри Iуридзэжащ. Бажэри, пIалъэ кыыхимыгъэкIыу, Аслъэным деж кьэсащ.

– Си узыншагъэм япэ ибгъэцауэ, уцIэхьэулейр сыт хуэдэ Iуэху? Иджыри кьэс сыт укыщIысщIэмыупщIар?! – хуоль абы Аслъэныр.

– Уоу, си пщышхуэ, уэр фIэкIа нэгъуэщI Iуэху сиIакъым. Уи узыншагъэм и Iуэхуц зесхуар – Iэзэгъуазэу щыIэр кьыпхузэхэскIухьащ...

– Кьэбгъуэта-тIэ си хуцхьуэгъуэ зыхэлъыр?

– Ауэ сытми кьэзгъуэта! Дыгъужьыхуэ зэрыпIухуэу, уи узыр и пIэ кьригъэкIынукукъым.

Аслъэным и унафэкIэ Дыгъужьым и фIалъэм кыыхалъэфри, пщым хуэр хуцхьуэу ирагъэшхаш. Куэд дэмыкIыу, Бажэр мэзым здыпхрыкIым, Дыгъужьым IуоцIэ. Щхьуэжьыр льякъуищкIэ йолъэбышауэ. И фIалъэм ираха лейр хэт и бзэм кыпыкIами щыгъуазэт-тIэ Дыгъужьыр. Бажэрти, и напIи мыхуадэу, щIакъуэм хуогузавэ:

– Сыт мыгъуэ тхьэмыщкIэжьым мы кьыпщыщIар?

– Iей пщIауэ, фIы ущымыгугъ, – жэуап кьетыж Дыгъужьым.

ХьэтIатI таурыхьыр щынигъэсым ирихьэлIэу, пщIантIэмкIэ хьэргъэшыргъэ макъышхуэ кьоIукI. Бжэр кьыIуеудри, хьэщIэщым щIэс гупым кьахолъадэ хьыджэбз цIыкIур зыдыгъуахэм ящыщ зы. КIуэрыкIуэм тету, а лIыр Елмыщыкьу здэщысымкIэ зедз, бысымым и щIыбагъ кьыдоувэри, кьольаIуэ:

– ЩэрэлIокъуэ, уи хьэщIэщ сыщIэтти, сыкъэхьумэ!

Уэршэру зэхэса лIыхэр зэхэзецхьуэн хьуауэ кьыщыльэтащ. Зэрызехьэу хьэщIэщым кьызэрыщIэгуаш кьамэ пщIанэхэр зыIэщIэлъ лIы зыбжанэ.

ЩэрэлIокъуэм кьыгурыIуат кьэхьуар. Ар кьэтэджри:

– ФызэтеувыIэт, адыгэхэ! Мыр лъэпкъ хьэщIэщ. Адыгэ хабзэр фымыгъэпудыт. Сыт кьэхьуар?

– Зыр яукIаш... Адрейр тIэщIэкIаш... Мыр... Жэмыхьэт, жаней жылэм хьэдэ илтыщ...

ХьэщIэхэр, бысымыр ирамыгъэукIыну лъэIуа дыгъуэлIыр, гъунэгъу зыбжанэ я гъусэу, хьэщIэщым кыщIэнэри, хьэдэ зэрыль унагъуэм хуэгүзэвэну щIэкIыжащ адрейхэр.

– Къысхуэвгъэгъу, си хьэщIэхэ, – жeIэ Елмыщыкъу, щIэкIыжын ипэ кыхуэу, – бысым зэгъ еншэ мызыгъуэгукIэ сыфхуэхъуакъым. Хэт и гугъэнт апхуэдэ Iуэху кыитллыкъуэкIыну. Къалэубэтыпщыр – си малъхъэр – къекIуэкIыну си гугъати... абыи и Iуэху хуэхъуагъэнкъым. Пщэдей гъуэгү фытехъэжын ипэ кыхуэу, дауи, фыхуэгүзэвэну щIэкIырыху зиIэ унагъуэм.

– Жылэм хьэдэ илщ, Елмыщыкъу. Адыгэ хабзэкъым а гуауэм хуэфашэ гулгытэ хуэдмыщIыныр, – зыхэщIэгъуэу бысымым педзыж Ашабэм.

– Шэч хэлъкъым, – Миншакъ и акъыллэгъу мэхъу Мэреми.

Ислъам диныр зыIыгъ дэтхэнэми хуэдэу, шэрджэс-адыгэхэм яIэщ хабзэ – нобэ дунейм ехыжам нэху здэщым щIыр ирагъэгъуэт. ЦIыхухъухэр кхъэм кыдэкIыжа нэужь, Миншакърэ Мэремрэ, жэмыхъэтым щIыгъуу, хьэдэр здраха унагъуэм хуэгүзавэри, адыгэ хабзэм ипкъ иткIэ къакIэлтыкIуатэ щымыIэу, я гъуэгү техъэжащ. Жаней жылэбгъум къэбэрдей шухэр нэсауэ, шы лъэ макъ къакIэлтыIуащ. ЛитIыр зэплъэкIмэ, Чыдэш ХьэтIатI, шыр иггъэлъэхъуу, къакIэлъеIэрт.

XIII

Пэжт Елэн и гурыщхъуэхэр: Iэта-Ильяс къуршым зэрызыщигъэпщIкIум шэч хэлътэкъым. Нэгъуейм, дауи, щыгъупщакъым Быж Нэгъур псыкъуийм деж «Си нэгү зэи зыкъыщIумыгъахуэ» кыщыжриIар. Iэта-Ильяс, дауи, щыгъуазэт адыгэлIым и апхуэдэ жылэм джэгү зэрыхэмылгъым. Абы ищIэрт адыгэ-шэрджэсхэм жаIар зэрагъэпэжыр. Абрэдж Мырзэбэчрэ Iэта-Ильясрэ зэрызэщIыгъур хэIущIыIу хъуа нэужь, нэгъуейм и псэр, сапэIуджагуэу, къэпIейтеящ. Дыгъэ гуащIэншэр жыг щхъэкIэхэм ерагъкIэ щыIэбэрабэри, ичынды нэужьым жэщ кIыфIыр щIыщхъэм кыщыфIэщатэри, шылъэхэм куууэ ираха къуэкIий зэгъуэкI лъагъуэхэри, пасэрей щыгъуэщI гуэрхэм фэеплъу къащIэна Iуащхъэ IэрыщIэхэри – псори иджы зэхуэдэу шынагъуэ дзыхыщIыгъуэджэт Iэта-Ильяс и дежкIэ. Шы лъэ макъ е зэхэзекIуэ закъуэтIакъуэхэм я Iэуэлъауэ кыщыIукIэ, нэгъуейм, хьэ щтам хуэдэу, зыщIидзэрт. И закъуэтэкъым абы: жьэгъу мэххэр тIысыпIэ щичIымы, Iэта-Ильяс гъусэ кыхуэхъуат къуощхъэ Жэфар щIакъуэмрэ Жанейм щыщ абрэдж щIалэ Мамсыр Нэкъаррэ.

ЗалымыгъэкIэ гъуэгүрыкIуэ гъусэ зэхуэхъуахэм я щыгъынхэр сабэ защIэт. Я щIыфэр аргъуей дзакъапIэти, икIи шхэрт, икIи узырт. Я напэкъри, дауэ щIамыуфэми, сыт щыгъуи къэпщэ-къэпщэуэ щытт.

Бэхъун Жэфар адыгэхэр дуней щIыIум трилъагъуэ хьуртэкъым. Апхуэдэ дыдэу абы и жагъуэт тырку-тэтэрымэ зыщымыуа нэгъуэщI лъэпкъхэри: абазэхэр, къалмыкъхэр, осетинхэр, шэшэнхэр, мышкъыш-

хэр. Ар псоми кыдащІэрти, сэкъат зиІэм зэрыхудачых хабзэу, Жэфари худачыхырт. Бэхуным ІэпкълъэпкълІэ ихъа фэбжьыр псэ ныкьюэдыкьюагъэм зэрыхуекІуэжрэ куэд щІат. Зишыхыжьырт а лІым игукІэ: «Сэ щхъэ нэхъ кыслысысн хуейт мы сэкъатыр? ЦІыху дапщэ сэ слъэгъуар, зыми и мысэбэпу, дунейм щыхъэулейхэу, сэ-тІэ икІи сыгубзыгъэщ, икІи сыакъыл жанщ. ИтІани, псэуми-мыпсэуми мыхъэнэ лъэпкъ зимыІэхэм Іэпкълъэпкъ зэкІуж яІэщ. Сэ – сысурэтыджэщ». Зэрыныкьюэдыкьюэр гужьгъэж хэлъу зыдищІэжырти, Жэфар фыгъуэ бампІэм кызыэщитхыурэ зи Іэпкълъэпкъ пщыкІутІ зэхуэдэхэм нэхъри дыджу еижырт. Нэхъ бжьыфІэу, нэхъ дахэу, нэхъ екІуу дунейм тету хъуар илъягъу хъуртэкъым. А лъягъумыхъуныгъэр хуэгъэзат езы балъкъэрхэм къарукІи бжыгъэкІи куэдкІэ ефІэкІ лъэпкъым. Бэхуным и нэкІэ уеплъмэ, псори Іейт, псори мысэт. Езым ныкьюэдыкьюагъэ зэрытелъым и закьюэтэкъым ар щІэбампІэр, атІэ кызыыхэкІа лъэпкъыр зэрымащІэми, щІыналъэ куэд щыпсэуну зэрамыІэми иризэгупырт.

Жэфар зыхъ бампІэ узыжъым Кърым хъаныгъуэр щыгъуазэти, а мафІэр нэхъри зэщІигъэстыну и ужъ итт. Бэхуныр фІыуэ къагъэкьюалъэрэ къаутІыпщыжмэ, мо кІуэцІ гуанэ мыгъуэжъым зэхипщэфыну ер я насып джэшт щІы сыт щыгъуи хуэныкьюэ и кърым кІэмэлъамэхэм. Жэфарти, иджы Къэбэрдеймрэ Кърымымрэ я зэуапІэ ихъэгъуэм ирихълІэу, езым и вагъуэри кыдыщІэкІыну щыгугъырт. Щыгугъ къудей мыхъуу, хуэпабгъэрт а фейдэщІэх лъыжэгъуэм. И гур игут Бэхуным. ХуэпсапІэ зэмыфэгъухэр зэригъэкІэсырт иджы къущхълІым: Іэта-Ильяс зыщыщ нэгъуейхэр кърым тэтэрхэм къакьюэувэмэ, Іэджи зэдагъэхъэнщ! Зыми хуэмыдэжу, Жэфар и гурыфІыгъуэр сонэхэм (куржы лАкьюэм) я цІэ щызэхихырт. Къущхъэ Жэфар езыми сонэль щІэтт: и анэшхуэр а куржы лъэпкъым къальхуат.

Бэхуным ещхъ дыдэу бампІэжъ гуэрэфыщхъэт Чынгыз-хъаным и кІэпсфэпс зыхэткІуа нэгъуейхэм я лІэужь Іэта-Ильяси. ЩІы хуэныкьюэ нэгъуейхэм дапщэщи кыдрагъэжеину хэтт я Чынгыз-хъан зэгуэр мы щІыпІэхэр зауэкІэ кыхъэхуауэ зэрыщытар. Абы кыыхэкІыуи, мы щІыр гъадэщІыдэм зей адыгэхэм я Іыхъэгъуу зыкъальгытэжырт.

ПщыхъэщхъэкІэрэ мафІэ зэщІалъхъэу пэрытІысхъэжа нэужь, а гъуэгурыкІуэ зэщымыщхъуиплІыр къэкІуэну зэманымрэ абы къахуздыхыну зэхуэкІыныгъэхэмрэ тепсэлъыхърейт. Жэфар илъягъу хуэдэт кърым тэтэрхэр къатеуэу къэбэрдейхэр зэтраукІа нэужь, бгы жьэгъухэм щІэс и къущхъэ унэкьюэщхэм адыгэщІыр хуиту зэрызэхуагуэшыжынур, езыми, тафэм тету, уней лъапсэ абрагъуэ кызыэрылгысыснур. Іэта-Ильясти, зэрынэгъуей лъэпкъыу Шэрджэс Ипщэм хуиту иригъэтІысхъэрт! Абыхэм я хуэпсапІэхэр гурыІуэгъуэт, ауэ мыдрейтІыр – Мырзэбэчрэ Нэкъаррэ – къезыхуэкІыр сыту пІэрэт? Я лъэпкъэгъу адыгэхэр а зэш-зэрыукІыжым халъафэмэ, сыт хуэдэ фейдэкІэ-тІэ ахэр зэрыгугъэр? Абрэджри Мамсырри, дауи, щыгъуазэщ адыгэ лАкьюэхэр гугъу ехъу кызызэрыгъуэгурыкІуэм... Сыту пІэрэ-тІэ, ари яфІэмащІэ хъужарэ ерыщу, лІитІым я лъэпкъэгъухэр иджыри

щІагъэщхьэрыуэр?! ИтІанэ, щызэдэуэршэркІи зэгурыІуэртэкъым мы гъуэгурыкІуэ къызэрымыгуэкІхэр: зым жиІэр адреім фІауант, зым и гугъэр адреім и гъуэгутэкъым.

ДэкІыпІэ задэм щынэсым, Іэта-Ильяс шхуэмылакІэр ишэщІащ. Абы и ужь кІэщІу ит Абрэджим, ар и псэм темыхуэу, жиІащ:

– Шым жьыІурыхьэгъуэ егъэгъуэт, насыпыншэ, зыми пичыркъым уи кІэр.

Нэгъуейм шыр къыжьэдикъуэри, къызэплъэкІащ:

– Адрейхэр дэнэ кІуа?

– Хэт а уи «адрейхэр»?

– Жэфаррэ Нэкъаррэ.

– Сыт ахэр зэрыдбгъэщІынуэр?

– Къуршылгъэ гъуэгум цІыху лей щыщІэкъым.

– Жэфар и Іей схужыІэнукъым, ауэ Нэкъар ди щхьэ мыузым етшэкІыжа бозщ, – мэдыхьэшхыпцІ Мырзэбэч, арыххэуи жимыІэпхьэ зэрыІэщІэкІам гу лъетэжри, дыхьэшхыурэ къыпещэ: – Мамсырым щепсых и хэщІапІэщ. Аращ жьыІэну сызыхэтыр. Зыгуэр хъунщ ахэри... Уэ мыдэ къызжеІэт: сыт, уи лъэдакъэпэ уи пхэщІыщхьэу, къуцхьэ нысашэм укъыщІыхэлъеикІыжар?

– Быжым сыкъицІыхужащ. Пщыгъупщэжауэ ара уи къуэр абы и деж зэрыщыхьэщІэр?

– УкъицІыхужынутэкъым, уипащІэ-жьакІэрцІууэзэщІэбупсатэм...

– Укъызэщыну ухэту аращ, Абрэдж!

– Лы зэщхэм уахуэмыдамэ, уи шыкІэ мафІэ егъэуауэ къуцхьэ нысашэм укъыхэцІэфтыжынтэкъым.

– Уэр-щэ?! – Іэта-Ильяс и щІопщыр апхуэдизкІэ щІихулыкІати, шы бэлэрыгъар кІэбдзкІэ щІэтхьуэри, фІальэхэр иІэтыжат.

– Сэ си Іуэхур зэпхар си къуэрщ. Аращ сыщІэпІэщІари. Догуэт... Зэхэпхрэ шы лгъэ макъыр? Мывэ джеймкІэ неуэт. – ЛитІым мывэм зыкъуадзэрэ пэт, Жэфаррэ Нэкъаррэ къакІуэу къальбагъу. Абрэджым, фІэмыІуэху щІыкІэу, Іэта-Ильяс жреІэ:

– Зи цІэ ираІуэ бжьэщхьэІу тесщ. Уахуэзэшати, мес...

– Уэ нэхь уахуэныкъуэщ абыхэм сэр нэхьрэ... – хуэдзэлашхэу, Абрэджым къыпедзыж нэгъуейм.

ШууитІыр къазэрыбгъэдыхьэу, Мырзэбэч губжьауэ щІоупщІэ:

– Фи лгъэужьхэр хэвужьэпхьэжа?

– Лю, жыхапхьэ хьуа уфІэщІрэ ди шыкІэхэр? – пхьашэу жэуап ет Нэкъар.

– Мамсыр!..

– Сыт, Абрэдж?

– Къамэ зэхуэгъэдалгъэ фымыхьут, къэбартхэм я хьэщІэхэр, – жери, Бэхьун Жэфар зэщыхьаитІым яку зыдедзэ, къуцхьэхэм адыгэхэм «къэбарт»-кІэ зэреджэр къыхигъэщу. – Мы къуцхьэ тІысыпІэхэм щыкІ жыгхэмрэ мыбы я мывэхэмрэ тхьэкІумэ жан яІэщ. ПщІэ зыхуэтщІ

Мырзэбэч, уэ езым дыбгьэІущыртэкъэ дысакъыну? Неуэ, Нэкъар. Мо бгы жьэгъум адэкІэ дэ кышщыдожъэ си къуажэр.

– Сэ абы Іуэху щызиІэкъым, – жиІэу Мамсырыр иш йольэдэкъауэ.

– Къэгъазэ, – Мырзэбэч шу ІукІыжам кІэлъоджэ. Зэрынэхъыжъым нэхъри кыкыуогушхукІыжри, гие зыщІэлъ макъ щабэкІэ: – Нэкъар, къэгъазэ бжесІа!

Мамсырым шыр кыжъэдекъуэри, и гупэр кымыгъазэу зэтоувыІэ. Мэгупсысэ. МыпІащІаурэ зыкыегъазэри, хуэмурэ гупым къахуокІуэ. Мырзэбэч ирехулІапэри, губжыыр ирикъухыурэ хуедз:

– Абрэдж, уи цІыхугъэракъым сыкъэзыгъэувыІар, атІэ уи адыгэ пыІэрщ.

– ЦІыхугъэрэ адыгагъэрэ щызэрагъэкІэс щытыкІэкъым уэрэ сэрэ иджыпсту дызэрытыр, – и напІэр мыджылу, кыппопсэлъэж модрейри...

Шухэр аргуэру гъуэгу зэдытохъэж.

КыкыуэлъыкІырт абрэдж щхъэхуитым и гур: «Уэ, Абрэдж Мырзэбэч, адыгэм укыльхуами, уадыгэлІкыым. Армыратэмэ, уи уэркъыгъэр пуд пщІыуэ, кърым тэтэрхэр кыубзеихъынтэкъым. Уи мыгугъат уипкъ къикІа уи бын закъуэм епха лейм дыщымыгъуазэу! Иджы, хъэ гъэсам ещхъу, абы и лъэужыыр зэщІопамэри удэтщ. Абы узэрыхуэдэн: и анэш Іыхълыхэм я деж дэщІэгъу кышщигъуэтыжащ. Зи насып къэкІуэгъуэ уи къуэр зыІэщІэлъ Быж Нэгъур щыгъуазэ а уи ІуэхуцІафэ фІейхэм?»

Апхуэдэурэ Мырзэбэч здигъэкъуаншэм, Нэкъар езыми зиухеижыртэкъым: «Сэ-щэ? Хэт сыхъуну сэ? Шу закъуэу, абрэдж щхъэхуиты зызолъытэж. Захуагъэм срителъхъэщи, пэжымрэ мысэмрэ, фІымрэ емрэ зэхэзгъэкІын си гугъэу, дапщэщи соныкъуакъуэ. ЦІыхухэм яку илъ хьэргъэшыргъэр кызыыхэкІымрэ зыхуэкІуэжымрэ къэптІэщІыну, кызыэрыщІэкІымкІэ, тыншкыым. Ефэндым и жыІауэ, мы дуней нэпцІым пэжри пцІыри щызэхэпцІыхъыжащ. Зыр – щхъэзакъуэу щхъэхуитщ. Адрейр – фызымрэ бынымрэ якІэрыщІащи, и унагъуэр игъэпсэуну йолІалІэ. Ещанэхэм, мо Жэфар ещхъу, зыри къахуэмыныкъуэрэ щхъэегъэзыпІэншэу, бампІэ фыгъуэм зрагъэшх. Пщыхэмрэ уэркъхэмрэ, лъэрыгъым кымыкІыу, шхуэмылакІэр теутІыпщхъауэ дэтщ, хэт нэхъ лыхъуми зэхагъэкІын я гугъэжу. ЛъхукъуэлІхэмрэ унэІутхэмрэ я гугъу умыщІыххэ! Ахэр шы хуэдэш и уанэгу итІысхъэну хуиткыми, алащэж мэшэс. Абыхэм елбытауэ, сэ сыбгъэщ, сыжэщщ, сыжыбгъэщ, сыуафэгъуагъуэ уэшхщ. Сыт пщІэн-тІэ, сызыпэмыплъа лъэпощхъэпохэри кышщысцІыхъэж къохъу... Губжыыр зытезмыгъакІуэу, кызыэрызгъэзэжар сыту фІыт. Мы шууищым губгъэн яхуэпщІри, уи шывей зэІыпщІэжри зыщ. Зымахуэ Бэхъуным сыщыхуэзам щхъэтеш имыщІыщэу кызгуригъэІуат и Іуэху зыІутыр, ауэ мыдрей тІум, дэхупс Іурагъэлъэда нэхъей, цІутІ жалэртэкъым. Сыту пІэрэ мыбыхэм зи Іуэху зэрахуэр? Сыт хуэдэ щэху мыхэр зэзыпхыр. СщІэркъым, ауэ ари зэгуэр сэтэй къэхъунщ. ЩыІэкъым нахуэ мыхъуж щэху. Къэзанокъуэм и жыІауэ, уэндэгъугъэр гъэпщкІугъуейщ. Дыпэплъэнщи, къэтлъагъунщ, мыхэр зыхуейр.

Жэфар бгъурыту Іэта-Ильяс здэкІуэм, щэхуу:

– Яхузэрымыгъэгуэшыр сыту пІэрэ мы тІум?

– Къэбартхэщ, – апхуэдэ дыдэу щэхуу жэуап къетыж къуощхэм, – хэт и пыІэ купсэ нэхъ лъагэми зэхамыгъэкІыфу арщ.

Абрэджыр нэбгъузкІэ Нэкъар хуеплъэкІри: «Сытым папщІэ къезджэжат лІы Іуцу зызылгытэж мы хьэхэбасэр? Щхьэр тхьэкІумэ ещанэ хуэныкьуэт? ПщІэнукъым ари... Щыхуэныкьуэни мымащІэу кьохьу, нэгъуейм и жыІэкІэу. НэгъуэщІуи щыІэщ а жыІэгъуэр: «Зы акъылыр фІыщи, тІур нэхьыфІыжщ». Дауи ирехьуи, дэ тІур дыадыгэщ, мобыхэм ящІэтыр тыркулгыщ. Ем хуэкІуэмэ, ахэр зэрыубыдыжынущ. Дэ-щэ? Дяпэ зыгуэр ищамэ, лъакъуэпэщІэдз худощІ, тхуэмыхьынур къэтІэтыну дыхэтщ, псы икІыпІэ дызэдыІухьэмэ, дызэхущІоплъ, дэтхэнэм и цей къуащІэр нэхъапэ псым хищІэнуми...»

Бзухэм я уэрэдымрэ шыхэм я лъэ макъымрэ фІэкІа нэгъуэщІ Іэуэлъауэ здыщыземыкІуэ къурш мэзым ІупщІу кыхожыгуэ азэным и джэ макъ псыгъуэр. Пшапэр зэхэуэрт. Шухэм я закъуэтэкъым ар зыхэзыщІэр. Шыхэми, пІейтейуэ, я тхьэкІумэхэр зэблагъэплгырт.

Шухэр щыму здэкІуэм, Жэфар:

– Ичындыр кымыхьэ щІыкІэ, жумэм дынэсамэ, аратэкъэ!

– Сыт дэ мэджытым Іуэхуу щыдиІэр? – педзыж абы Нэкъар, тырку псалъэ «жумэр» адыгэ муслъымэн къэпсалъыкІэ «мэджытымкІэ» тригъащхьэу.

Шу гьусэхэм я тхьэкІумэм ар фІэкІынт?! Іэта-Ильяс хэІэтыкІауэ зегъэпсчэуІу. Мырзэбэч арэзыуэ подыхьэшхыкІ. Азэри мыгувыІэжу маджэ. Жэфар, къэуІэбжауэ, жаней абрэдж нэщхьыщэм хуоплъэкІри:

– Сыт а жыпІэр, Нэкъар?!.. Хьэуэ... Уэри жыпІакъым, дэри зэхэтхакъым. Алыхьым къыпхуигъэгъу а гупсысэ гуэныхьыр, Алыхьым укыхьумэ!

– Хьунщ, хьунщ, – Абрэджыр арэзы тохьуэ абы жиІам.

Іэта-Ильяси муслъымэнитІым жаІар ядиІыгъыу:

– Дэ дымуслъымэнщ, Алыхьу лъэщрэ лъагэр ди фІэщ хьууэ.

– Сыту щІэх фщыгъупщэжа фи тхьэ зэмыфэгъу гупыр... – кызыфІимыгъэІуэхуцэу япедзыж Нэкъар. Дыгъэр зэретІысэхым кІэлгыплгырэр, и гьусэхэм захуегъазэ: – Феплгыт мо дыгъэшхуэм, аращ адыгэм и Тхьэр. Нобэрей махуэм папщІэ фІыщІэ хуэтщІынщи, пщэдджыжьы гүфІэу къытхущІэкІыну дельэІунщ.

Тхьэм елъэІун иухьу зыкыщигъэээжым гу лытащ и шу гьусэхэр кызырэхуэмырэзым. И гьусэхэр зэрешам кІэлгыплгырэр, ар егупсысырт: «Сыту егъэлеяуэ псэ Іэслъэхэ!» ИужькІэ и шым и пщэм Іэ дильэурэ йоупщІ:

– КъыбгурыІуа, Тхьуэжьей, псэкІэ ахэр зэрыкьулейсызыр. Хьунщ. Уэ апхуэдэу къыщыплгытэкІэ, сынодэІуэнщ, ауэ езыхэми ирамыгугъэ уэрэ сэрэ дыхьэхэбасэ сэбэпыншэхэу. Неуэ, фІы зыпыль Іуэху гуэр дыгъэлэжь!

Мывэ сэрейкІэ кьэщІыхьа пщІантІэ зэпэзэв цІыкІум лЫжь зытІуш щызэхэст. ЛЫжьхэм нэмэзыр яухати, я гуэншэрыкъ гьурхэр пэщашэурэ зылъатІэгъэжырт. Жэфар абыхэм ябгъэдыхьэри, захуигъэзащ:

– Си кьуэшхэ! ПщІэ зыхуэсщІхэ! ХьэщІэ льяпІэхэр ди жылэ кьыдэсшащи, ахэр фэзгъэцІыхуну сыхуейщ.

ЛЫжьхэм я нэхьыжьым гуэншэрыкъыр Іэпыхури, зэуэ и щхьэр кьыІэтащ:

– Кьрым хьаным и дээр Кьэбэрдейм кьэсакІэу ара?!

– А жыпІэр сыт зищІысыр! – Джэмал хьэжыр, набдзэшхуэ хьужауэ, лЫжь льяпцІэм хуоль.

– Сэ сцІэ мыгъуэрэ. ЗэрыжаІамкІэ... Хьаныр гьуэгу тету жаІати...

– Хьэуэ, хьэуэ, – жэуап етыж Бэхьуным псынщІэу. Абы и гуапэ хьуат лЫжьым и псалъэхэр: «ХьэщІэхэр си деж кьэкІуащ тІэкІу загъэпсэхунуи, пщыхьэщхьэ ди дежкІэ фынекІуэкІыу, зэвгъэцІыхуну фынызогъэблагъэ».

Дыгъэр кьуршым зэращхьэдэхьыжу, бгылгъэ жьэгьухэр кЫфІ мэхьу. КьэІужыркьым кьуалэбзу уэрэдхэри. Дыгъэм дыкьухьэжа нэхьей, ахэри лъэужьыншэу мэкІуэщІ. Іэхьуэ кьыдыхьэжыгъуэм и Іэуэлъауэрщ кьурш хьэблэ цІыкІум иджы щхьэщыгыр. Жэмхэр мэбу, мэл закьуэтІакьуэхэр мәІуей, шьд пэху ешахэм я хьэІуу зэпэджэр, тхьэкІумэІупсыр иричу, кьущхьэ хьэблэм дэщц. Кьурш жьанэмкІэ кьех щІыІэтыІэм хоупщІыІуэж махуэ дыгъэм зэцІигъэпщтыра хьэуар.

Бэхьун Жэфар зыдэс кьуажэр, адреј кьущхьэ-тэтэрхэм яйхэми хуэдэу, зы бэнзэв кьуэ Іузэщ. Зэпэзэнэу зэрызэкІэщІэсыр кьущхьэхэм я хьэщІэихьэ хабзэм зыкІи егуауэркъым. Я ерыскьыр я Іэгуш, я гуэн бжэІулгъэ етакьым. Иджыпстуи мис, щынэлри, кьущхьэшхури, кьущхьэ бозэри пэрыхьэту зытет Іэнэм хьэщІэхэр ІитІэлытІэу пэрысщ. Ахэр ягъэуэршэрыну кьекІуэкІа лЫжьхэри нэплъыснэІусци, куэдым щІоупщІэ, нэхьыбэжым шэч иращІэкІ. Мэуэршэр хьэщІэхэмрэ хэгъэрейхэмрэ. ЛЫжьхэм зрагъэщІэну пылгъэ Кьэбэрдеймрэ Кьрымымрэ я Іуэху зыІутым и пэжыпІэр. Абдеж куэд щыжыпІэ хьунутэ-кьыми, хьэщІэхэми бэлэрыгъауэ псалгъэ лей кьажьэдэкІыркьым, аращи, щІагъыбзэр йобэкІ уэршэрым.

Пщыхьэщхьэшхэр зэфІэкІри, Іэнэхэри Іуахыжат. Абрэдж Мырзэбэч щхьэгъубжэ Іузэ нэф цІыкІум бгъэдэтщи, вы шэрыбым ерагькІэ пхышлурэ жэщым хоплгызэ. ИужькІэ, и жагъуэ хьурэ фыгъуэрэ кьыпхуэмыщІэу, жеІэ:

– ЗыгъэпщкІупІэфІ кьэвгъуэтыжат икІэм-икІэжым, Жэфар.

– Пэжкъэ, тхьэ, Мырзэбэч, – пІащІэу акьылэгъу мэхьу щынэл пшэрымрэ фадэ гуащІэмрэ кьадэбэкхьауэ щыс Іэта-Ильяс, – хьэуам шэтІэгъуэблымэрэ куэншыбымэрэ кьыпех, сабиигъуэр дигу кьыгъэкІыжу, – жиІурэ нэгъуейр Жэфар хуоплэкІ. Жэфар фІэфІ хьуатэкьым «зыгъэпщкІупІэ», «куэншыбымэ» псалъэхэр. Нэгъуейм зэуэ ар кьыгурыІуэжри, трильэфэжын и гугъэу, адэкІэ пишащ: – Іэщ зезыхуэм дапщэщи игурэ и щхьэрэ зэтельщ. Іэщыр мылгъуш. Уи ныб-

жъэгъу къебгъэблагъэу, щынэ хуэбукIын папщIэ, а хъеуаныр къызыхэп-хын хъуши уиIэн хуейщ, мис мы Жэфар хуэдэу. Армырамэ, беслъэней-хэм я жыIауэ, Iэщ зезымыхуэм пхуиукIын щыни иIэкъым. Пэжккъэ ар, Мырзэбэч?

– Сэ сщIэркъым уэ пэжкIэ узэджэр. Уи жагъуэ умыщI, Мырзэбэч, ауэ, зэрыжысIащи, мы къурш мывальэм дыкъэзыхуа къэбартхэм я цIэ зэхэсхынуи езыхэр слъагъунуи сыхуейкъым, – нэгъуейм и псалгэр зэ-пиудащ Жэфар, зэфам ирихъэжъауэ. – Ахэр дэ къыдоупщI: «Фыхэт фэ?» ДагъэикIэ, ди хъупIэхэр ттрах. «ФыгуфIэ мыбдеж фыщыпсэуну фыкъызэриднам щхъэкIэ», – къыджаIэ. Дэкъузауэ дагъэпсэу, дыщ-хъэхуимытщ. Аджыдэ! Зэ мыгъуэ Къаплъэн-Джэрий хъаным и дээр мыбдеж къэсащэрэт! Апхуэдэу хъуамэ, ди пщэм дэлъ бжыр дахын-ти, къэбартхэм я пщэм далъхъэнт... СызэригугъэмкIэ, къывгурыIауэ къыщIэкIынщ си лъэпкъэгъу къуцхъэ-тэтэрхэм я нэ хъаныдзэм къызэрыхуикIыр? Мэжджытым фызыщрихъэлIа лыжыым и упщIэр абы щыхъэт тохъуэ. Андрей къуцхъэ хъэблэхэми фахэупщIыхъатэмэ, къывгурыIуэнут лъэпкъ псор нобэкIэ дызыщыгугъыр! Ди къуэш тэ-тэрхэр, хъаныр я шу пашэу, зэ мы лъахэм кыххэмэ, щIы гукъеуи диIэжынутэкъым. Щхъэхуиту къуцхъэхэр диутIыпщынут Къаплъэн-Джэрий.

– Жасыр зэрикIрэ куэд щIащ, – Жэфар и къебжэкIыр и тхъэкIумэ сэмэгумкIэ блигъэцIэфтри, Мырзэбэч щIыхъэпIэбжэмкIэ плъащ.

Бэхъуным къыгурыIуащ Мырзэбэч и плъэкIэм кыкIыр:

– Къуцхъэ-тэтэрхэр, си хъэщIэ, Нэкъар нобэ зэлъIауа дыгъэр щыкъухъэм, жейм хохъэж, къыщыкъуэкIым – къоуш, фи лъэпкъэгъу-хэми хуэдэу. А Нэкъар жыхуиIам ещхъу, балъкъэрхэми мэжусиигъуэ диIащ. ИтIани, Кърым хъаныгъуэм ис ди къуэш тэтэрхэр ди щапхъэу, дэри кыххэтхаш ислъам диныр. А зыращ къэбартхэмрэ дэ къуцхъэхэм-рэ зэщхъу тхэлъыр. Мырзэбэч, уи жагъуэ умыщIыт, кхъыIэ, «къэбарт» зэрыжысIэр... Фэ, Шэрджэс Ипщэм щыпсэухэр, абы фахэдбжэкъым.

Жэфар чэф ныкъуэу хэвыхыж щхъэкIэ, зы дакъыкIыи зыщигъэгъ-упщэртэкъым Мырзэбэч иджыпсту еубзэн зэрыхуейр. Пэжыр жыпIэмэ, езы Мырзэбэчи я пашэу, зы адыгэ мы дунейм тригъэтынтэкъым Жэ-фар, ауэ нобэ, Абрэджым и гупкIэм зэрысым кыххэкIыу, абы и уэрэдыр дыжиIэу арат.

– Пэж дыдэщ Жэфар жиIар, – къопсалгэ Iэта-Ильяс. Ари чэф ныкъуэфIт, Жэфар ещхъу. – Мырзэбэч хуэдэлIт-тIэ ямылгытэр? КIэмыргуей адыгэхэм къахэкIа щхъэкIэ къэмынэу, ар дэ къуэш пэж тхуэхъуащ. Кърым тэтэрхэм я деж пщIэрэ щхъэрэ щIэщ Абрэджым. Чынгыз и лIэужь нэгъуейхэми Шэрджэс-Ипщэм щыпсэухэми ялгытэ ар. Мырзэбэч абыхэм «Дошэс!» щажриIа сыххэттым дууэ къызэхэувэ-нущ зауэлI мин бжыгъэхэр.

Iэта-Ильяс ар здыжиIэм и Iэпхъуамбапщэр лъагэу иIэтщ, езым фIэкIа зыми къыгурымыIуэ дамыгъэ гуэр нэрымылбагъу зэпэхъуреуэ хъуам къыщитхъыхъри, Абрэдж адыгэм арэзыуэ хуеплъэкIыжаш.

– Шыгытыж иджы. Укысыщымытхулуэ... – жиІащ Мырзэбэч, абы кыгурылуэрт Іэта-Ильяс кьэвэрей щІэхуар, ауэ, дауэ мыхъуми, фІэфІт абы кыхужиІэ щытху псалъэр.

Абрэджым кыгурылуэрт Іэта-Ильяс, тэтэрыль тклуэпс закьуэм и хьэтыркІэ, адыгэу щыІэм, мычэнджащэу, зэребэкьуэнур. ИтІани, а нэгъуей мыхъэнэншэм и щытхуупсым кызыэщІигъэхъеят ар щэхуу зыщІэхуэупс гурылгыр: кьрым хъаным и мырзэ хъуныр. А гупсысэхэр зэригъэзахуэрэ, Мырзэбэч и пащІэкІэ щІогуфІыкІри, Бэхъуным йоупщІ: – «Къэбарт» щыжыпІэм деж, Жэфар, сыбгъэпудыну ухэткьым, уэ... Пэжкьэ?

– Сэ апхуэдэ лъэпкь кьисхакьым, си хьэщІэ.

– НтІэ, сыт абы кьибгъэкІар?

– Сэ жысІэну сызыхуеяр – фи лъэпкьэгъу кьэбартхэм дыщыпсэун щІы кызыэрыдамытырщ... – Жэфар кыщІызэфІэзэрыхбар и чэзу дыдэу щхъэщыхыжу, бжэмкІэ лъэ макъ кыщылуащ. Бысымми, игу кызыэрыгъуэтыжауэ: – Зэхэфхрэ? Ар, дауи, си гъунэгъужьырщ, Джэмал набдзапщІэрщ.

– Фи закьуэ? – жиІэурэ пэшым щтэІэщтаблэу кыщІыхьащ Джэмал молэр.

– Дауэ ди закьуэнт, молэ? Алыху закьуэр ди гъусэ пэжщ, – зэре сагъэжы, жэуап хьэзырыр ет Мырзэбэч.

– «Іэмин!» жыфІи, Алыху лъэщым дызэделъэІунщ, ди гуи, ди пси кыбгъэдэкІыу. Джэмал и набдзэшхуэхэр зэригъаклуэурэ хьэрышыбзэкІэ кьибжар пэшым щІэсхэм кІэлъыжаІэжащ. – Къабылу Алыхым тІихыну солъэлу, – жиІэурэ, молэм и кьэптал жыпым плІащІэу зэклуэцІыль хьыдан бзыхьэхуэр кьрихщ, мыплІащІэу и жьэгъу-жьэпкыпэр зэпилъэщІыхьри, елІэлІапэу зэклуэцІилъхьэжа бзыхьэхуэр жыпым иригъээзгъэжащ. Молэм зыгуэрхэр гукІэ зэпишачурэ тэлайкІэ щымри, темыгушхуащэу кьригъэжьащ:

– Уэлэхы-билэхы, сымыщІэ иджы ар зэрывжесІэнур... Жэмыхьэтыр жасы нэужьым кыщыфпэплъащ Алыхым и унэ мэджжытым. ХьыбарыщІэ гуэрхэри жыфІэу зэхахащ, ауэ Іуэхум и пэжыпІэр ящІэкьыми, жэмыхьэтыр мэгузавэ.

– Ди бысымыр хэтащ мэджжытым дынишэу, нэмэзыр абы щыдигъэщІыну, – Мырзэбэч и гъусэхэм къагурылуэн хуэдэу яІуплъэри, – итІани, гъуэгум апхуэдизкІэ дызэхуикІати, жасыр мыбдеж щытщІмэ нэхь кьэтцтауэ арщ, Джэмал. Алыхым къабылу тІихи икІи дыкьихьумэ. ИужькІэ фи нэхьыжьхэм пщыхьэщхьэшхэ кьыддащІащ. Абыхэм кывжаІэжынщ псори.

– Пэжщ, Мырзэбэч, ди муслъымэн фарзыр, тщымыгъупщэу, сыт щыгъуи дигу ильщ, – Абрэджыр зэрымыгугъэххауэ, кьыдощІ нэгъуейр. ИужькІэ молэм зыхуегъазэ: – Хъаным фыщыгугъ, икІи шэч кытевмыхьэ: Къапльэн-Джэрий цІыху Іущщ, лыгъэ зыхэлъ дзезешэщ. И кьуэшхэм лей кьыфтригъэхьэнукьым. Дэнэ щІыпІэ фыщымыпсэуами, лъэпкь Іуэхуш хъаным зэрихуэр.

– Тыркум и сулытІан Ахьмэди кьытщхьэщытщ, – гуфІэурэ хьэщІэм и псалъэм пешэ Жэфар, – тыркуль зэрытщІэтыр езы дыдэми шыгьупщэркьым, дэри зыщыдгьэгьупщэу кьытхуидэнукуьым. Кьытхуидэну Чынгыз-хьанрэ Батий-хьанрэ я лІэужьым хуэфащэу дакьыхущІэмыкІмэ? Ахьмэд сулытІаным зэи тщигьэгьупщэркьым апхуэдэ лЫ щэджащэхэм дакьызэрытекІар. Псом нэхьрэ нэхьыщхьэр: кьэбарт пагэхэм ягу ар иджы кьигьэкІыжынущ!

– Жэфар, си гум кууэ укьипльэри укьипсэлъыкІыжаи! Си гум жьы дебгьэхури сыбгьэІуэтэжаи! – Іэта-Ильяс нэхьри кьызэщІэнауэ псалъэрт. – Хэбдзын хэмылгу, пэжщ а жыпІэр. Апхуэдэ лЫ щэджащэхэм – Чынгызрэ Батийрэ – я лІэужьыр, дэ тхуэдэ лІэужьыр, шэрджэсхэм кьызэрамыпэсу, я хьэмэшыпхэм кьуэс хьурэт? А дыкьызэзымыпэсхэр зэтезыукІэнур ди дэщІакІуэхэрщ. Кьаплъэн-Джэрий и ІэщэрщыреІэ! – нэгьуейм Мырзэбэч дежкІэ зегьазэри: – Пэжкьэ, Мырзэбэч? ЖыІар фи фІэщ мыхьуамэ, – Іэта-Ильяс и кьамэр сампІэм кьрихащ, – лъыкІэ тхьэ фхуэсІуэнщ.

Абрэджыр абы кьыхуопльэкІри, мыпІащІэу кьопсалъэ:

– Апхуэдэу умыщІамэ нэхьыфІт, нэгьуей.

– ЕдаІуэ, хьэщІэ, уи ныбжьэгьум и жыІэм, – хуэмышэчыжу, а псалъэмакьым кьыхоуэ молэри.

– Ар сытым кьыхэкІыу?

– Ар... Фэ шэрджэскІэ физэджэу а фызыхэс лъэпкьым жыІэгьуэ гуэр яІэщ: «Нэгьуейм лъы илъягьумэ, и щхьэр мэуназэ», – жеІэ Абрэджым. – Хэт ищІэрэ... Уигу ар кьэзгьэкІыжмэ нэхьыфІу кьэслытащ. Ауэ уи псалъэр ди фІэщ пщІыну ухуэпабгьэмэ, лъым зэкІэ унэмыс. Зыщыбгьэлъэгьуэн зэман кьыпхуихуэнщ дяпэкІэ.

– Апхуэдэу кьыщыфлътэкІэ сынывэдэІуэнщ... – макь ехуэха дэгу зищІауэ, Іэта-Ильяс и кьамэр сампІэм ирельхьэжри, зыкьыщІэжурэ кьыхокІиикІ: – Ауэ сэ сыдээрэзыкьым «нэгьуейм лъы илъягьумэ...», зэрыжаІэм. Хэту щытми, ар кьэзыгупсысар ди жагьуэгьу гуэрщ!

– Айуэ, айуэ, зыри пхуэщІэнукьым, ди хьэщІэ, – жеІэ Джэмал молэми, «айуэ» хьэрып псалъэм кьыкІым зы хьырц химыщІыкІрэ пэт. – Алыхьу лъэщым дыздыщигьэунэху мы дуней хьэхум цІыху зэхуэмыдэ куэд зэдытетщ. Алыхьым кьыджиІэращ: «Муслъымэнхэм фІыр щызефхьэ а физдэщыІэ дунейм. Ахьрэт кьызэрыфпэплъэри зыщывыгьэгьупщэ, жыхьэнмэ лъэмыжми фегупсыс». Алыхь лъэщыр кьытщогугь, джауру мы дунейм тетыр зэтедукІэу, шейтІани жин фІыцІи зытедыгьакІуэу, дыпсэуну. Иджыпсту кьэзбжынщ Алыхьым и духьэ лъапІэу Иманыншэхэмрэ Іей зигу илхьэмрэ дащызыхьумэр. Иджыпсту жысІэнущ «Алфэлакьрэ» «Алмэсрэ» духьэхэр. «Іэмин!» жыфІи, ар гукІэ зыщІэхэм си гьусэу кьыздэвбж; зымыщІэхэм я пІэкІэ сэ езыр сылъяІуэнщ.

ХьэщІэхэм духьэр ящІэртэкьыми, я Іэгухэр яІэтри, «Іэмин!» жаІащ. Бэхьун Жэфар духьэр имыщІэрэ пэт, ар кьыбжыфэ зытригьауэу, и Іупэхэр игьэпІэжьажьэрт.

Джэмал молэм «Іэмин!» жиІэу щыувыІэжым, Іэта-Ильяс игу кыызэфІэнауэ:

– Уи зы махуэр махуищу убагъуэ, молэ. Уи фЫщІэкІэ духъэ лъапІэр кыытщхъэщыхъэри, ди псэхэм нэхугъэкІэ зыкъаужыжаш.

Джэмал и напІэр Іэдэбу ирехъэхри, шабэу къопсалъэ:

– Сэракъым а фЫщІэр зейр. Мы дунейр къэзыгъэщІа Алыхъышхуэм и фЫщІэщ ар.

– Пэжщ, молэ, ар Алыхъым и фЫщІэщ, ауэ уэ абы урилІыкІуэщи...

Джэмал молэ набдзэшхуэм, а зэхихар игу иримыхъауэ, мыарэзыуэ жеІэ:

– Ди гъунэгъу къэбартхэм я жыІауэ, пэжщ, сэ ислъам динырщ сызыхуэлажъэр. Ауэ Алыхъым и лЫкІуэр сэракъым, Мухъэмэду бегъымбар лъапІэрщ, – жиІам кІэлъыгупсысэ хуэдэ, тІэкІу зелэжьэжри, адэкІэ кышещэ: – СщІэркъым си Іуэху зэрыхъунур, ауэ мы гъэ бжыхъэм Мэчэм сЫкІуэну си мурадщи... Абы сЫкЫкІыжмэ, кысхуагъэфэщэну сыщогугъ хъэжы цІэ лъапІэри.

– Хъэж зыщІахэр Мэчэм кызэрикІыжу хъэжы-ефэнды хъууэ ара?.. – и щхъэ хуэпсэлъэж щІыкІэу, щІоупщІэ Абрэджыр.

– Сыакъылэгъущ а иджыпсту жыпІамкІэ, – молэм и псалъэхэр деІыгъ Іэта-Ильяс.

Бэхуныр ней-нейуэ кызэреплъым гу лъитэри, молэ набдзэшхуэм, къэгузэвауэ, Мырзэбэч дежкІэ зигъэзаш:

– Айуэ, хъэщІэ, айуэ. Хъэж щыІам хъэж ищІащ. Къэбартхэр зэи кІэлъысынукъым ди Суюнч ефэндым. Ауэ абыи жеІэ тафэм тес къэбартхэм япщхэр мазэм и быну. Уи адэм и анэш сонэхэми апхуэдэу къалытэу пІэрэ, Жэфар?

– Пщыхэр псори зэщхъщ, – Жэфар и пІэкІэ жэуап ет Абрэджым. – Дэ дипщ Бэлэтокъуэми кыфІоущІыж езыр уэркхэмрэ лъхукъуэлІхэмрэ я адэу...

– Субхъэн Алыхъ, Субхъэн Алыхъ... – хоцэтыкІ молэ набдзэшхуэр.

ЗэхуэкІуэу мыхъэнэ зиІэ псалъэухаитІ языхэзым зэрахузэпымыщэм гу лъетэри, Абрэджыр тогушхуэ лЫ жъэмеищри нэхъ Іеижу къэзыгъэгубжыын упщІэ яхидзэну:

– Пщыхэм дащытепсэлъыхъкІэ, фымыгъэщІагъуэ, ауэ сэ а Іуэхум сызэрыхушытыр жысІэн ипэ кыхуэу, зы упщІэ фэстынут, – зэпишурэ кърегъажъэ Мырзэбэч. – Зи тепщэгъуэр къуажапщэм нэмыс дипщхэмрэ адреЙ къэралыгъуэхэм я пацтыхъ е я хъанхэмрэ я зэфІэкІыр зэдгъэпщатэмэ... дауэ феплърэ?

– Дэгъуэ гуэру уогупсысэ, Мырзэбэч, – лулэ нэщІым екъуурэ, жеІэ Бэхуным. – Къэбартыпщхэм мэскъалкІэ къакІэрыхуркъым а сэ сызипхъурылгъху куржы-сонэхэри. АдэкІэ къэтщтэнци, къалмыкхэм хъану яІэр, шэшэнхэм, нэгъуейхэм, Дагъыстэным щыщ къумыкхуэхэм япщхэри – ахэр псори пеуэфынукъым Кърым хъаныгъуэм. ФщІэжыркъэ хъаным Москва дэс а джаурхэм зэратекІуар, я къалэри зэригъэсар?!

– А Москва жыхуэпІэр... кьэбартхэм я малхьэр здыщыпсэур ара? – щІоупщІэ молэр. – Субхьэн Алыхь, Субхьэн Алыхь... Ди щІыхь кьыхэмыхуа куэд щокІуэкІ мы дуней хьэхум. Алыхьым фІы дигу кьрилхьхэ, фІы зигу илхьэр Алыхьым дыкьыхьумэ.

– Уа, молэ, сыт щІа а зи гугъу щІыр кьызэрыхьурэ? – жеІэ Абрэджми, гушыІэу дыщІегъуж: – Ар кьыщыхьуар ди адэшхуэхэм ІупэкІэ тхьур язу щыпсэуа зэман угьурсызырщ... – арыххэуи нэхь пхьашэ зыкьещІыжри: – НтІэ, апхуэди щыІат зэгур. Сыщымыуэмэ, а Москва джаурыр зэтезыгьэсхьар Кьаплъэн-Джэрий кьрым хьаным и адэшхуэрат. Мыдэ, Кьаплъэн-Джэрий зэ Кьэбэрдейм кьэсатэмэ, игьэсу кьигьэнэжынутэкьым, атІэ сахуэ яжьэм щІэпщэурэ, жы зэпихум иригьэхьыжынут.

– Айуэ, айуэ. Субхьэн Алыхь, Субхьэн Алыхь! – кьытригьээжырт Джэмал молэм. – Алыхьым дыкьыхьуми, зи щхэ дытезымылхьхэ кьэбартхэм ди бампІэ узыр яригьэпшыныж, – жиІэри, кьызэрыфІыдихуам щІэщтэжауэ, молэм макъ тхытхкІэ зэпишащ: – Ауэ... ар кьэхьуа нэужь, дэ ди щхэ сыт кьрикІуэнур, хьэщІэ?

Жэфар быдэу зызэщІикьуэри, жэуап итащ, кьызэушщІар езыра хуэдэ:

– Молэ, кхьыІэ, зыкьэщІэж! Дэ кьарууэ диІэмкІэ Кьаплъэн-Джэрий дыкьуэуэвэнуш.

– Дэ дызимащІагьы? Ди хьэблэ цІыкІуитІ-щыри?

– Сыт-тІэ дымащІэмэ?! Нэхьыщхьэр – хьаным пэжыгьэкІэ дызэрыкьуэуэвэнур кьыддищІэмэ, ди Іуэхури дэкІынуш. Кьаплъэн-Джэрий зэригьэээхуэнщ хэт щІы нэхь хуэфашэми...

– Пэж хьунщ. Айуэ, айуэ, Алыхьым апхуэдэу кьытхуигьэфашэ... Уэлэхьы, гуп дыгьэлу дызэхэстэмэ, ауэ... жэщри хокІасэ. Ди хьэщІэхэм Іуэхушхуэхэр кьапэщылыщ, загьэпсэхумэ нэхьыфІщ. Алыхьым кьытхуидэмэ, сэ гьусэ сыфхуэхьунуш. НэхульэфІ фыкьикІ! Дызэрылгьагьунщ иджыри. – Джэмал бжэм нэсри зрилгьэфыхьурэ кьэувыІэжаш. Іанкуну хьэщІэхэм кьахуеплгьэкІри: – Фи абрэдж гьусэр ныщхьэбэ слгьагьуркьыми... НэгьуэщІ Іуэхушхуэ гур зэрихьэ кьыщІэкІынщ абы...

ИщІапхьэм нэхьэр нэхьыбэм щыгугь молэм зыхуигьэзащ Джэмал:

– Абы и занщІэ и гьуэгуш, Джэмал. Хьэкьыу сощІэ Кьрымым кІуэну ежьа мажусий лІитІым – Миншакьрэ Джэрыджэмрэ – ар зэракІэлымыпхьэрыр.

– А жыхуэпІэхэр здежьам нэстэмэ... – кьыщІигьуащ Іэта-Ильяс.

XIV

Жаней бысымым и хьэщІэщым Ашабэмрэ Джэрыджэмрэ ящыдриха пІалгэ кІэщІыр Чыдэш ХьэтІатІ дежкІэ лгьэужьыншэтэкьым. Зи ныбжькІэ мыщІалэж лІым куэд щІауэ иужэгьуат кьэзыухьуреихь щІыхухэм я псалгэмакъ мышыу кІэухыншэхэр. Кьэбэрдей хьэщІэхэм

ягу зэрызэлүхари езыхэм мащлэрыжылэ жьэнахуэу зэрызалагыри Чыдэшым игу апхуэдизклэ дыхьати, унэ нэщлэжыыр ибгынэри, шухэм я ужь иуващ. Хьэтлатл кыгурыгуагьэххэт кьэбэрдейхэр здэклүэри, яхуэсэбэпыну мурад ищлэщ: лүзэв хы икыплэм деж е яш ящыхуиыгынынщ, е нэгьуэщл зыгуэрклэ яхуэщхьэпэнщ. Нобэр кьыздэсым Чыдэшым ильэгьуа цыхухэр зи щхьэ кьыдэмыхуэ псэуаклүэ кьызэрыгуэклхэт. Шы удз цынэр лүву зыдэль лэшхылгэм зэлунщлауэу бгьэдэтым ещхьт ахэр... «Мы ллитымы ягу щоблэ адреихэм емыщхь мафлэ телыджэ гуэр!» – шымы гурыгуазэклэ епсэлбыллэурэ, Хьэтлатл иджыпсту гупсысэ лэджэ зэригьэзахуэрт.

Кьаклэлые лэ шур кьыщалагьум, Миншакьрэ Мэремрэ зэщлэувыыкылащ.

– Фи гьуэгур махуэрэ фи лүэхур дахэу! – жи лэурэ Чыдэшыр ллитымы яклэлысыри: – Дэ дызэроцлыху...

– Тхьэм уиуэщл, тхьэмадэ, утщыгупщакьым. Гьуэгу гьусэ утхуэхунтэкьэ? – льэрыгьым здитым, уанэгум зрелэтыкл Миншакь. Джэрыджэми, хабзэм тету, зыкыилэт хуэдэу зещл.

– Щхьэ сымыхьунрэт, сыныздэфщтэну фыкысыхуей кьудеймэ...

– Гьуэгур бгьузэми, дытехуэнщ, Хьэтлатл, уи увыплэ убыдыж. – Ашабэмрэ Мэремрэ я зэхуакум Хьэтлатл дагьэуэри, Мэрем ижымыклэ кьоувыж.

Чыдэшым нэхьри игу зэгьат. Абы иджы кыгурылүэрт: «Мыпхуэдизу тклийуэ адыгэ хабзэр зезыхьэхэр, дауи, лы куцл сэкьатыншэхэщ. Мыпхуэдэлхэм я псалэри, я лүэхури тклийуэ ильэта шабзэшэм хуэдэу занщлэщ».

– Уэ ууэркыу, сэ сылхукьуэлми, Ашабэ и кьуэ, пщыгупщакьым хабзэклэ слыгыпхьэ увыплэр. Хабзэ зэхэгьэж зыщлхэм фазэрыщымыщыр нэрылгагьущ. Мис апхуэдэу ди лүэхухэри зетхьатэмэ, бетэмал, сыт кьыдамыщлэклами, цыху хуэфашэу дыкыызэтенэнут.

– А уи хуэпсаплэм ещхь тхьэм дищл, тхьэмадэ, – кьопсалгэ Мэрем, лымы жи лар игу ирихьауэ.

– Хуэпсаплэр гьащлэм и дамэ зэщлэхаш. Абы кьару кьыпхелхьэ. Си жьыгэ щхьэ закьуэм кьриклүэ гупсысэхэр слүэтэжклэрэ фытезгьэзэшэнкьым. Мыдэ... гьуэгури нэхь кьыгьэпсынщлэ-кьыгьэклэщлү, мы махуэхэм сызэгупсыса нэгьуэщл зы лүэху гуэр фэхьэллэнщи нэхьыфлщ.

– Дынодэлүэнущ, тхьэмадэ, – Ашабэр гуапэу лүоплгэ Чыдэшым.

– Ди ефэндыхэм жалэр пэжмэ, Тыркум кьыщезьэу, Кьрымымыклэ кьыкьлүэцлрыкьла ислгэм диным и хабзэхэр ди адыгэ хабзэм куэдклэ кьытохуэ... Сэрщи, апхуэдэу кьэслгытэркьым.

– Ар дауэ? – игьэщлагуэу щлөупщлэ Мэрем.

– Сэ сызэрэплгыр пхуэслүэтэнщ, си щлалэ. Иджыри ди адэшхуэхэм я зэман лгандэрэ ислгэм диныр шапсыгьхэм я хамэтэкьым. Нобэр кьыздэсым, зэм цым и кьуаплэмклэ еуэу, зэми лэщэклэ дызэтрауклэурэ, а диныр кьытхаштэну тырку щлэжхэр йоллалэ. Дапщэщыт адыгэхэм Кьурлэн кьащылэрыхьар?

– Хэт ар зыщлэр?.. – Іэнкуну мачэнджащэ Мэрэм.

– Къэзанокуэм жиІэу зэрызэхэсхамкІэ, ар къызэрыхьурэ ильэс мин дэкІыжащ, – жеІэ Миншакъ.

– Адыгэхэр мы щІы хьурейм нэхъ лъэпкъыжъ дыдэу тетхэм ящыщ зыщ. Зы ильэс минкъым-тІэ, дауи, адыгэ хабзэм къикІуар. Мин зыбжанэщ. НтІэ, ильэс мин фІэкІа ныбжъ къэзымыгъэщІа КъурІэным адыгэм ди хабзэр щедгъэпщэн хуейр сыт хуэдэ щхьэусыгъуэ? КъызгурыІуэркъым сэ ар. Хьэж зыщІахэми зымыщІахэми зыжьэу жалэ Алыхьым дунеишхуэр зы бзэ ІэфІу иухуауэ. Арауэ щытмэ, дэнэ-тІэ апхуэдиз ер къыздикІыр? КъызгурыІуэркъым.

Лыжбым и гупсысэ зэкІэлъыхьыкІэм лІитІыр икьукІэ кыгъэу-Іэбжьат. Жэуап иратынути, яхуэгъэтэрэзыжтэкъым. Щыму кІуэрт шу-хэр. «Мы жаней тхьэмадэр къызэрымыгуэкІыу Іушщ, ауэ ари мащІэщ зэуэ абы уи гурылъ хузэІупхыпэн щхьэкІэ», – игукІэ Миншакъ зэпищэ-ри, и жьэкІэ:

– Ди къэбэрдей ефэндыхэри апхуэдэ дыдэщ, ХьэтІатІ. Зыри зыхамыщІыкІу Іуэхухэм хуабжьу Іэзэу топсэлъыхь.

Жыжьэрышлъэу Ашабэм къильэгъуащ витІ зыщІэщІа пхьэлэщэкІэ вэуэ хэт лыжбыр. Гъэмахуэпэм вагъэ зэрищІэр игъэщІагъуэу, абы жеІэ:

– Мо лыжъ насыпыншэр хуабжьу къыкІэрыхуащ щІыр вэным...

– Уоу, хьэщІэ, мы дунейм дызыхуейр дыщыхуейм щыхьуатэ-ми... – ХьэтІатІ и псалъэр зэпигъэури, мащІэу щыма нэужь: – Си псалъэныр фымыужэгъуамэ, мопхуэдэу вакІуэдэкІыр хэзыгъэкІэса нэгъуэщІ зы лыжъ гуэрым и хьыбарыр вжесІэжынщ. ... Нобэ хуэдэ махуэ уэфІу, зы щІалэ псалъэррей гуэр, шым тІэкІу зригъэукъуэдиин и мураду, шэсри дэкІат. Плъэмэ, мобы ещхьу зы пхьэлэщэжъ вэуэ хэтт. «ВакІуэдэкІ щыІэж иджы?» – игъэщІэгъуащ а щІалэми, уэ уэщхьу, Миншакъ. ВакІуэлІым деж нэсщІэщІалэри:

– Бов апщій, тхьэмадэ!

– Упсэу апщій, си щІалэ, – къыпедзыж лыжбым.

– Тхьэмадэ, мыпхуэдэу кІасэу щхьэ увэрэ?

– Си мылькур цІыхухэм яухьуэнщІри, си щІалэ, выщхьэтес сымыгъуэтурэ сыгуващ. Иджы мис, щІалэ цІыкІу щІыхьэхуу къэсщтауэ совэ.

– УвакІуэ кІасэщ, тхьэмадэ. Гъавэ къытепхыну угугъэу ара иджы-ри?

– КъызэхьулІэмэ – зыфІщ, гъаблэ къыслъихьэ хьужыкьуэмэ, си щэщІыр сысеижщ, гъаблэгу сщтэнкъым.

Лыжбым жиІам шур дауэ емыгупсысами, зыри къыгурыІуакъым. ИтІани мэгушыІэри:

– Уа, тхьэмадэ, зы гьэлъэхьу пшэр уиІамэ, сытыт пщІэнур?

– Зы гьэлъэхьу пшэр сиІамэ, си щІалэ, къупщхьэ фІэкІа къыхэзнэ-жынтэкъым.

– Гъавэбэ тхьэм къыуит, тхьэмадэ, – жиІэри, шур ежъэжащ.

ТІэкІу докІри, вэуэ хэт лыжбым деж къегъэзэж шум:

– Хуит сыкьэпщІтэмэ, тхьэмадэ, иджыри зыгуэрым сыщІэупщІэнут.
 – УпщІэ щІэщхьуркьым, си щІалэ цІыкІу, кьызеупщІ. Ауэ плъа-
 гьуркьэ, сэ езыри сыгувагъэжьщ, япэ кьэсым сыдэуэршэрмэ, дыгьэр
 тІысыжынущ, зы бдзумэ сымыублэрэкІауэ.

– ИтІани, сыкьыумыгъэщІэхьу. СыщІэгъэупщІэ, – ерыщу хегъэ-
 зыхь щІалэм.

Лыжыыр кьедаІуэу кьоувыІэ. ЩІалэми:

– Тхьэмадэ, «увакІуэ кІасэщ» щыжысІэм, цІыхухэм уахьунщІэри,
 выщхьэтес уимыІауэ укьэнауэ жыпІат... Сыт абы кьыкІыр?

– Пхьуищ зэдэтпІати, щыри щхьэж щичэзум унэ ихьэри, фызы-
 жьым сэрэ ди закьуэу дыкьэнащ. Хьэблэр вакІуэдыхьэж щыхьум,
 цІыхухэм сайлгъэІури, щІалэ цІыкІу кьысхуагъэкІуащ.

– Иджыри зы упщІэ: «ГъавэкІэ угугьэрэ?» – щыжысІэм,
 «КьызеухулІэмэ – зыфІщ, гъабгъэ кьыслтыхьэ хьужыкьуэмэ, си
 щэщІыр сысеижщ, гъаблэгу сцтэнкьым», – кьызжепІащ. Абы кьыкІыр
 сыт?

– ВакІуэдэкІыр хэзгъэкІэсами, гъавэм и мащІэ кьыщІэсхыну гугъэ
 сиІэщ. Си щІыхуэхэр абы хэстыкІыжрэ гъавэншэ дьдэу сыкьанэмэ, си
 дзэ щэщІыр зэкІэ сІутщ. Ерыскьыншэ сыхьуну кьыщІэкІынкьым.

– Тхьэмадэ, иджыри зы упщІэ!..

– Ярэби, щхьэ укьыстрильхьат нобэ! – мэхьущІэ лыжыыр, ауэ
 кьызеэтоувыІэ. ЩІалэми:

– «Зы гъэлгъэхьу пшэр уиІатэмэ, сыт епщІэнт?» – щыжысІэм, «Зы
 гъэлгъэхьу пшэр сиІатэмэ, кьупщхьэ фІэкІа кьыхэзнэжынтэкьым», –
 кьызжепІащ. Абы сытыт кьыбгъэкІар?

– Абы кьызгъэкІар уэ пхуэдэ зи мыІуэху-Іуэхуншэ гуэру
 кьыщІэкІынт, – жиІэри, лыжыыр витІым якІэлыуэвэжащ.

Шу щІалэм кьыздикІа хьэблэмкІэ дидзыхри ежьэжащи: «Схуэ-
 фащэр кьызжепІащ, тхьэмадэ... Си щытыкІэр зэрыемыкІур
 кьэзбгъэщІэжащ... Кьупщхьэ фІэкІа кьысхэбнэжакьым!» – жиІэурэ
 игу зобгъэж.

ХьэтІатІ хьыбарыр нигъэсри, и шу гьусэхэм еупщІащ:

– Дауэ кьыфщыхьуа, хьэщІэхэ, а фызыщІэдэІуар?

– Хуэфащэ алащэ игъэшэсыжащ Іуэхуншэр, – игу зэрызэгьар
 ІупщІу, кьопсалгъэ Мэрем, икІи, Миншакъ псалгъэр нэхьапэ зэрылгы-
 мыгъэсам ириукІытэжауэ, зиухейуэрэ хуоплъэкІ.

Ашабэри, Мэрем щІэукІытэжар зэхищІыкІауэ, гуапэу хупогуфІыкІ.
 ХьэтІатІ аргуэру Миншакъ йоупщІ:

– Уэ дауэ уеплгъэр, Ашабэ и кьуэ?

– Сигу щІэгъуащ пхьэлэщэжьым. Закьуэныгъэр щхьэкІуэ
 Іэтыгъуейщ.

– Пхьуищ зиІэ лыжыым закьуэныгъэ дауэ ещхьэкІуэрэ? – аргуэру
 ирехьэжьэ Мэрем, арщхьэкІэ Миншакъ кьопсалгъэри:

– Пхьур хамэ бынщ, Мэрем. Кьуэр унэм и напщІэщ. Ауэ сытми
 жаІэркьым: «Кьуэр унэм и пкьощи, пхьур унэм и щІэращІэщ».

Миншакъ жиІэм щІэдэІуурэ, ХьэтІатІ куууэ хэщэтыкІащ. Ашабэм зыхищІэрт я шу гьусэщІэм гунэдж зэримыІэри, кьригьэээгьыну таучэл ещІ:

– Уэ, тхьэмадэ, зыгуэрым уигу дыхощІ. КьыджеІэ. КьытхуэІуатэ. ТлэкІымкІэ дыбдэІэпыкьунщ.

– Сэ сызыгьэгузавэр куэд мэхьу. Насыпыншагьэр а зи гугьу фхуэсщІа лыжьым нэхьрэ нэхь кьулейсызыжу сэ сызэрыпсэурщ... Лыжьым фызыжь иІэт, пхьуищи иригьэшат. Сэрщи, куэд щІауэ мы дуней иным зы псэ бауэу щызиІэжкьым. Сыщымыуэмэ, фэ фыздэкІуэр Кьрымырщ? Цьыхукьым ахэр?! Лы хуэлІэ бзадженаджэхэщ. Сипхьу закьуэр кьрымхэм льэщыгьэкІэ пщІантІэм щыдашым си щІалэ закьуэр япэуват. Си нэкІэ сльагьуу кьаукІащ. Фызыжьым и гум ар хуэшэчакьым... Мамсыр Нэкьар сыщыгугьат нэхьапэхэм, ауэ, мес, и жагьуэ ящІри, иджы абрэджу ежьэжащи, Жанейм кьимыхьэххэу жаІэ. Кьэбэрдейм нэхь щызэхэзекІуэу зэхьзох. Щыгьупщящ Жанейр! Щыгьупщэжящ...

Лым жиІэр щызэхихым Миншакъ шхуэІур кьыжьэдикьуэри, шыр кьыгьэувыІащ.

– Апхуэдизу щхьэ уигу бухьжрэ, ХьэтІатІ?

– Зыри жызмыІэххэуи сощІри, абы щхьэкІэ зыми зихьуэжыну-кьым...

– СыткІэ сыбдэІэпыкьуфыну? – трегьэчыныхь Ашабэм.

– Миншакъ, сэ сыкьыщІыфкІэлъежьар... дыгьуасэ тІэщІэкІыу щІэпхьуэжа кьрым тэтэрыр зыщІыпІэ гьуанэдэууэ кьыщыфпэплъэмэ, хэт ищІэрэ... Абы иль ищІэжыну хэтынущ... ЗыгуэркІэ сэбэп сыфхуэхьун си гугьауэ арщ. Хабзэкьутэу сыныщІэупщІатэкьым фыздэкІуэми. Шэч сщІауэ аркьудейщ. Іуэху дахэкІэ гьуэгу фытетмэ, схузэфІэкІымкІэ сывдэІэпыкьунуш.

– Сыт кьытхуэпщІэфынур?

– Лло, шууэ хым фызэпрысыкІыу, Кьрымым фыкьыщыхутэным фыщыгугьыу ара?

– Сыт щхьэкІэ... хы Іуфэм деж шы щапІэхэр щыІэкьэ?

– Миншакъ, сыт а жыпІэр зищІысыр? «Зи уанэш зыщэжым уанэ тралъхьэж», – жиІащ адыгэм. Сыт хьэдэгьуэдахэ а зэхэзбгьэхыр! Фишхэр, сэ дзыхь кьысхуэфщІмэ, Жанейм фыкьыщыхьэж – фыфейщ. Зыри хэсщІыкІыркьым Кьрымым фызыхьым, ауэ си псэм желэ ар фІы гуэрым зэрыпыщІар.

– Пэжщ, ХьэтІатІ. ІуэхуфІщ дызытекІухьыр... Дэри, а уи пхьум ещхьу, залымыгьэкІэ Кьрымым ираша ди пщящэ цІыкІу кьэтлтыхьуэжыну дежьауэ арщ.

– Сыт а жыпІэр?! – ХьэтІатІ кьоскІэ, зэхихар игьэщІагьуэу. – Фэри, сэ схуэдэу, гуауэшхуэ фиІэщ...

Миншакъ, игу щІэгьуу, Мэрем хуоплэкІри:

– Сыт пщІэн, апхуэдэ зэманщ дыщыпсэур.

– Аращ, хьэщІэ, аращ... Мис ар жытІэм, зыдгьэудэІужурэ, псэун

доух... – Чыдэшыр, гужыгъэжым кызыэцІигъэплъауэ, мэбамІэ, Кърымыр здэщыІэмкІэ и ІэштІымыр иджы ещІри: – А хъанхэрщ сэ мыгъуагъэу щыІэр кысхуэзыхар, си унагъуэр хэзыгъэкІуэдэжар! Сэ кызыгуроІуэ ІэштІым хуэзгъэдалъэкІэ гуауэр зэрытемыкІуэтынур. ИтІани... ИтІани... Мыдэ, хыбар кърахъэкІ хъаныр Къэбэрдейм кытеуэну зигъэхэзыр хуэдэу. Си ажалыр кызыхэкІынур арауэ щыт папщІэ, хъаныр си ІэкІэ сукІынущ! Миншакъ, апхуэдизу си гушыкыу икыутыхуэ зыкыщыфхуэстІэщІакІэ, уэри, кхыІэ, си псэр гъэтыншыж... КъызжефІэ Кърымым фыщІэкІуэр.

Ашабэм и гур ХъэтІатІ хуабжыу щІэгъурт. Зы псалъэкІэ имыгъэчэму, жриІащ Налмэс и лъэужь кызыэралыхъуэр:

– Пщашэр къэдгъуэтыжын ди мурадщ.

– Сыт и ныбжь езы цІыкІум?

– ЕпщыкІуианэ и гъатхэм хыхъащ.

– Сысейм нэхрэ илъэсиблкІэ нэхъыщІэщ. Налмэсщ жыпІатэкъэ и цІэр? Дыдей цІыкІум СурэткІэ деджэрт... Уи сыт жыпІат езы пщашэр?

– Си пхъурылхуш, – пыгуфІыкІыу жэуап етыж Миншакъ, икІи ХъэтІатІ и упщІэхэр абыкІэ зэрызэтемыувыІэнур кыгурыІуащи, адэкІэ кыщІеупщІыну кыщыхъухэми езым кыхупищэу: – СымыщІэ зэрыбжесІэнури, ар Мэрем кызыэрыгухъэр, тхэмадэ...

– Зыри кызжумыІэт Мэрем теухуауэ, дэри зэгурэ щІалэгъуэ диІащ. Дэнэ щыІэ иджы а ди щІалэгъуэр? Ди щхыи, ди пащІэ-жыкІи уэсу къетхъухыжащ... Хуит сыкъэфщІмэ, зы пщашэ Іуш гуэрым теухуа хыбар фыщІэзгъэдэІунт. Сэри сигу сабырыжынщ, фэри гъуэгур фщигъэкІэщІынщ... – КъыжраІэнуІами пэмыплъэу, Чыдэшым хыбарыр ирешажъ... – ... Жаней жылэм щыпсэурт зы пщашэ Іуш. Зы махуэ гуэрым пщашэм я деж щІалищ шууэ Іухъэри, шы фІэдзапІэми щызэтемыувыІэу, пщІантІэ утыкум иуващ.

– Фыкъеблагъэ, – хабзэм зригъэхуэ, жеІэ пщашэм.

– Хъэуэ, – ядэркыым шухэм. – Дэ дыхъэщІэкъым, дыщІэупщІэну арщ: «Дэтхэнэр нэхъыфІ дэ щым? Ар къыджеІи, дыдэкІыжынущ».

– Сэ дэнэ щысщІэн дэтхэнэр фІыми? Фепсыхи, фыкъеблагъэ.

– Хъэуэ, ди уанэгу исыкІэм, ди зыІыгыкІэм къыкІэлыпІыи, хэт нэхъ шууей Іээми тхуэхэгъэкІ!

Шухэр зэдилъри, пщІантІэ удзыпщІэр шылъэкІэ кърауду, шыгъэджэгу ежыащ. Шыхэр зэм щІахуэрт, зэми кІэбдзкІэ ягъатхуэрт. Езыхэр къельэурэ, шыныбэгум жыхуу щІэпщырти, уанэгум лъапэпщІийуэ иувэжхэрт. ЯхузэфІэкІ къагъэнакыым щІалэхэм.

– Иджы къыджеІэ дэтхэнэр нэхъыфІми?!

– Шыгъэджэгу дахэу схуэфщІа щхъэкІэ, дэтхэнэр фынэхъыфІми кысхуэщІэркыым. Модэ Дол Пцэшрэ Асакъ Лэмшыкърэ здэщыІэмкІэ фекІуэкІи, абдеж щывгъэджэгу фишхэр. ИтІанэ цІыхухэм къывжаІэнщ хэт нэхъыфІми.

А зэманым Дол Пцэшрэ Асакъ Лэмшыкърэ кърим хъаным и дзэм езауэрт.

«Губзыгъэ жыхуаІэхэр абы хуэдэкъым, – зэжраІэжурэ, щІалэхэр щІантІэм кыдокІыж: – Емынэм дыкыихуат афІэклІа кызыгурымыІуэм и деж!»

ХьэтІатІ и хыбарыр нигъэсат. И гъуситІыр щыму гупсысэрт.

– Къэхъумэ, апхуэдэщ къэхъур, – гъуэгум ириплъэурэ хощэтыкІ Чыдэшыр. – ПыІэ зезыхъэхэм нэхъыфІыр зэхагъэкІ. ЩхьэлъащІэхэм абыхэм жраІэ: «ЛІы хуэдэу фыщыт...» Нэхъыжхэм тхуаухуа дунеижыыр тІэщІокІ, дыкІэлъыІэбэурэ. Ди щхьэрэ ди бынрэ зэрытхъумэжы-нур дауэ, а жьауэр тщхьэщыкІа нэужь?..

Шухэр зэрыхъа Іуащхъэ щыгум иджы кыпнэщІэлът Іузэв хыр. ХьэтІатІ, и гур кызырэргъуэтыжауэ, ину жеІэ:

– Мис, дыкъэсащ! Шыхэр сэ кысхуэвгъани, фэ лъэсу хым нэс фыкІуэ, адэкІэ – зэпрыкІыпІэщ. ФыкыхэмьщтыкІ, сысейм хуэдэу сакІэлъыплъынуц. Гъуэгу махуэ! Миншакъ, зы лъэІу пхузиІэт: си пхъум щхьэкІэ нэмыплъ кызыумыт. Хэт ищІэрэ, абы фыщрихьэлІэнкІэ хъунц си пхъум – Чыдэш Сурэт. Сызэрыпсэур схужефІэж. Фи насыпымкІэ и насып къекІэрэхъуэкІмэ, кысхуздэфшэж.

Миншакърэ Мэремрэ епсыхщ, я шхуэмылакІэхэр ХьэтІатІ ІэщІалъхьэри, сэлам зэрахыжащ.

Жьыри къепщэрти-къепщэрт, къэбэрдеилІхэм яхущІэрыуэурэ Кърым Іуфэм нэхъри гъунэгъу хуищІыну хэт нэхъей.

XV

Гъемахуэпежьэщ иджы Къэбэрдейр. Махуэ уэфІ дахащэщи, Бахъсэн псыхъуэм дыгъэпс нэхутхьэхукІэ зетІыж. КъапщІий хужьхэр, тхьэмбылыфэхэр жьыбгъэ щабэм щІигъэхъаеурэ хуиту зэбгрехъ. Дыгъуасэ хуэдэщ Хьэрэкхъуэрэ бгыжыыр фІыцІафэу щыщытар. Иджы къэдабэ щхъуантІэр бащлгыкыу зыщхьэщипхъуащи, нэщхъеифэу щытыжкыым, атІэ гъащІэр щоушэ.

Ауэ абрэдж Мамсыр Нэкъар и гуи, и пси кыхьыркыым а дахагъэр, зыхищІэркыым махуэ телъыджэр. Шы фІэдзапІэм деж щызэтеувыІэри, ар джащ:

– Уэра ар, Жэбагы?

– НтІэ, сэращ, Нэкъар, къеблагъэ, – жиІэурэ, Къэзанокъуэр Лым кыпожьэ.

– СыкъэпщІыхуа?

– Адыгэ хабзэкІэ уепсыхатэмэ, нэхъ гъунэгъуу дызэрыщІыхунт.

– Уэратэкъэ жызыІар адыгэ шум и шыкІэ мафІэ егъэуауэ?..

– Сэракъым ар жызыІар. Ауэ хэти ирехъуи, зыхужаІар уэ пхуэдэ гуэрщ.

– Ари пэжынщ, шынэхъыщІэ. ИтІани, сынеблагъэркыым. СопІащІэ.

– ПІащІэм гувэ и хабзэщ.

– Ари пэжщ. Сыноджэмэ, си гъусэу унэкІуэн?

– Сэ сыадыгэкъэ!

– ХьэтЮхьуцокъуэпщым Юэху хузиІэт. Ауэ, абы ипэ кьихуэу, Быж Нэгьур сыхуэзэну сыхуейщ.

ШууитГым, жылэр зыцІамыгьэплъу, лъагьуэ зэгьуэкІкІэрэ Быжыр щыпсэу хьэблэм хуаунэтІащ.

ЛитГым шыхэр ягьэуш, зэмыпсалъэу. Нэкьар – ижьымкІэ, нэхьыжьыр здэщытыпхьэмкІэ, Жэбагьы, бысымым, нэхьыщІэм зэрыхуэфашэу, сэмэгумкІэ щыту зэдокІуэхэ. Къэзанокъуэм жаней абрэджыр и щхьэкІэ ицІыхуатэкьым, ауэ и хьыбар куэд – хэт щытхуу, хэти иубу – зэхихырт. Адыгэ абрэджхэр зэщхькьым. Языхэзхэр уаздыщыпэмыплъахэм гьуэбжэгьуэщу кьыщыкьуоху. Зыми ищІэркьым ахэр здэкІуэр, зы пси щыгьуазэкьым ахэр щІызэхэзекІуэ Юэхум. Шу зэхэзекІуэ гуэр зэрымыщІэкІэ ІущІэу гурэ псэкІэ щызэуэршэрылІэ кьэхьумэ, абрэджым и натІэ хьуам ар зыхуэзар кьыдоланджэри, сыткІи зэрыдэІэпыкьуным хущІокъу. Хэт дауэ темыубыхьми, абрэджхэм яхэтщ пщІэрэ щІыхьрэ зыхуэфашэ лы щыпкьэ лъэрызехьэхэр.

Мамсыр Нэкьар фІымрэ захуагьэмрэ я дэщІэгьуу зыкьэзылгытэж абрэджт, лей зытехьэм кьыщхьэщыж шу закьуэт. Нэкьар куэдым пщІэ кьыхуащІ, зыгуэрхэри, Абрэдж Мырзэбэч ещхьу, хуопсалъэ е хуошхыдэ.

Жэбагьы иджы щэхуу Нэкьар хущІэплгырт. Зэригьэзахуэрт Къэзанокъуэм: «Илъэс плІыщІыр ирищІыкІауэ фэ тетщ. Уанэгум екІуу зыщІыгыщ, и шыфэлІыфэкІэ уэркь шэсыжам хуэдэщ. ПащІэ-жьакІэ фІыцІэм лы пхьашэ гуащІафэ щІохьукІ. ПыІащхьуэ лъагэри ипкь илъ цейм плыфэкІэ йокІуж». Къэзанокъуэм гу лымытэу кьэнакьым абрэджыр зи уанэу ис шы дэгьуэми.

Мамсырри Жэбагьы здыкІэлъыплъым йогупсыс: «Си гьащІэм и щІэлъэныкьуэр кьыгьэщІагьэнщ. И хьыбар зэхэсха щхьэкІэ, сцІыхуакьым иджыри кьэс, ауэ нэрылъагьуш и ныбжьым емылгытауэ зэрыІушыр. Нобэ сэ щыхьэт сытехьуащ абы и акьылыфІагьым».

– Жэбагьы, «жьакІэтхьу зиуфІыщІыжыркьым» – жи адыгэм. Нобэ уи шы фІэдзапІэм деж хабзэкьутэ сыщыхьуащ. Кьысхуэгьэгьу.

– АбыкІэ зыбумысыжыфмэ, ари фІыщ. Уи жьакІэр хужь хьуа нэужь, желэж ар абы.

– Сэ кьызэрызгурыІуамкІэ, щІэм и нэмысыр жьым и насыщ – жыхуэпІэщ.

– Ущыуакьым. Гум и шэрхьхэр зэблэбдза нэужьы, ахэр шэрхьыу кьонэж.

– Гуфэр зэпыщІыкІмэ-щэ?

– ПхьащІэр Іэзэмэ, мэзыр благьэщ, – кьыкІуэтыркьым Жэбагьы.

– «Маисэр и бзэщ мы си шу гьусэ пэ кІыхьым!» – егьэщІагьуэ Нэкьар игукІи, ину желэ:

– «Зэхэпх нэхьрэ – узыІуплъэ!» – щІыжаІэжыр апхуэдэ гуэрщ.

Жэбагьы кьыгурыІуат Мамсырым кьриІуэкІыжари, кІуэрыкІуэм тету, жэуап иретыж:

– Пэжщ ар, зытемыпльа бланэ кьащэкIуркьыми, зэхамыха хьыбар яIуатэркьым.

Абрэдж щхьэхуиту зызылгытэж Нэкьар зыIэзыбжьэу шхуэIур кьыжьэдикьуэщ, шым зыкьригьэлътэxри, ипэ ища Жэбагьым кIэлъыджаш:

– Кьэзанокьуэ!.. Усыт цIыху уэ?.. Уэ пхуэдэ дэ диIэкьым! Уи Iей зезыхуэр хьэфиз ухьу, Жэбагьы!

– Умыбгэ, Нэкьар, – йопсых бысымыр, абрэджым еплъурэ. – Адрей цIыхухэм ещхьу, ськьызэрыгуэкIщ сэри. ФIым сыдогуфIэ, гуауэм сеуIу. Зыщ сщIэр: хьуэпсапIэншэр гурыфIыгьуэншэщ. Пщэдейрей махуэм хьуапсэ есщIэкIыурэ, нобэрей дыгьэм и льягьуэр согьафIэ.

– Зэхэпха, Тхьуэжьей, мы Жэбагьы жиIэр? – нэ фIыцIэ псыIэ пIащэшхуэхэр кьытезыубыда шым аргуэру зыхуегьээж абрэджым. – Уэрэ сэрэ дыщхьэхуитц. Дыщыджалэ дыщотэджыж. ЩхьэрыутIыпщ хьэхэбасэу дунейм дытетц, зыми дримысэбэпу. Сыт укьыщIызэплъыр? Жэбагьы сыхуумыгьадэ: ар унэрыс псэуакIуэщ, уэрэ сэрэ дыжьбапщэ щхьэхуитц. Мо Бахьсэнэжь и псыпыхухэм ещхьу, жьапщэм дыхоублэрэкIэж. Дигу кьищхьэрыуэр ди пльапIэщ.

– Нэр зытемыпльа Iэджэ гум щохьэ, – Нэкьар и псалъэхэр сакьыу зэрегьэээхуэж Кьэзанокьуэм.

– Абы шэч хэлъкьым! – акьылэгьу мэхьу Мамсырри, зыкьы-зэщIипхьуэтыжауэ лъэрыгьым йоувэ: – ДыпсалъэкIэ сыт... Неуэ, Жэбагьы!

Ильэс зыбжанэ мэхьу Мамсыр Нэкьар абрэджу зэрежьэжрэ. А ильэсхэми ядэгьущIэркьым лIым и гущIэль уIэгьэр – жэуапыншэу кьэна и гухэль дахэр. А гухэлгыр зыкIэридзын и гугьэжу, Мамсырым Жанейр ибгынэщ, Бжьэдыгьури, Абазэхэри, КIэмыргуейри, Бесльэнейри кьызэринэкIри, Кьэбэрдейм щызэтеувыIэну мурад ищIат.

Гу зыхуищIа и пщашэр кьрымхэм здраша Жанейм иджы зыри щигьэфIэжыркьым абрэджым.

Кьэбэрдейми и псэр щымызагьэу, Нэкьар мызэ-мытIэу зэпрыкIат Шэшэным, Мышкьышым, Сонэм. АрщхьэкIэ адыгэ макъ, адыгэм и бзэ зэпыщэкIэ кьилъыхьуэжурэ, апхуэдиз дыдэри кьигьэээжат. Абрэджым игу щыжьэр, зи уанэгу ис Тхьуэжьей кьищынэмыщIа, псэ зыIутым зэхихатэкьым. Иджыпстуи, гукьэкIыжхэм ирахьэжьауэ, Нэкьар псэкIэ пэщашэрт: «Ярэби, псэужу пIэрэ Сурэт тхьэмыщкIэм и адэ ХьэтIатI?»

Мамсырыр зыхэт гупсысэхэм кьахоIуэ Жэбагьы и макьыр:

– Жьапщэм е псыпыхум ещхьу ущхьэхуитыныр хьэлэмэтц, Нэкьар, ауэ хуитыныгьэр езыр зэрыльапIэжыр ар зыхуагьэсэбэп IуэхушIафэ щхьэпэхэрщ. Хуитыныгьэ гунэщIкIэ цIыху псэурэ-тIэ? – гьуэгу иропльэ Кьэзанокьуэр.

Арыххэу, шууитIым бгьэ кьащхьэщолъатэ, мывэ хьурейуэ гьуэгунапщIэ удзым зыщрегьэхуэхри, дзыгьуэ кьиубыдар и лъэбжьанэхэм фIэлъу уэгум йохьэж.

– Ар сыт?! – кыхокИиикI Мамсырыр, кьуршыбгьэ щакIуэ и щы-пэлыагьу нэхьей.

Жэбагьы кIэщIу жэуап ирет:

– Дзыгьуэм и хуитыныгьэр фIэкIуэдауэ арщ.

– КьызжеIэт, Жэбагьы, хуиту щIым щызекIуэ псори щхьэхуит?

– Ар уэ нэхь пщIэнущ, Нэкьар.

– СщIатэмэ, сыщIэупщIэрэт?

– Мес мо пшэхум и закьуэщ. Ар, дауи, щхьэхуиту кьыщIэкIынщ. Ауэ щыхьукIи, езым хуэдэ гуэр гьусэу иIатэмэ...

– Дауэ жыIа?.. – егьэщIагьуэ жаней шум.

– УкьызэупщIащ – ныбжесIащ.

– Дыгьуасэ сызыхэта зы Iуэху пхуэзмыIуатэу хьунукьым. «ЛыфI» псалгьэр зытемызэгьэну гуэрхэр Шэрджэс Ипщэм кьыщыслгьыгьуазэри, кьрым хьаным пыщIа Iуэху мыфэмыщ кьызахьэлIат. КьызэлгьэIуат шу гьусэ сахуэхьуну, ауэ, Iей гуэр зэрахьэу гурыщхьуэ сщIыри, сакьыхэкIыжащ.

Кьэзанокьуэм и дыхьэшхыр пащIэкIэм щIигьапщкIуэурэ, кьызы-фIимыгьэIуэхуу щIоупщIэ:

– Абрэджымрэ кьущхьэ Жэфаррэ а зи гугьу пщIыхэр? КьызгурымыIуэр Быжыр абыхэм зэрапыщIарщ...

– УмыщIэ хуэдэ?! Абрэджым и кьуэщ Быж Нэгьур и унэм щыпсэу Даур-КIэмыргуейр.

– Умыгузавэт уэ Даур-КIэмыргуейр щхьэкIэ, – кIэщIу пегьэщхьэ Жэбагьы, – и анэ дэлгьху Бэлэтокьуэпщым деж, КIэмыргуейм, игьэээ-жащ абы, ЦыпIынэ Хьэсанш и гьусэу.

Нэкьар щыгуфIыкIат а хьыбарым, итIани, тIэкIу мыарэзыуэ жеIэ:

– Сыт щыгьуи хуэдэу, дыкьыкIэрыхуащ... – арщхьэкIэ егупсы-сыжри: – Афэрым! Лыгьур Мырзэбэчи кьыпекIуэкIыфащ. СщIатэми! ЦыпIынэ Хьэсанш сымэ шу гьусэ сахуэхьунт, си Жанейми зэ сыкьип-лэнт...

– Уи Iуэху здэщымыIэм сытыт ущIэкIуэнур?

– ДжэдыкIэм цы кьыхьумыхьыт, Кьэзанокьуэ. Iуэху гуэр зимыIэ дунейм теткьым...

Ущ мащIэу кIуэрт шухэр. Мэз лыапэм щынэблагьэм, шууиплI кьапыкьуэкIащ, кьахуэкIуэу. Нэкьар зытес шы Iущыр папщэри, и тхьэкIумэхэр зэблигьэплгьурэ, пIейтеящ. Мамсырым шхуэмылакIэр ишэщIурэ плэри, кьакIуэхэм зэрахузэгупар IупщIу:

– Сыт мыбыхэм мыбдеж щащIэр?..

– Щхьэж и гьуэгуанэ екIу, Нэкьар, – погуфIыкI Жэбагьы. – Умыгу-завэ, абыхэм яхэткьым Iуэхутхьэбзэ зыхуэтщIа.

ШууиплIыр кьэсщ, мамыру фIэхьус кьатри, блэкIахэщ. Мамсыри Жэбагьы жиIам теупщIыхьыжу:

– КьызгурыIуэркьым а жыхуэпIам кьибгьэкIыр?

– Нэхь гурыIуэгьуэ дэнэ щыIэ?! ГьащIэм егьу кьыщытхуэхьужыр зэгупар ди сэбэп зэкIахэрщ.

– ГьэщІэгьуэнщ! Уи фІэшц апхуэдэу кьэплъытэрэ? Арауи сощІри, дыкыщІежьа Іуэхурщ иджыпсту нэхьыщхьэр. СыкызытекІухьыр мыращ: кьырым хьаным Кьэбэрдейм кьришэну дээр еужьэрэкІу зэщІошасэ. Быжыр гьусэ тщІыуэ, кьэбэрдейпщ уэлийм депсэлылІэныр игьуэщ. ЗэдгьэщІэнщ, кьурт жьэдэль нэхьей, Кургьуокьуэ зыщІиуцэхуар.

– ХьэтІохьуцокьуэпщым хуэдэкьым апхуэдэр зыхужаІэр, – педзыж абы Жэбагы.

«НакІуэ» жызыІэм адыгэлІыр и дэкІуашэти, Быжыр щІэупщІакьым дэнэми... Кьэзанокьуэмрэ Мамсырымрэ я зэхуаку дэувэри ежьащ. Кьуажэбгьум щынэблагьэм Нэгьур жанейм и бысымым зыхуегьазэ:

– Кьэзанокьуэ, ди шу гьусэр сыбгьэщІыхуатэмэ...

Мамсырым игу ирихьакьым Іуэхур зи Іуэхужу кьежьа езы дыдэм «шу гьусэ» кьызэрыфІащыжар, икІи зимыбзыщІу жеІэ:

– Зэхэпхрэ, тхьэмадэ, фэ шу гьусэ сыфхуэхьуауэ аркьым, атІэ сэ езым фыкыздэсцтауэ аращ. ХьэтІохьуцокьуэпщым сэращ епсэлыну хуейуэ кьежьар. Жаней Мамсырхэм сащыщщ...

Нэкьар и псалъэр Быжым Іэпиудри:

– Уэ... Уэрмырауэ пІэрэ куэд зытепсэлыхьу куэдыр зытемыплъа а Мамсыр абрэджыр?

– Сэращ а Мамсырыр. Сэращ жаней абрэдж щхьэхуитыр, – еу-кьуэдий Нэкьар, «щхьэхуит» псалъэм нэхьри трикьузэу. – Кьэзанокьуэм иджы сыхигьэгьуэзащ хуитыныгьэр зищІысым. Зыгуэрхэри кьызгурыІуа хуэдэщ.

– Си гуапэщ, хуабжыу си гуапэщ, – погуфІыкІ Быжыр, – хуитыныгьэм и мыхьэнэр зэрывгьэбелджылар... Абрэдж щхьэхуиту ущытыныр хьарзынэщ, абы фІы гуэр кьыдэкІуэномэ.

– Сэ зыми зэран сыхуэхьуркьым, – Нэкьар зыхищІат кьраІуэкІ хьуэрыбзэр, – си мыІуэху зесхуэркьым.

– Абрэджым Іуэху иІэ-тІэ?

– Нэкьар жиІэну зыхуеяр, цІыхур Іуэхуншэмэ, абы и щхьэр здигьэзыну щІыпІэр зэрымщІэрщ... – жеІэ Быжым, Жэбагы нехьэкІ-кьехьэкІ хэмылгу жиІар зэригьэзэхуэж щІыкІэу. – Дауи ирехьуи, щхьэхуитыныгьэри зальмыгьэри ди гьащІэм щызэдэщІыгьуэщ. Сыщымыуэмэ, Нэкьар гьуэгу дыщІытришар лъэпкь хуитыныгьэм ехьэлІа Іуэхуэщ.

– ЗымкІэ ухахуэщ, адреимкІэ ущоуэ, Жэбагы. Ауэ жаІэркьым: пэжыр кьэлыхьуэным щыуагьэ щыхэль кьохьу... Мес, си щхьэщпэщтагьэкІэ гурыщхьуэ сщІати, шым сышэсри, абрэдж щхьэхуиту сежьэжащ. Ауэ сэ кьызгурыІуар вжесІэнщ: «ЦІыху зыгьэгусэрейр кІуэдыгьуафІэщ!» Дауи, ар зыхужаІар сэракьым.

– Аращ, Кьэзанокьуэ, иджы кьэбэрдей адыгэхэм я лъэпкьылІ нэхь лъэрызехьэхэм ящыщ ХьэтІохьуцокьуэпщым деж фыздэсшэу арщ. Дауи, пщым ищІэж хьунщ Іуащхьэмахуэ лъапэ дыщызэІуэщІауэ зэрыщытар, Сэбанш бейгуэлымрэ сэрэ зызэрызэтпщытар. Дауэ уеплърэ, Нэгьур, сыпэлыщыну пІэрэт а пелуан дакьэм? Насып сиІэти,

ХьэтІохъуцокъуэр тпэмыжыжьэу кыщІэкІри, дызэпщІэхихат абы щыгъуэ...

Мамсырым щІэдэІуурэ Жэбагы и гупсысэхэм пшагъуэу хыхъэ-жат: «Зэрыпльыфабэ мы адыгэ дунейр! Жьызэпиху зэмылІэужыгъуэу мыбы щызэпэужхэм цІыху Іэджэм я дуней зэхэщІыкІрэ нэхъыбэжхэм я гъащІэ Іыхьэрэ щызэдокІэрахъуэ. Нэхъ мащІэхэм я тетыгъуэщ. Нэхъы-бэр тетыгъуэр зейхэм я унафэм щІэтщ. Зым уанэгур иІыгъщ, адрейр лъэс лъапцІэрыщэщ. Зым и пщІэнтІэпсыр хамэ вагъэм хоткІуэ, адрейм зэи имыІэну хъушэхэр хамэ хъупІэхэм щегъэхъу. Зым щэхуу фІы ещІэри, а ищІам щІэфыгъужыркъым, адрейр, зыфІ ІэщІэмыкІарэ пэт, фІыщІэмрэ псапэмрэ жьакІуэу топсэлъыхъри дэтщ. Ди зэманым, хабзэ зэрыхъуауэ, щІыхуэу птар кыуатыжыркъым, щІыхуэ зытари щремыгугъ ар къра-тыжыну. Мыпхуэдэуи къохъу: зи щІыхуэ птемылъми щигъэІу щыІэщ и щІыхуэ птелъу.»

– Нэгъур, – мэІущащэ Мамсырыр, – гу лъыптэркъэ мо Жэбагы кызыэрыдэмыдаІуэм?

– Псори зэхызох, Нэкъар... СынэдаІуэрэ согупсысыж абрэдж щхьэхуитым теухуауэ нетІэ жыпІахэм...

– Абы уемыгупсыс, Къэзанокъуэ. Сэ жысІэну сызыхуеяр мыращ: хуитыныгъэр зэкІэ адыгэм и хъуэпсапІэу къонэж. Ауэ куэд иІэжкъым хъуэпсапІэм и пІальэр къэсынми.

– Уэ жыпІэну узыхуейр щхьэкІуэ зышх щхьэ шхыгъуэ зэрихуэрщ. Ар адыгэ Іущыгъэхэм ящыщ зыщ. Абы и мыхьэнэр Алыхъым нахуэу кыдыт.

Шухэр щым хъужат. Щхьэж и гупсысэ зэригъэзахуэрэ, ахэр ХьэтІохъущыкъуей дыхъащ. Кургъуокъуэпщым и шы фІэдзапІэм нэ-блэгъауэ, Нэгъур жеІэ:

– Месри Сэбанш бейгуэлыр! Щытщ, кытпэплъэ фІэкІа умыщІэну. Пэжщ псалъэжыр: «Зи цІэ ираІуэр бжэщхьэІу тесщ».

– Сыт-тІэ тесмэ? – мыарэзыныгъэ хэлъу, къопсалъэ Нэкъар. – Сыт, выбжэр триуда мыбы? Къалэн кыщащІар егъэзащІэ. Ди шы ІумпІэхэр иреубыди, дрырегъэпсых.

Сэбанши щыгъупщэжауэ кыщІэкІынтэкъым Іуащхьэмахуэ лъа-пэ кыщыхъуауэ щытар. Нэхъыжь-нэхъыщІэкІэ зэкІэлъыгъакІуэрэ, Нэгъуррэ Жэбагырэ я шхуэмылакІэхэр къаІихри, хуей-хуэмейуэрэ Нэкъар зытес Тхъуэжьейм и шхуэІур иубыдащ.

– Лъэрыгъри убыдыт, – бейгуэлым унафэ хуещІ Мамсырым.

– Абы упэплъэмэ, гъуамэ, иджыри куэдрэ уисынущ а уанэгум, – кыынопсалъэ Сэбанш.

– Нобэ сыпІащІэркъым, насыпыншэ, – ауан хэлъу педзыж абрэдж-ми.

ХьэщІэхэм къапэжьа ХьэтІохъуцокъуэр, псалъэмакъ пытхьахуэр и тхьэкІумэ кыІуащи, щІоупщІэ:

– Сыт фи шу гъусэр щІемыпсыхыр, Сэбанш? А-а-а, уэра ар, Нэ-къар? Къеблагъэ, узихьэщІэщ.

Нэкъар арыххэу екIуу епсыхри:

– Тхьэм уиузэщI, зиусхьэн. Уи гулътэр сэркIэ гуапэщ. Мыдэ, Сэбаншрэ сэрэ зы гукъэкIыж кIэщI эдитхыжауэ арщ...

БжэIупэм Iут кхъужьей жьауэшхуэм хьэщIэхэр шигъэтIысурэ, ХьэтIохъушокъуэр Нэкъарым щотхъу:

– Ди гуапэщ, Нэкъар, жаней адыгэбзэр зыщумыгъэгъупщэурэ къэбэрдей адыгэ псалъэкIэм екIуу узэрыхэзэгъар.

– «Зи бзэ IэфI шына мэлитI ящIоф» – жаIэ, – погуфIыкI абрэджыр, игъащIэ лъандэрэ пщы уэлийр и хэгъэрейуэ щыта нэхъей. Арыххэуи, кызытекIухьамкIэ еIуантIэри:

– Къэсащ а зэманыр, къуэшым къуэш шигъэунэхур, адыгэщI шапIа дэтхэнэри «маржэкIэ!» шагъэшэсыр... Си абрэджыгъуэр IэщIыб сщIыуэ, сыкъезыхъэжьари а къуэшыгъэрщ. ХьэтIохъушокъуэ, нобэ сэшхуэ пIэщIэлъщ. ЗыпIэжьэжурэ кърым хъаныр ди гущIыIу умыщI, зиусхьэн. Куэдщ ахэр кызыэрыдэфыщIэуар! ЖаIэркъэ: «Езыр-езыру къэмыгъуыIэжыфыр и гъуэгум щыхуозэ зыпэмылъэщын лъэпощхэпо куэд». Шу гъусэ сиIэу сыкъыщIыпхуэкIуари а иджыпсту жысIараш, Къэбэрдейм и пщы уэлий.

Мамсырыр тIэкIу гушхуэIуауэ пщы уэлийм зэрэпсалъэр Быжым фIэфI хъуатэкъым. Нэгъур шэнт щхъэгуэр игъэпсалъэу зриIуэнтIыхьурэ абрэджым Iуплъэри, арыххэуи Къэзанокъуэм хуеплъэкIыжащ. Нэгъур и зэхэзеплъэкIэм гу лъызыта ХьэтIохъушокъуэупщым жеIэ:

– ЖыIэ, Нэкъар, жыIэ. Къемызэгъ хэслъагъуэркъым уи псалъэхэм.

– Къемызэгъ гуэр схузехъэну сэ, пщы уэлий?! Уэ пхуэдэу сэри сигу мэгъу ди къэкIуэnum папщIэ. Уи Iэщэр – си Iэщэщ. Уи лыгъэр – си лыгъэщ, – Нэкъар мащIэу зеIэжьэри: – Си жыIэр зэхэфхащи, нобэ фIэзмыгъэкIыу Жанейм согъээж. Iуэхур Iуэхуу щытын хуейщ: лъэпкъыр дызэрыIыгърэ къэбэрдейхэм дащIыгъуу дышэсмэщ Къаплээн-Джэрий и дээр щытхуищIыкIыну. Хъаным и дээр кызыдыпхыкIыну щIыналъэхэм дэ дихъэн хуейщ абыхэм нэхърэ нэхъапэ. А щIыналъэхэм щыдгъэшэсынщ къыткъуэуэвэну зигу илъ адрей ди лъэпкъэгъухэри. Абдеж зы дзэу дащыпэувынщ. – Мамсырым Нэгъур и шэчыбэр зыхищIа хуэдэ, лым йоплъри, и фIэщы: – КъыддаIыгъынущ! – ИужькIэ нэхъ шабэ зыкъэщIыжри: – Ахэри адыгэщ. Бэлыхъу ттелъыр зыщхъэщытхыну аращ зи ужь дитыр.

– А жыхуэпIэр фIы дыдэт. Дыгугъэнщ! – Кургъуокъуэ деIыгъ абрэджым и псалъэр. – Дэрщи, ЦыпIынэ Хьэсанш Шэрджэс Ипщэм дгъэкIуащ, ди дзыхъ зытелъ шу гуп щIыгъуу.

– Зэхэсхащ а хыбарым и кIапэлъапэ. Бэлэтокъуэупщым и пхъурылъху щIалэр, фэ KIэмыргуей зыфIэфшар, езыри лыгъэ зыбгъэдэль кIэщIуш гуэрщ. ДыкъэзыгъэщIам ди мурадыр къабылу къыддиIыгъ! Иджы, пщIэ зыхуэсщIхэ, гъуэгум сытехъэжынт, апхуэдизу сызэрыпIащIэр иужькIэ дагъуэ кысхуэвмыщIыжыnumэ.

– Сэбанш, къуажэбгъум нэс вгъэкIуэтэжыт Нэкъар, – къопсалъэ къэбэрдей пщы уэлийр, зыхэщIэгъуэ гуапэу хьэщIэм Iуплъэурэ.

БейгуэлитЫм я зэхуаку дэту ежьэжа абрэджым Быжыр кІэлыпльэурэ щІоупщІэ:

– Дзыхь хуэпщІрэ, зиусхьэн, а лЫм?

ХьэтІохьушоқкьуэпщыр щатэри, и пащІэкІэ щІэгүфІыкІащ. ЗдэмыгүгьэххамкІэ кьыхуикІат иджы щІэгьэкьуэныр... ПщІэнукьым, апхуэдизу жыІэзыфІэщү Мамсырым а зи гүгьү ищІар кІуэрэ пэт кьехуэлэнри зыхуэІуа щыІэкьым.

– Гүгьэр гьащІэ гурыгьщ, – ХьэтІохьушоқкьуэм и пІэкІэ кьопсалъэ Кьэзанокьуэр.

XVI

Махуэ зыбжанэ хьуауэ зихьу-зилъу зещатэрт Іузэв хыр, ауэ Миншакьрэ Мэремрэ хы Іуфэм щынэблэгьа махуэм зэуээпсэу жьапщэм зиу-щэхужати, цІыхухэр адрьщІым зэпрызыш кхьуафэзехуэр, Іыхьалейм икІауэ, литЫм кьахуэгуфІэрт. Жьапщэ егьур мы гьуэгурыкІуитЫм кьагьэувыІа нэхьей, гулгытэ лей кьахуицІын и гүгьуэ, нэхьри Іэпхуэшапхуэрт ар. Хы Іуфэри мамырт. Толькьун зэхэзельафэхэм ныджэм кьытрадза псыхьэльахуэмрэ льэнтхьуйй цІанльэмрэ пшахьуавэ псыІэм тхьахуэ-тхьахуэрэ тедиихьыжырт. Миншакь Джэрыджэм и цей Іэщхьэм кьекьури:

– НэцэнэфІщ... Зыгуэрым дифІ зэрехуэ!

Кхьуафэ щхьэгүэ Іэбыдэ-льэбыдэмкІэ хьыдэжым псынщІэ ды-дэу литЫр зэприщщ, фэтэр нэхьыфІ кьызэрагьуэтынури яжриІэри, кхьуафэзехуэм сэлам кьарихьыжащ.

Ашабэмрэ Джэрыджэмрэ фэтэр кьыщачтар ермэлыи, алыджи, нэгьуеи зэхэзэрыхьауэ щыпсэу зы хьэблэ цІыкІут. Бэджэнду шитІ а жылэм кьыщыхахри, кьэбэрдейхэр аргуэру гьуэгу теуващ.

Кьрым кьуршхэм я жьэгьущІэлыу гьуэгуи зиІуантІэрти, нэхь льяхьышэІуэ хьужурэ тафэ мээ кІащхьэхэм зыщІаукьуэдиерт. Чурук-Су псымрэ, абы кьыхэлгэдэж Качэрэ я псыхьуэ Іэхэлгьэхэм мээ лья-пэхэр щынэхь Іув гуэрэнт, удзыщІэ пабжьэхэри щынэхь псыІалъэ щхьуантІэт.

Дыгьэр кьуршыщхьэхэм япэзанщІэ льягэу кьыдэкІуэтея щхьэкІэ, жыгхэм ныбжь кІыхьхэр иджыри ядырт. Хьурегьым хуэм-хуэму-рэ псэ кьыхыхьэрт: Іэхьуэхэр кьежьати, Іэщхэм я зэщІэгьуае макьым кьыуагьащІэрт дэнэкІэ былым Іэхьушэ яхуми, дэтхэнэмкІэ мэл хьушэ-хэр щызэхуахусми. Мэлыхьуэхьэхэри, зафыщІыжу банэурэ, зэхэзежэрт. Уэгум щызэрызехьэ кьуалэбзухэри зэхуэдэтэкьым: хэт щакІуэрт, хэти а щакІуэхэм зыщадзейурэ, я ерыскьы гуэр зыхэлъ кьакІэфыщэрт. Язы-хэзхэри, кьэунэхуа махуэм зыхуагьэщІагьуэу, я уэрэд зэхуэмыдэхэмкІэ зэпэджэрт.

АдэкІэ-мыдэкІэ кьикІ выгу зэщІэщІахэр иджы зэкІэльхьэужьу гьуэгуи тетт. Абыхэм зыкьыкІэрамыгьэхуу ущырт зи хьэлъэр плІэкІэ зыхь шыд пэху цІыкІухэр. ЛьясырызекІуэхэри нэхь мащІэтэкьым:

зыр сондэджэрмэ, адрејр ІэщІагъэ-Іуэхутхъэбзэт. Ахэр псори кыызэранэкІыурэ, лъэхъуу кІуэрт шу закъуэтІакъуэхэр. Гъуэгум сабэ лъэужь лыгъуейр щхъэщыт пэтми, ар зыми кыфІэІуэхутэкъым: бээракІуэхэм, сабэмрэ хуабэмрэ зыщахъумэу, я щхъэр щІэхъумат щхъэфІэкъуэ зыпыт щыгъын щІыІутелъкІэ.

Гъуэгубгъум Іус жылэхэм азэн джэ макъ чэзууэ кыдэІукІыу хуежъэри, а зэщІэжыгъуэм иджы лъагэ дыдэу зиІэтыжат.

– Ислъам диныр, Миншакъ, Кърымым хуабжыу щофІакІуэ, – игъэщІагъуэу зэхэзоплъэ Мэрем.

– Шэч кытумыхъэ... – акъылэгъу мэхъу Ашабэр. – Плъагъуркъэ, мыбыхэм я къуажэ къэс мэжджыт зыбжанэ дэтщ.

– Аракъэ сэри жысІэр. Къэсей ефэндым и уазхэм дащІэмыдэІушэурэ Алыхъым лъэгуажьэпэ худогъэщ, духъэм кыкІыр дымышщІэми.

– Къульхуолэри умыщІэу ара?

– НтІэ, сыт сымышщІэмэ?

– Къульхуолэр жыпІэурэ сыт щыгъуи Алыхъым елъэІу. Ущысуи ущытуи елъэІу адыгэхэм, фыгъуэ-ижэр зыхану, икІэм-икІэжым, зэгурыІуэ къахильхъэну.

– НтІэ, нтІэ, Миншакъ, узогъэгугъэ мыбы дыщыІэхуи декІуэлІэжа нэужыи ар згъээщІэну.

– Афэрым! – Миншакъ арэзыуэ щІалэм щотхъури, гушыІэ щІыкІэу щІегъуж: – Ауэ кызжиІакъым жумыІэж – иумыгъэлей! Жэбагъы и жыІауэ, фор из щыхъум деж, хъэфэ къэп пэтрэ зэгуотхъ.

Ашабэм жиІэну зыхуеяр Мэрем тэлайкІэ зэрегъэзахуэри, куэд щІауэ езыр зыгъэпІейтейм щІоупщІэ:

– Миншакъ, нэгъуеибзэ зэршІурылтыр арауэ пІэрэ мыбыхэм уащыщ хуэдэу къафІэзыгъэщІыр?

– Аркъудейуэ кыщІэкІынкъым, – мэдыхъэшх Ашабэр. – Си нэ зэпэзэвхэмрэ си нэжыгъыбгъуэшхуэмрэ щалъагъукІэ, сралъэкъэгъу къафІэщІыжу арагъэнщ. Зэщхъу гъуэгуйтІ щыІэкъым. Зыр – кІыхъщ, адрејр – кІэщІщ, ещанэр – бгъузэщ, адрејхэр – хэт захуэщ, хэти Іушэщ. Зым узыхуейм ухуишэнущ, адрејм утегъуэщыхъауэ утетынущ, хэкІыпІэ кыпхуэмыгъуэту. Зы цІыхур гъуэгушхуэм щытекІуадэ щыІэщ, адрејр гъуэгу бгъузэми кыгътожыжыф, сэкъатыншэу. Мис а гъуэгухэм ещхъу, цІыхухэми я гупсысэр зэхуэдэкъым. Языныкъуэхэм, залымыгъэкІэ уагъэгуфІэм, уагъэгузавэурэ, гугъэ уагъэщІ, адрејхэм хыбарыншагъэкІэ уаукІ, ещанэм укъегъапщІэ, еплІанэм Іейм укърегъэлри, фІым ухуешэ.

Миншакъ зэуэ щым мэхъуж. Ауэ щымыну хуейтэкъым псэхугъуэ къезымыт и гупсысэхэр. Ашабэ и гурыщхъуэхэр Мэрем хуимыІуатэ щхъэкІэ, ахэр нэхъ мащІэ хъуртэкъым, а зэримыІуатэуи адэкІэ зыкыпащэрт. Миншакъ иджыри ищІэртэкъым я Іуэху зэрыхъунур, щІэпІейтейхэри мащІэтэкъым, а Іуэху зэхэмыбзхэм иригуауэщхъэуэ. ИтІани, и гъусэ щІалэм сыт щхъэкІэ а псор жриІэнт? Сыт щхъэкІэ и гур ириудынт?.. Ирегугъэ. Гугъэху цІыхур мэпсэу, мэхъуапсэ... Ирегугъэ.

Миншакъ и щхьэ закъуэу ехъ тIум я гурыщхьуэ Iыхьэри, пэмылгъэщущ дзыхэну хуиткъым. Пэлыгъынщ. ИтIани, пэ зиIэм кIэи егъуэт. Хэт ищIэрэ? Хьэм нэщI хьэ Iуа щегуэу кыщIэкIэмэ... Ильэс хьуащ пщашэр Къэбэрдейм кызырэрашрэ. Пшалгъэ цIыкIукъым илгъэс хьурейр... Сыти кьэхьунуи пхурикъунщ. Мыдрейуэ, пщы уэлийм кьалэн кыщищIар кьемыхьулIэмэ-щэ? Дауэ иплъэжыну Ашабэр кьыдалгъухахэм я нэгу... Сыт напэкIэ яIущIэжыну и ныбжьэгъухэм, и лгъэпкъэгъухэм? Уеблэмэ езы Мэрем дыди щыгъуазэкъым Миншакъ нэгъуэщI Iуэху гуэри и пщэ зэрыдэлгъым. Ашабэр кыщегъэм Кургъуокъуэ кьелгъэIуащ Къэбэрдейм щызекIуэ кьрым хьыбархэм я пэжыпIэр езы Кьрымым щэхуу щызэхигъэкIыну. Беслъэнейхэм, мэхьуэшхэм, абазэхэхэм, кIэмыргуейхэм, бжьэдыгъухэм, шапсыгъхэм, жанейхэм а Iуэхум теухуауэ зэрахьэ хьыбархэмкIэ Ашабэм зыгуэрхэри IущIу зэригъээхуакIэт, итIани...

Языныкъуэхэм зэраIуатэмкIэ, Кьрым хьаныгъуэм и лгъы пэрытхэр (Диван жыхуаIэжым хэтхэр) гупитIу зэпэщIэувэжаш. Зы гупыр Къаплгъэн-Джэрий и телгъхьэщи, Къэбэрдейм зауэ кьрахьэну яфIэкъабылщ, сыту жыпIэмэ, тырку султIаным кьахилгъхьа я гушхуэныгъэм кыкыуолIыфIыкIри. Андрей гупыр мэдауэ: псори зэрыщытам ещхьу кьагъанэу, Къэбэрдейм зауэншэу, адрей адыгэ лгъэпкъхэми ещхьу, Iульхьэ-тыхькIэ фIэкIыну хуейхэщ. Мыбыхэм кызыэралгъытэращи, Кьрымыр зауэ хуэныкъуэкъым. Хилгъхьэнур, хигъэкIуэдэнур нэхьыбэщ кыыхыным нэхьрэ. Дауи ирехьуи, етIуанэ гупым я акъылыр лгъы хуэлIэ щIэлгъэныкъуэм я гъуахьуэм щIеублэранкIэ.

Зауэм гупсысэ, хьуэпсапIэ зэхуэмыдэхэр щызэжьэхэуэ кьудейкъым, атIэ ар икIи мылгъу хэхьпIэщ. Зэрыпсэун зимыIэ нэхьтхьэмыщкIэ дыдэхэри щIохьуэпс я фейдэ гуэр абы кыыхахыну. Абы кыыхэкIыуи, махуэ кьэс хохьуэ хьанымрэ мырзэхэмрэ я телгъхьэу ахьшэкIэ ягъэзауэхэм я бжыгъэм.

Зауэ хуэмейуэ кьэува гупым я хьэкIэ иджы псым хэуащи, гугъапIуэ кьахуэнэжыр махуищ дэкIмэ Бахьшысэрей щызэхэсыну Диваным и IэIэтырщ. Ауэ щыхьукIи, зауэм и телгъхьэхэм бжыпэр зэраубыдынум шэч хэлгъыжкъым.

Кьрымым кызыэрехьэу, Миншакърэ Мэремрэ хьэкъ ящыхьуащ Къэбэрдейм зауэ кы-зэрыпэщылгъыр. Иджы абыхэм я нэгу щIэкIырт уэрамхэм куэду щызэхэзекIуэ кьрым зауэлI зэщIэуздэхэр. Абыхэм я нэхьыбэр ныбжькIэ щIалэт, я Iэщэр зэрыдахэм нэмыщI, и уасэкIэ зэрылгъэпсейри IущIгъ.

А зауэлI щIалэхэр нэхь зэщхьыр шыгъажэ е нэгъуэщI гуфIэгъуэ зэхьээхуэ зэхыхьэхэм щыпэкIухэрат; езыхэр нэфIэгуфIэт, я щэнкIэ Iэдэбу мамырт.

Кьрымым ис алыджхэмрэ ермэлыхэмрэ мэкъумэшым е нэгъуэщI IэщIагъэхэм пыщIа хьэблэ щхьэхуэ цIыкIуурэ мэпсэу. Апхуэдэхэр, я дуней зэхэщIыкIым и мызакъуэу, хьаныгъуэм и зауэ-зекIуэ Iуэхухэми зэрахущытыр зыкIи тэтэрхэм ещхькъым. А лгъэпкъ зэщымыщ-зэ-

хуэмыдэхэр Кърымым нэхьыбэу шыпсэуми, тэтэрхэм ахэр гьунэ-
гьууи ирагьэкIуалIэркъым жылагьуэ е къэрал кIуэцI Iуэхухэм. Абы
кьыхэкIыуи, кьахуэнэжыр зыми хуимыт кIэлгыпльакIуэу шыты-
нырщ. Зауэ шыIэнуми шымыIэнуми абыхэм кьафIэIуэхукьым. Пэжщ,
гьукIэхэмрэ IэщэцIэхэмрэ фейдэшхуэ кьыхах зауэм: я Iуэхутхьэбзэр
нэхь льяпIи, нэхь зэпэубыдаи мэхьу. ГьукIэхэмрэ IэщэцI IэщIагьэ зыб-
гьэдэлхэмрэ я льящапIэхэр гьуэгубгьум ирикIуэу ухуащ. ГьуцIыпэр
дапщэци льяпIэщ: сэхэмрэ кьамэхэмрэ нэхущым щегьэжьауэ жасыр
хэкIуэтэху яIущI, япсыхь, ягьэджафэ. Бахьшысэрей IэщIагьэлIхэм
я Iэпэ кьышыкIа Iэщэр дуней псом шыльяпIэщ. Сондэджэрхэм ар
щIы хьурейм и пIанэпэ зэпэжыжьэхэм яшэри, льяпIэу ирагьэкI.

Кърымым щащI Iэщэр, Тыркум щащIам елгытауэ, быдэци, и
фIагьым хуэфэщэн уаси кьыщIокI. Арагьэнц тырку IэщэцIхэм, хьэ-
рэмыгьэ халхьхэу, езыхэм яIуцIыжа Iэщэм бахьшысэрей дамыгьэ
нэщIхэр щIыхагьэтIысхьэри.

Бахьшысэрейр хьэблэ-хьэблэурэ гуэшащ. Хьэблэ кьэс езым и мэж-
джытрэ и азэн джапIэрэ дэтыжщ. Нэмэз уахьтыр кьыщихьэкIэ, апхуэ-
диз азэным я зэпэджэр кьалэм и адреи макь зэхуэмыдэхэм яхозэры-
хьыжри, Бахьшысэрейр зы макь хьэлэмэту зэщIовэ.

Миншакьрэ Джэрыджэмрэ пэш хьэху кьызыIаха алыдж лыжыр
кьазэреупщIам шэчи шубыхьэи кьигьэнэжатэкъым. Алыдж лыжыр,
пыгуфIыкIыурэ кьэбэрдейхэм кьепльри:

– Фэ сэ сльягьухэр фытэтэркъым. Фэри фыкIуэрэ Диваным и зэ-
хуэсым? Хьэмэрэ...

– Пщхьэрыгь алыдж пыIэм тедухуэмэ, тхьэмадэ, дэри ардыдэр
упщIэу уэттыфынущ, – хупогуфIыкI лыжыым Миншакь. – Хьэуэ,
тхьэмадэ, дэ дыадыгэщ. Алыджхэри, тэтэрхэри, ермэлыхэри, урысхэ-
ри – «шэрджэскIэ» кьыдоджэ.

– Фи уанэгу исыкIэмкIэ кьызгурыIуат ар.

– Зэхэпхрэ, Мэрем, абы жиIэр?

– ЗэхэсхакIэ, зэхэсхат, ауэ сщIэркъым абы жэуапу естынур.

– БжесIэнц, си щIалэ, – адыгэбзэ кьабзэкIэ кьопсалгьэ иджы
лыжыр, – зыкьэзвгьэцIыхуащи, сэри вжесIэнц сыхэтми... Пафосц
си цIэр, Капридищ си унэцIэр. Алыджым залымыгьэкIэ сыкьызыша-
уэ шыта Айбэч мырзэм сыкьыщыкIэщIэкIуэсыкIам шыгьуэ, Джарым
Хьэтау деж си щхьэ есхьэлIэри, абы и уни сыкьыщыхьуащ. Ар езыр
лъяпкькIэ грунхэм кьахэкIауэ жаIэ. Нэхь иужьыIуэкIэ Джарымхэр
Кърымым икIри Жанейм Iэпхьуащ. Сэ сыалыджт, ауэ Алыджым схуэ-
гьээзэжакьым... ШысщIэнури сытыт си кьуэпсыр кьыщэжьа льяхэу
удзыжькIэ зэщIэкIэжам? Фэ фи льяныкьуэмкIи – ШэрджэсымкIи –
сытегушхуакьым згьэзэн. Ауэ сэ сщыгьупщакьым сызыпIа, унагьуэу
сытIысыжынымкIэ дэIэпыкьуэгьу кьысхуэхьуа шэрджэсхэр. Иджы
мис, си тедэщ-хьэщIапIэ унэм сызыхэпсэукIын тIэкIу кьыщIызох.
Абы кьыхэкIыуи, си кьуэшхэ, хуабжьу согуфIэ фыкьызырызихьэлIам
папщIэ. Фигу фIы ильщи, тхьэри фIыгьуэкIэ кьыфхуэупсэ.

– Дэ ди гум фЫ илгу дэнэ уэ шышцІэр? – егъэцІагъуэ Мэрем.

– Іей гукІэ зезыхъэхэм, си къуэ цЫкІу, – гуапэу щІалэм щогуфЫкІ Пафос, – гъуэлъыпІэ щабэ я лажъэкъым, абыхэм, псэушхъэхэм ешху, нэхъ къаштэ цЫху здэщымыІэ щІыпІэ пхыдзахэр.

– Уи щхъэ ирумыгъажэ, Пафос, щІалэм и шыІэныгъэншэр, – и гъусэ щІалэм жиІар игъээкІуэжу, Миншакъ лЫжъым и цІэр гуапэу къепсэль. – ЩІалэш ар иджыри, Іэджэ и щхъэм шызэрызохъэ. Мы дунейр телъыджэ куэду зэрызэхэлъым и щыхъэтщ иджыпсту а къытхуэпІуэта хыбарыр. Дигухэр фЫм и тЫсыпІэми пцІы лъэпкъ хэлъкъым. ГугъэфІ диІэу Кърымым дыкъыхъат, тхъэм ещІэ къызэрыдэхуэлэнур.

– Си жаней ныбжьэгъужь Чыдэш ХъэтІатІ зэрыжиІауэ, Іейм нэхърэ фЫр сыт шыгъуи нэхъ лъэщц. Фэри фцІа мурадыфЫр, Іэмал имыІэу, къывэхуэлэнщ.

– Зэ жыІэжит... «ХъэтІатІ» – жыпІа? – Миншакъ, зэхихар и фІэш хуэмышцІу, щІэупщІэжащ: – «Чыдэш ХъэтІатІ» – жыпІа?

– НтІэ, ХъэтІатІ тхъэмыщкІэжыыр... Ар жанейщ, абы и хыбар зэгуэр зэхэфхауэ къыщІэкІынщ.

– Зэхэтха къудейкъым. ХъэтІатІ дыкъригъэжыащ дэ, дишхэри къызыхуэдгъэнар аращ.

– Тхъэм и къарур инщ! Мы ди дунейр цЫкІуу къытщыхуэ щхъэкІэ, инышхуэщ мыр, икІи мыбы щІыпІэ куэд иІэщ цЫхухэр шызэрихъэлэнэу! Дауэ псэурэ езы ХъэтІатІ тхъэмыщкІэр?

– Узэрыщыгъуазэщи, и къуэри, и щхъэгъусэри щІилъхъэжащ. Мыбы лъэщыгъэкІэ къаша и пхур къыгуэтыжыныр нобэми и гурыфЫгъуэу мэпсэу. Мэгугъэ. Аращ и Іуэху зыІутыр...

Алыдж лЫжыыр хъэлъэу щатэри, нэщхъейуэ жиІаш:

– ХъэтІатІрэ сэрэ куэдрэ къэтлыхуэащ абы ипхуэ Сурэт и лъэужгуэр, ауэ къытхуэгъуэтакъым. Иджыблагъэ ІуэрыІуэтэжу зэхэсхар пэжмэ, пщашэр Къапльэн-Джэрий хъаным и пщафІэ нэхъ ІэкІуэлъакІуэхэм ящыщц.

Мэрем зэуэ и щхъэр къиІэтри Миншакъ еплъащ, ауэ Ашабэр зыри къэмыхъуа хуэдэ щысти, щІалэр Іэнкуну еплъыхыжащ.

Пафос, Мэрем и къекІуэкІыкІам зыри хищІыкІыртэкъыми, адэкІэ пищаш:

– ТІэуней Кърымым къэкІуащ ХъэтІатІ. ТІэунейми хъетхуитышхуэ зиІэ зы щІалэ екІу и гъусащ, НэкъаркІэ еджэу. КъызэрызгурыІуамкІэ, а Нэкъарым гухэлъ дахэ хуиІэщ Сурэт... – Мэремрэ Миншакърэ зэрызэплъыжам гу лъитэри, Пафос къэувыІат, ауэ тІуми псалъэ щыжамыІэм, езым адэкІэ пищаш: – Зыри ди Іэмалкъым, апхуэдэщ мы дызытет дунейр. Кърым хъанхэм я бынхэр адыгэхэм атэлыкъыу иратри, ирагъэпІ, благъэ зэхуохъухэр, езыхэми адыгэпхуэ нэхъ дахэхэр щхъэгъусэу къашэ... Иджы сэ вжесІэжынщ нэгъуэщІ зы хыбар гъэщІэгъуэн. Къапльэн-Джэрий и хъэрэмым иджыпстуи щІэсу жаІэ къэбэрдей пщашэ дахэ гуэр, НалмэскІэ еджэу.

– Ар дауэ?.. Хъаныр абы дэпсэуи?.. – кызыэцІонэ зэуэзэпсэу Мэрем.

– Хъэуэ, хъэуэ, си щІалэ, кыбгурыІуакъым. Кърым хъанхэм физплІырыплІ яІэкъым, тырку сулытІанхэм ещху. СулытІанырмэ хъанымрэ я хъэрэмхэр зэхуэдэкъым.

– Зыубыдыт, Мэрем. Нэхъыщхъэраци, пщадцэр псэуц! – Миншакъ щІалэ губжыар зэтриуІэфІэжыну хэтт. Пэшыр щым хъуат. Пафос лЫжыыр и хъэщІэхэм яІупльэщ, псэльэн къазэрыхэмыкІыну кыбгурыІуэри, и ІэгущхуитІымкІэ, макъ иригъэщІу, и лъэгуажьэтесхэм еуэжащ:

– Иджы кызыгурыІуа сфІоцІ фэ зи Іуэху зэфхуэр... А зи ужь фикъар ауэ сытми Іуэху цІыкІукъым. Лыгъэшхуэ хуейщ абы. Тхэм и анэ Марие сыфхуельэунц. ГъашІэм дызэхуишэри, дигухэр зэхузэІутхат, ауэ сэ сылЫжь щхъэкІэ, иджыри си псэр сужэгъужакъым, куэдкІэ фыкысщымыгугъ. Мыдрейуэ, чэнджэщ пэжхэр игъуэу фэстын схузэфІэкІынуц. Жэщу гъуэгу фытехъэмэ, нэхъыфІщ. Бахъшысэрей нэсшы илгыгъуэ зыбжанэ дэлъщ. Псы игъукІыжам и ныджэр зэпывупщІрэ, щІыІэнэщІыр кызыэвнэкІмэ, фи гъуэгуанэр нэхъ зэгъ хъунуц. АдэкІэ, фи щхъэ кыщынэмыщІа, фызыщыгугынын зыри щыІэкъым. Фи Іэмал кыпекІуэкІрэ Іуэхум фехъулІэмэ, Дзэпщ зи цІэ мырзэм зыхуэвгъази фепсалъэ. Абы и адэр Бэлэтокъуэхэ я къану зэгуэр щытащ. Зи псалъэр дыкъуакъуэ мыхъу лЫ зэтетц Дзэпщ. Адыгэхэм зауэ ярымщІылыІэныр Къапльэн-Джэрий пагъэтІылыауэ, ныкъуакъуэхэм язщ. И цІэмкІэ фыщІэупщІа нэужь, хэти фигъэлыагъунуц абы и хэщІапІэр. ФыІуцІэ хъужыкъуэмэ, дызэрызэрыщІыхуар, дяку дзыхъ зэрилгыр зыгуэрурэ къевгъащІэ. Къэвгъэзэжрэ мы гъуэгур кІуапІэ фхуэхъумэ, си деж фыкъеблэгъэж. СывдэІэпыкъунуц, зывгъэпсэхуауэ фежъэжынц. Мыри щхъэпэщ: иджыпсту хъэІусыпэ зрату Кърымым исыр Диваным и зэхы-хъэм поплъэ. ЖысІэну сызыхуейр мыращ: уэ езыр, Миншакъ, унэгъуей нэгум и мызакъуэу, уи нэгъуейбзэри жъакІуэщ – шэч кыптрахъэну-къым.

Пафос зэрыжиІам хуэдэу, жасыр зэрызэфІэкІыу, къэбэрдей шууитІыр гъуэгу теуващ. Кърымым и уафэ вындычым зэзэмызэ къыкІэрахъуэрт пшэ Іувхэм къаІэщІэкІ мазэр. Зы вагъуэ закъуи здыщымыблэ уэгур нэф-хъэфизу иджы фІыцІэт. А фІыцІагъэ Іувым кы-хэщтри, упІэрапІэрэ пщІыпщІу, вагъуэ цІыкІу закъуэ ижащ. Абы и лыагъуэ кІэхур зэхуэпсэкІыжурэ щІэпллыпІэ нэзым ІурыткІухъри, уафэр аргуэру хибзэежащ жэщ дэгум. Жыыбгъэр щІыІэбжыу къащІэуащ сакъыпэурэ зи гъуэгу хэзыгъэщІ шухэм. А жыпэу гъуэщам пежыуужу, батыргъэнылгэм кыщыкІия жындум и джэ макъым жэщ щхъэукъуэ-жыр нэбэнэушэу хигъэщтыкІри, езыри кыдэскІэжа нэхъей, зиуцэху-жыпащ. Мес, хуэм-хуэмурэ уафэ нэзыр нэхъ нэху къохъу. Хуэмурэ а кІэкъуащІэ фагъуэм шэдженэплгыфэ кыщІэхъуэпсэнэу зещІ.

Миншакърэ Мэремрэ сыхъэт зыбжанэ хъуауэ гъуэгу тетт. Ашабэм, зэщІэдэІукІыгурэ, шхуэмылакІэр ешэщІ. Хэгупсысыхъауэ абы и ужыыр

зыху Мэрем, лым жьэхэуэрэ пэт, зыкьепхьуэтэж, шхуэІур кьыжьэ-декьуэри:

- Сыт, Миншакь, кьыпІэщІэльэгьуар?
- Зыри, зыри, – мамыру кьыпедзыж Ашабэм.
- Зэт! Псынэ мэлущащэ...
- Мис абдеж дыкьыщыувыІэнщ-тІэ.

ЛитІыр псы ефэху, чэзууэрэ затхьэщІыху, нэхульэми зыкьы-зэщІичащ. Псыхьуэ лъэныкьуэмкІэ кьрихри, нэхуш жьыбгьэ щабэм жьгырууэ кьихьэсащ азэн джэ макьыр. Пщэдджыжь нэмэз уахьтыр кьызэрысар яригьащІэрт муслъымэнхэм. НэгьуэщІ лъэныкьуэжІи кьыщыІуащ иджыри зы азэн джэ макь.

Бахьшысэрей унэсыным иджыри сыхьэтитІ гьуэгуанэ дэлгьрэ пэт, езы кьалэр, и мэжджытыщхьэхэри и унащхьэхэри ІупщІу, бгы лъапэ егьэзыхыгьуэм кьыхэплгьырт.

Ашабэм и щыпэлъагьутэкьым кьрым хьаным и кьалащхьэр, ауэ, итІани, кьэпІейтеящ, икІи а кьыпкьрыхьа пІейтейр кьыдалъагьуну хуэмейуэ, щІалэм жреІэ:

- Мес Бахьшысэрейр, Джэрыджэ.
- Данэху-данапІэм хэс Бахьшысэрей... – гушыІэну хэтщ зигу кьы-зэфІээрыхьа щІалэри.

– Сыщыгьуазэщ сэри а данэху-данапІэм, ауэ а дыкьызыкІэлъыкІуар мыбы данэу дэлгьым йольэпІэкІ.

Ашабэм игу кьызэфІээрыхьар, иджы бзыщІ хэмылгьыжу, и нэгум кьыщырт. ЛІыр Мэрем Іуплгьэри, зыхэщІэгьуэу жиІащ:

– Сэр дыдэми згьэщІэгьуэжу, андез кьасщтэу, пщэдджыжь нэмэз уахьтыр кьэслгьэІуну сигу кьихьащ. Зи пашхьэ дихьэжыну Алыхьым дельгьунщ, Мэрем, Іейм дыщихьумэну. Шьыкур хуэтщІынщ нобэр кьыздэсым кьытхуигьэфэщамкІэ.

Мэрем игьэщІагьуэрт Ашабэм кьызыкьуиха псэлгьэкІэр. ЩІалэр кьигьэуІэбжьат лым и макь щабэм, зыхуихьынур ищІэртэкьым абы и пщэдджыжь гупыжыр. Апхуэдэ Ашабэр щІалэм нышэдибэ пщІондэ ищІыхуатэкьым.

– СщІэркьым бжесІэнур, Миншакь. Уэ езым пщэдджыжь нэмэз уахьтым уи нэ кьыщІыхуикІар икьукІэ сызыпэмылгьа Іуэхуш.

– Уэри абы уригузавэрэ? – погуфІыкІ Миншакь, икІи, тІэкІу докІри, адэкІэ пещэ: – Мы дунейр, Мэрем, дыгьыу, дыгуфІэу, дызэры-зекьуэу дызытет мы дунейр, мо Бахьшысэрей и унэ дэгьуэхэмрэ и мэжджыт щхьэ хьурейхэмрэ зытет щІыр, мы дызыхэт гьащІэр – дэ дызэры-хуейуэ щымыт мы гьащІэр – хьэхуш! А зэрыхьэхууи ІэфІщ ар, дунейр мамырмэ... Хьэкьыу си фІэщ мэхьу дигьэунэхун хьисэпкІэ лъэпощ-хьэпо зэхуэмыдэхэр кьытпэзыгьэтІыль кьару лъэщ гуэр ди щхьэщыгу кьызэритыр. Си фІэщ быдэу мэхьу ар. ИкІи сыфІолІыкІ а кьарум... Ар гуащІэ лъэщү щымытамэ, иджыпсту нэмэз уахьтыр сщІын хуейуэ сгьэхьуэпсэнт?!

Ашабэ Миншакъ апхуэдэу псалъэу хэт зэхихат! Джэрыджэр лым еплъри:

– Зыхуэсхьынури сцIэркъым, Миншакъ, уи жыIэр...

– Зыхуэпхьынуур, Мэрем, уэ езым бошIэж, ауэ ину жумыIэфу аркъудейщ. ПсээпыльтхьэпIэ уцихуэм деж сыт уэ жыпIэр? «Сэ сылIщ» – жыпIэрэ, хьэмэрэ гугъапIэу уиIэ а кыпщхьэщыт закъуэм уелъIурэ?

– А-а-а, ара зи гугъу пщIыр? – кьогуфIэж иджы Мэрем, зэхэмыбзыр зэрызэхэкIыжам игу хуэзэгъауэ: – ФIэщхьуныгъэрщ, дауи, къару дэзыгъэщIри дыкъэзыхьумэри. Аращ езыр диныр... ИтIанэ... Аращ зи къару лъэщ кытщхьэщытыр. Миншакъ, а алыдж лIыжым дзыхь хуэщIрэ?

– ИкьукIэ гуапэу дригъэблэгъащ абы. Сыт сэ абы дзыхь щIыхуэзмышцIынуур? А кытщхьэщыт-дыкъэзыхьумэу жыхуэпIэм дыхуишагэнц а алыдж лIыжым... – Зи дакыкьэкIэ зиIэжьэри, пищащ Ашабэм: – Дэ къабыл дымышцIыр Къэсей хьэжым и Iуэху зехьэкIэм хэлъ фэрыщIыгъэрщ. Мыдрейуэ, Иманрэ динрэ ббгъэдэмылгыныр – напэтэхщ.

Мэрем тэлайкIэ гупсысэри жиIащ:

– Сэри апхуэдэу кызолгытэ, Миншакъ.

– Ди гугъэхэмрэ ди жыIэхэмрэ я пэжыр Бахъшысэрей бэзэрым дяпэкIэ щызэхэкIынщ, – кьопсалъэ Ашабэр.

«Бахъшысэрей бэзэрым кытеднар сыт? Сыт иджы кыгупсысар?» – зэгуоп аргуэру щIалэр.

... Пщэдджыжь пасэщ. Къэбэрдей лIитIыр тыншу Бахъшысэрей дыхьэри, бэзэрым и фIыгуэ дыдэм ирихьэлIащ.

Кърымым гъатхэр нэхъ пасэу кыщохьэ, Шэрджэсым елынтауэ. Арагъэнц кърым бэзэрым пхьэщхьэмышцхьэщIэрэ хадэхэкI зэмылIэужыгыуэрэ куэду щIытелъыр. Сатырхэм зедекIуэкIыу щыболъагъу балыджэщIэ, къэлэр, бжын, жэгундэ кIыхь. Мыбдеж щыкуэдщ балий морэ-фIыццафэр. Хьуэпсэгъуэу дэщIеящ санэ пIыжыыр, абы ибгьукIэ щызэтощIэ санэ Iэтэ хужь. Кърымым кыщымыкI пхьэщхьэмышцхьэ лIэужыгыуэхэри щымащIэкъым иджы Бахъшысэрей. НэгъуэщI щIыпIэ хуабэхэм ар кызыш сондэджэрхэм, я лъэ темпыIэу, сату ящI. Бэзэрым куэду телъщ лы: былымыл, щынэл, махъшэл, шыл, джэдыл... Лъэныкьуэегъэзу сату щащI Iэщ зезыхуэхэм, зыщэжхэм. Апхуэдэхэри щыкуэдщ-тIэ Кърымым. Къулейщ, ерыскъыкIэ егъэляуэ къулейщ Бахъшысэрей!

Бэзэрым тетхэр зэрызэпсалъэр тэтэрыбзэщ. Зэзэмызэ кьолу алыдж е ермэлы гуэрхэм я псалъэмакъ. Урысыбзэ е болгарыбзэ къащыхэзэрыхьри мащIэкъым. Апхуэдизу макъыбэу зэхэужыгъуэрэ зэщIэвэ бзэ лIэужыгыуэхэм адыгэбзэ къахIуекIын кызыфIегъэщIри, Миншакъ зэпымыуэ зэщIодэлукI. Зым и уасэм щIоупщIэ. Къымышцэхунурэ пэт, адрейм и уасэм тоупщIыхьыж. Езым нэгъуеибзэр кыIурыщэщу епхь, ауэ, и адыгэ тхьэкIумэр гьэкIауэ, адыгэбзэ къэлуным поплъэ. Мэрем зэ зы пыIэр, зэ адрейр кыыхухехри, а кыыхихам дагъуэ ирищIэкIыгурэ

егъэтЫльыж. АдэІуэкІэ макІуэри, Ашабэм езым и щхьэ кыыхуещэхуж тырку ферс цЫкІу. Ар бгъунжу зыщхьэрегъэсри, кыызэралъхурэ зэрихьар ферс фІэкІа умыщІэну, зэм дрехуей, зэми ирехуэкІыж. Тыркурэ нэгъуейрэ пхузэхэмыгъэкІыу, езы лЫм и нэгум зихъуэжащи, Мэрем дыди къэуІэбжыжауэ абы хуоплъэкІ.

Джэрыджэм нэгъуей псалъэ зытІуц нэхьыбэ хузэпыщэркъыми, мыпсалъэххэну Миншакъ унафэ кызырэхуищІам тетц. И гъусэм кыжриІэр ищІэ мыхъумэ, быхъ кыжъэдэмыкІыу бгъурытц. Апхуэдэурэ бэзэрыр кыщІызэхакІухъым щхьэусыгъуэ иІэщ: Пафос зи гугъу къахуищІа лы шапІэ тыкуэн цЫкІурц лІитЫм иджыпсту къалъыхъуэр. ХадэхэкІ зыщэу бэзэрым тет цЫхубзитЫм яблэкІрэ пэт, Мэрем зыхуэмыІыгъыжу кыхэкІиикІащ:

– Мо цЫхубзитЫр мыадыгэу си фІэщ хъуркъым...

– Шэч кытумыхъэт!..

БзылхугъитЫм я зыр къэбэрдейхэм къаІуоплъэри:

– Алыхъым и нэлатьр кыфтихуэ! ЛЫ зэрыхуэфашэу, ди щхьэр лЫгъэкІэ фхуэхъумахъым. Иджы, мис, дыхэхэс къулейсызу жагъуэгъу бжыхъэкІапэ дыщІокІуэдэж!

Хьэзабым и лейр зыгъэв бзылхугъэм и псалъэхэм къауІат лІитЫм я гур. Ашабэм зигъэгусакъым цЫхубзым кърипэса гыбзафэм щхьэкІэ, атІэ шабэу, игу кыбгъэдэкІыу, итащ жэуап:

– Дэ къэдлэжъакъым, ди шыпхъу, а кыдэдбзар.

– Къэблэжъар пщхьэрыгъыжщ! Уэ езыр зэупщІыж уи адыгэ пыІэр здэпхъамкІэ!

– ПсалъэкІей умыхъу, ди шыпхъу. Дэ къэтлгыхъуэри фэ фхуэдэ гуэрщ. Сабийщ жумыІэмэ...

Бзылхугъэр нэхъу-нэхъуу Ашабэм къыІуоплъэри, кызыфІимыгъэІуэхуу:

– ЗыкъэфщІэжамэ, Алыхъым и шыкурщ!

XVII

Мамсыр Нэкъар, Беслъэнейм кыкІыжауэ, мэхъуэш щІыналъэр зэпичырт. Зэгуэпырт иджы жаней щІалэр: Іуэху иубзыхуар, кызырэщІэкІымкІэ, тынштэкъым зэфІэбгъэкІыну. Мэхъуэшыр кызыэпичри, пщэдджыжыпэ пшагъуэу ар нэблэгъащ кІэмыргуейхэм я бгы лъапэ Іуащхьалъэхэм.

Шы лъэ макъыр жыжъэ джэуэрэ пщэдджыжыпэ уэмым хэжыуэрт. А макъым екІупсу пэджэжырт Мамсырым и гур. А джэрпэджэжым щІэдэІуурэ, лЫм нэхъри пІейтейр кытегуплІэрт. Нэкъар есат ищІа мурадым и Іэр тригъахуэу. Ар зыпэрыхьар, гува-щІэхами, къехуолІэрт. Дауи, и щхьэ и унафэ ІэщІэлыжти, езырат Іуэхур зэлытар, и лЫгъэрт зытеухуар. Иджыпстурей Іуэхур тэмэму зэфІэкІыныр Іэджэми елытат, дэтхэнэм игу уихъэу къэбгъэушын! Къуэувану пІэрэ адыгэхэр ХьэтІохъуощокъуэм? Мамсырым зэригъэза-

хуэ хысэпхэр зэпэцІэувэжурэ, зэгуэшыр бампІэм хуэкІуэрт, бампІэм губжыр кышхьэдикІыхыжырти, ар зыхуэмыхыну псэр шхыдэу кышитхьырт. Арыххэуи, лІым и псэм еущиен щІидзэрт.

Нэкъар – абрэджд. Губжърэ бампІэкІэ иращІыкІхэм ар дауи, ящыщкъым. Нэхъ щытыкІэ Іей кыкІат ар Іэджэрэ. Шы лгэ макъырэ бгъэч уІуэмрэ иджыпсту зэрызэпэжьюуэм щІэдэІуурэ, Нэкъар егупсысырт: «Сыт къэпхыну губжъкІэ?.. Мо пшагъуэ ихъуреягъкІэ зызыфэбгъум ІэштІым ебгъэлыагъукІэ, зыгуэрым зихъуэжыну? Сыкылыагъуну, сызэхихыну, хьэмэрэ сыкыгурыІуэну сэ абы? ФІыуэ слъагъур – Сурэт – стезыхахэм ещхь, ар хуэдэгущ икІи хуэнэфщ сыт хуэдэ гущІэгъуми.

Нэкъар иджы пэплъэрт и гум кыжриІэнуи. Ауэ, абыи, сыт щыгъуи хуэдэу, куэдрэ зригъэжыакъым: «Иджыри кыыздэсым уи адыгэ дунейм ущыгъуэщакъым, сыт-тІэ иджы апхуэдэ ущІэхэм ущІагъэпІейтейр? Узыхужыар лъэпкъ Іуэхуу щытми, уи щхьэ закъуэу сыт апхуэдизу зыщІэбухыжыр?! УсцІыхужыркъэ сэ уэ? ТепыІэгъуэ умыщІэу, уи щхьэр зыбохьэ. Пшагъуи, жыбгъи, къешх-къеси псэгъэнщІэ зэи пщыхъуркъым. Нэхъ кІашхьэ мыхъу уи узым сыт щыгъуи узэрехуэ, зы жылэм укыдишрэ адреи жылэм уихуу... Уэ зэхэпхатэкъэ Къэзанокъуэм жиІар?.. Дыгъэр зы лъэпкъкъым зейр, атІэ ар лъэпкъыу щыІэм я зэхуэдэщ. Псоми зэщхьэ йодэхашІэ ар, зэщхьуи ятопсэ...»

«Къэгъанэт! – и гум кыжриІэр зэпеуд Нэкъар. – Кърым хъанхэми, а зызымыгъэнщІыж и зауэлІхэми, кърым тэтэр нэпсейхэми гуапэу ятепсэрэ?! Абыхэм я бгъэм гум и пІэкІэ мывэщ илгыр, я гупсысэри зытеухуар Іуэху фІей лэжынырщ... Адыгэ бзылхугъэ дапщэм я нэпс, адыгэ сабий дапщэм я гъашІэ Іыхьэ?! ЗагъэнщІыркъым... Лгы хуэлІэу кыакъухь. Ахэра дыгъэр зытепсэр? Къэсей ефэндым уаз щиткІэ жеІэ: «Алыхьым цІыху пэжхэр жэнэтым ишэнущи, гуэныхьлыхэр жыхьэнмэ дакъэу мафІэм пэрилхьэнущ». Ар пэжу щытмэ, – Нэкъар и гур аргуэру кыыхуэуащ, – сэри абыхэм сащыщыпсу сыдакъэщ...»

«Губжыым и нэм ущІэмыплгэ, абы и плгэкІэм лгакъуэпэщІэдз кыпхуищІынщ», – жиІащ пасэрэи адыгэм. Нэкъар и щхьэкІэ игъэунэхуат а лъэпкъ Іушыгъэм и пэж пхъашэр икІи кыгурыІуэрт: губжыр хуит пщІы щыхъунур и пІалгэр къэсмэщ.

Мамсырым и шыр хуищІэу хэпырхыкІри, лІым гупсысэ бэджыхъыр зыпигъэщэгыжаш:

– Сыт, Тхъуэжъей, укысщІопырхыхьри? Уигу ирихыркъэ си гупсысэхэр? Уи щхьэ дахэшхуэм ирумыгъажэ сэ гукІэ хьэрэмэхьыщэу зэпысщэ псор. КъыбгуроІуэ уэ, дауи, «хъункІэрэ хъумэ» жыхуаІэр. Абы кыкІыр мыраш: «ХъункІэрэ хъунут, ауэ хъуакъым!» Уи мыгугъэ мы пщэдджыж пшагъуэм къабзэ дищІауэ. Сыкыуаншэщ!.. Сурэт си унэ измышауэ, ХьэтІатІи малхьэ зыхуэзмышІауэ... Иджы ХьэтІатІи сэри дызэхуэдэ насыпыншэщ... Дыщхьэзакъуэщ тІури. Мэзым дыщыщІэкІым, бгы тхыщІэм дыкІэрыхъуэ дыдэтщ иджы уэрэ сэра, зыдухеижын тфІэщІу! Уэ сыныщІопсалгэр сэ езым зыкыызгурыІуэжын щхьэкІэщ.

Сэ схуэдэ адыгэлI дапшэ, Тхьуэжьей, апхуэдэу я щхьэ зэрахьэу кьуршым ихьэжар? Адэ-анэхэм бын дапшэ яфIэкIуэда, фIуэ зэрыльбагы дапшэ зэпIэщIэ хьуа? Сэ кьысщыщIам хуэдэ дапшэм ягьэунэхун хуей хьуа? Ауэ бзэ бзаджэ зыIурыльбым сэ жаным нэхьрэ нэхь Iейуэ уIэгьэ кьыштрэдзэ. Хэти польэщ а узым, ауэ уэрэ сэрэ ди унэр дыбгынэри, хьэ-хэбасэу дежьэжаш.

Пшагьуэ псыIэм зызэльэщIихьурэ зиукьэбзырт. Нэкьар Псыбей жылэм щынэблэгьам, пшагьуэ пытхьахуэхэм заушхьуэнтIыжри, тафэ псыIэм тепшхьэ-тещатэурэ ньджэмкIэ екIуэсэхакIэт. Шыми, кьэ-бэдзэуэжауэ, и тхьэкIумэ задэхэр зэблигьэплгырт, и кIэр кьурыкьуу зэкIэщIипхьыурэ игьэджэгурт.

Зы хьэлгэ гур дунейм щхьэщахыжа нэхьей, пшагьуэ нэужьым хьэуар хуиту кьызэщIэрыуаш. ПшIащэхэм уэфу уэсэпс тхьэгьу хьэлгэхэр кьапоцэт. ПшIащIэу зыщIыпIэкIэ мажэ Псыбей, псы Iуфэ мывэкIэщхьэм едэмэпкьауэурэ щIэшхыдыкIыжу, зрехьэх. Бгьэхэри хьуакIуэщакIуэ кьэжьащи, уэгум льягэу щызэблэу. Языхэзхэм хуарзэрэ пэт мывэ джэрэзу зыкьрагьэхуэхри, аргуэрыжьу уафэм есурэ зыщыщIаупскIэж.

Шэджагьуэхуэплгэщ. МыпIащIэурэ зелэт дыгьэм. Нэкьар дыгьэ льягьуэм ироплгэ, уафэм ельэIуныр и гупыжу шыр кьыжьэдекьуэри, и Iэгухэр еIэт... арыххэуи щIогьуэжри, шым йольгэдэкьауэ. Мамсырыр егупсысырт: «Шэджагьуэ нэмэзыр сщIынт... Си псэм кьыбгьэдэкIуэ зыхуэзгьээнт а дымыльбагыу Кьытщхьэщытым. Си гурыгьу узыр абы зыхищIатэм...»

Нэкьар и Iэгур шым и соку Iувым дилгьурэ аргуэру йочэнджэщ:

– Уэ дауэ уеплгэрэ, Тхьуэжьей, дэтхэнэм селгьэIумэ нэхьыфI – ди Дыгьэмрэ муслыманхэм я Алыхьымрэ? Уи жэуапым сыпоплгэ. СыкьэмыщIащэрэт аргуэру, бетэмал! Сэ куэдыщэрэ сыкьыщыпшIащ мы гьащIэм. МызыгьуэгукIэ сумыгьэщхьэрыуэ, Тхьуэжьей. Ухьилэшыщ уэри, си кьуэш! ЦIутI жумыIэу, зыбушхуаи... Дыгьэри мес, губгьэн кьытхуищIу, кьоплгых. ИтIани, Сурэт и хьэтыркIэ (уэ уошIэ Сурэт ислгьам диныр залымыгьэкIэ кьызэрырагьэщтар) нэмэзыр сщIынт. Хэт ищIэрэ... Ди ефэнды нэмыхьусхэм зи гугьу ящI Алыхьым умыщIэххэу сызэхихьнри хэлгыщ...

Псынэм зэрынэсу, абрэджыр кьэувыIэри, шыр мэз удзыпшIэм хиутIыпшхьаш, езыми андез ищтэри, кьаблэмкIэ гьэзауэ уващ. Кьытригьазэурэ «кьульхуолэр» хьэрышыбзэкIэ кьибжа нэужь, льягуажьэмыщхьэу тIысри адыгэбзэкIэ жиIащ: «Ди Дыгьэми емьщхьу, Алыхь лгэщ, сынольгэу, сыхьумын уи гушIэгьум. Си лгэIур зэхэщIыкIи, Сурэт тхьэмыщкIэ сэрэ гьуэгу кьыдат. Алыхь лгэпIэ, уэ уошIэ Сурэт хуэзгьафIэ гухэлгьым и кьабзагьыр! Сынольгэу, Алыхь, Сурэт а здашам лей кьыщытумыгьэхьэну! Сынольгэу Iейм Сурэт щыпхьумэну, уи жьауэр щхьэщыбгьэтыну. Сынольгэу, Алыхь, дэ тIум ди насып зэхэбгьэхуэну. Лей кьыткIэлгызезыхьэ кьрымхэми дащыхьумэ, Алыхь лгэпIэ! Кьару кьытхэлгьэ, хьаныдзэм дрипэщIэуэну! Алыхь лгэщ, уэ зыращ

си псэм нэхугьэрэ мурадыфлу ильыр кьыздэзыщлэр. Уи пащхьэ лъагэ-ми гуклэ сыщыкьабзэщ.

Мамсырыр иджыри а зэрылъэгуажьэмыщхьэт, и щыбагьымклэ шы лъэ макъ кьыщылуам.

Тхьуэжьей плейтейуэ щыщаш. Жаней абрэджыр зэплъэкIыххакъым. И гупсысэм жыжьэу клэлылъагуэурэ нэмэз зытрищIыхьа щIакIуэр ишыхьыжри, итIанэщ шы лъэ макъыр кьыздикIымкIэ зыщигъэзар.

– Мы слъагьур сыт, Нэкъар?! Ичрам кьэпхьыжауэ ара? Нэмэз уощIри, – жыг гуэрэным шууэ кьыхэкIа Абрэдж Мырзэбэч, хьурджауэри ауанри зэдигъэшэрыуэурэ, кьоблагъэ.

– Ущыуакъым, Абрэдж, – педзыж абы Нэкъар.

Мырзэбэч и лъэужьыр клэщлу иыгъыу нэгъуейр кьэсри:

– Плъагьуркьэ а IэщэкIэ зэщIэуэдауэ Алыхьым и пащхьэ иувар! – Iэта-Ильяс, Мырзэбэч кьыкьуогушхукIри, ауан хэлъу жреIэ абрэдж цIэрылуэм.

– НтIэ, Алыхьырщ иджыпсту лъэгуажьэмыщхьэу зи пащхьэ сыщылъэлуар, – игурэ и щхьэрэ зэтелъу, кьопсалъэ Мамсырыр, икIи Iэта-Ильяс нэгъузкIэ йоджэбауэри, жаней абрэджыр щабэу Тхьуэжьей хущIофиеж. Шыр зейм кьыщыбгъэдыхьэм, абы жреIэ: – Шухэм фIэхъус епхыркъэ, си кьуэш...

Тхьуэжьей папщэу, и пэщхьыныр щигъаджэкIэ, Мырзэбэчрэ Iэта-Ильясрэ кьэуIэбжауэ зоплыжри, тIури зэкIэлъхьэужьу йопсых.

– Фыкьеблагъэ, фымыпIащIэу щытмэ, – кьопсалъэ Нэкъар.

Мырзэбэч ауаныщлу:

– Кьэбэрдей адыгэ бзаджэхэм я егъэблэгъэкIэ пщIыуэ ара? Сыти уи бысым мыгъуэ уэ? Убжэгъукъым, угъуапэкъым.

– Дауэ сымыбжэгъурэт! – Нэкъар и IэплIэхэр зэщIехри, мэз щхьуантIэ уфафэмкIэ и щхьэр ещI. – Нэм кьиплтыхьыр сищIщ. Си гъуапэщ икIи си тепIэнщ. Псори сэращ зейр. Аратэкъэ бысымыфIым и хьуэпсапIэр. Мыдрейуэ, кьэбэрдей адыгэхэм щхьэкIэ жыпIар япэу зэхэхьу аращ. Ауэ, абыхэм, сэри сэщхьу, кьалэжьыркъым, бгъэкьуаншэу, яхужыпIэ псалъэхэр.

– Куэдыщэ жыбоIэ. Уэри, сэри, дызытет мы щIыналгэри Кърымымрэ Къаплъэн-Джэрий хъанымрэ яйщ. Мыдэ... дыгуващ, сишри йощIэкьуауэ. Дызэгъэхьуажэ шыкIэ, жаней.

– Абрэдж и кьуэ, уи напщIэм куэдылуэ теплъхьэркьэ?! Пщыгъупщэжауэ ара адыгэм и ши, и физи зыми зэрыримытыр?

– Мамсыр и кьуэ, Кърымыр пэщIэщIэгъу зыщIахэм кьатепсыхар пщIэжыркъэ? Мы дуней хьэхум иджыри утетыну гугъэ пщIыуэ щытмэ...

– Мырзэбэч, хъанхэм зэрахьэ лейм уэ уримыуэркь. Пэж жыпIэмэ, лъыгъажэншэу дызэпегъэIэ. Укьыспэлъэщрэ си уанэгу сыкьибдзмэ, укьыстекIуауэ арши, уи жыIэр си унафэщ.

– Еплыт абы кыгупсысхэм!.. – Абрэджыр дыхьэшхыщю Іэта-Ильяс хуопльэкІ.

– Уэ пхуэдэ-тІэ сэ кыспеІэр? Алыхым адэкІи гьащІэ кІыхь кы-уит, ауэ... зыплъагъужу кыщІэкІынкым уэ, Нэкъар! Узахуэщ. Дэ тІур дызэрыгъэлІыну иухагъэнц... Убыд, нэгъуей, уи шы ІумпІэр. Сыгъэшэс уи шым.

Мырзэбэч шэч мащІи кытрихьэртэкым мо абрэдж кьуэгъур тІэрабгъуу шым кызэрыриудыхыном. Езыр Іэчльэчрэ хьэлъэмэ, и Іэпщэхэр, Іэдэ дзэпкыу, быдэмэ, и уанэгу щхьэнтэр зэгъмэ, и шы лъэрыгъыр жырмэ! Куэдрэ ар?!

Нэкъар шыбгым зридзэжри, кыпеуэну зызыгъэхьэзырым зы-хуигъэзащ:

– Уи Іэ ижыр си сэмэгурабгъуу кыспэув!

– УІэсэмэгуу ара?

– Хьэуэ, си сэмэгури уэркІэ куэдыщэу арщ.

ЗэрыжаІам хуэдэу, шууитІыр зэпэушц, зэпикІуэтыжри, зыр адреім хуэкІуэурэ зэпеІэн щІадзащ. Абрэджыр цІыплъ-морафэу кызэщІэ-нащи, хьэуа хуримыкыу, мэпапщэ. Мамсырыр жы щІэтрэ ІэкІуэлъа-кІуэу мэлэбэ. Нэкъар зыІэзыбжьэу зыщІидзщ, зэпхуэтэкІыжри, зы еІэгъуэкІэ мо лы зэлэщІэлышхуэр уанэгум кьрипхуэтат, арщхьэкІэ мо хьэлъэуэр кыІэщІэтыжри, джэрэзу щІым теуащ. Мамсырым Тхуэажьейм зыкьрегъэІуэнтІэжри, Мырзэбэч кызэфІэтІысхьэрэ пэт, щхьэщохьэ.

Нэкъар кызэрытекІуэмкІэ зиумысыжыну хуэмейуэ, Абрэджым жеІэ:

– Си лъэпхуамбэшхуэр ибгъэпкІа сфІошІ, жаней...

– Лъэпхуамбэшхуэр Іуэхукыым, уэ упсэумэ, – мэгушыІэ Нэкъар.

– Шыр зейм емькІумэ, хьэрэмщ. Уи шы щІакъуэм ухуэфашэ дьдэщ иджы. Уи вакъэр зылыхи, сегъэплъыт. Мыра?..

Мырзэбэч и жэуапым пэмышлэуэ, Нэкъар еІэри, лъэпхуамбэ зэрытыпІэр и пІэм иригъэувэжащ.

Нэгъуейм и шыр хуиІыгъыу а кыздыщина псынащхьэм игъэзэжа-щи, Мырзэбэч мэтхьэусыхэ:

– Аргуэру кыстекІуащ Мамсырыр... Лажьэ зиІэр уэ уиш мыкІуэмытэжырщ... Зэпытрэ зэкІэсу укІуэ псори... СщІэркыым мы си шы щІакъуэм есцІэнур. Жыжьэ сыхынукуым сэ мыбы...

– СыщІэгъаплъэт уи шым и лъэгум. ФІалъэ сэмэгурауэ фэ есп-лъащ... – Жаней абрэджым Мырзэбэч зытеса шым и фІалъэ сэмэгур кьІэтщ, шы лъэбжъанэм дэплъэри, жиІащ: – Іэдэ папцІэр кызэфтыт.

– Сыт хуэдэ Іэдэ? – егъэщІагъуэ Абрэджым.

– Сэ згъэщІагъуэр фэ тІур зыми фрисэбэпкыыми аращ! Уэ, адыга-фэ зытезыгъэуэну хэт нэгъуей щыльху, – кьамышы дакъэр Іэта-Ильяс дежкІэ еший Нэкъар, – мо си уанэм кІэрыщІа кьэлътмакыыр зэлухи, Іэдэ папцІэ илыщи, кысхуэхь. Шы лъэбжъанэм пхьэ ласкІэ дэуащ.

– Апхуэдэ къэхъункIэ Iэмал щыIакъым! – кызыэщIэнауэ къокIий Мырзэбэч. – А-а-а! Еплъ а гъуамэм ищIам! Абазэ шууищым дащригъу-сам щыгъуэщ ар... КIэн дызэдэджэгури, зым и къамэр къыфIэсхъэхуат. Мыдэ зэ шы тхъэмышкIэм и щIэкъуэныр хэкIмэ, саIущIэнущ абыхэм иджыри. МахуитI-щы нэхъ дэмыкIыу саIущIэнущ. Къамэр дэнэкIэ щыIэми щызгъэгъупщэну си тхъэлъанэш: а пхъэ Iунэр и Iэ дакъэ сэмэгум хухээукIэжауэ плъагъунщ.

– Пэжщ, Мырзэбэч, пэжщ! – дуней гуфIэгъуэр иIэщ нэгъуейм, езым и къуаншагъэр абазэ шум зэрытралъхъам щхъэкIэ. – Тезыр телъхъэн хуейщ абы, зэи лъакъуэкIэ кызыэфIэмыувэжыфын хуэдэу.

– Дыхунэсынщ абыи. Иджыпсту гъуэмылэр зэрыхи, тхъэрыкъуэф Iэнэ къытхуэщI. Алыхъым къыдита ерыскъыр Мамсырым дэрэ зыIудгъэхуэнщ. Ди анэшхуэм и жыIауэ, ерыскъым цIыхухэр нэхъ гъунэгъу зэхуещI.

Мырзэбэч хуабжыу нэшхуэгъушхуафэ зытригъуэрт. Хамэшым къызырыаудыхари, и лъэпхъуамбэшхуэр зэрипкIари зыуи къыщымыхъуа хуэдэу зыIыгът. Куэд зи нэгъу щIэкIа абрэдж хъыжъэм ар иджы дэуэршэ-рырт, игъащIэ лъандэрэ и ныбжьэгъужыу къэгъуэгурыкIуа нэхъей.

Нэкъар псэкIэ зыхищIэрт Мырзэбэч зы хъэгъэщагъэ гуэр зэрыхуекIуэнур, икIи абрэджим и къарур езым и фейдэ хэлъу къыгъэсэбэпыну зэрыхэтыр. Жаней абрэджыр пэплъэрт Мырзэбэч пыхыну зы-хуейр хэлъущIыIу къыщыхъунум. Кърымым и хъэихубжэхуэщIым адэкIэ къызыкъуихыну езы Нэкъари фIэгъэщIэгъуэнт. Iэта-Ильяс къэлът-макъ нэщIыр иудыныщIэурэ, зигъэтхъэмышкIафэу, макъ псыгъуэкIэ зыхуегъазэ и бысымым:

– Ди гъуэмылалъэр нэщIщ. Дэнэ сэ ерыскъы къыфхуздисхынуэр?..

ЩIакIуэ убгъуам хуиту зытезыгъэзэгъа Мырзэбэч, нэгъуейм нэмыплъ ирит щIыкIэу, жей:

– Лло, Мамсырым зыкъедгъэгъэхъэщIэну бжесIа сэ? ПсынщIэу мафIэ зэщIэгъэсти, псыр къэгъавэ, лы гъур хъэжыгъэр иризэхэтщIэну.

– Ар... Ар ди дэдзыхыгъэщ. ДемыIусэну жытIатэкъэ? – Iэта-Ильяс, тхъэусыхэм, шхыдэурэ, гъэсын чыхэх кIуащ.

МафIэ хъэрыщэр гурыгъужу мэс. Гъуэгуанэ тет лIищыр абы нэхъ гъунэгъуу етIысылIауэ, уэсэпсым дэщIыта гуэншэрыкъ цIанлъэхэр ягъэгъушыну йолIалIэ. ПыIэ хъурыфэхэр IэгукIэ зэпалъащIэ, фэильхъэгъуэ щIыIутельхэр ягъэкъабзэурэ яутхыщI. Iэта-Ильяс пIащIэртэкъым абыхэм гъусэ захуищIыну. ЛэгъупжьеймкIэ псы къыгъэкъуальэри, мэ дахэ зыщыу удз гуэрхэр абы хипхъащ. ГъуэгурыкIуитIыр щымщ, жей фIэкIа умыщIэну, ауэ тIуми ящIэ е IэпщэкIэ, е псалъэкIэ аргуэру зэрызызэпашIэсэнур.

Iэта-Ильяс къызэплъэкIри, псалъэм къыдэкIуэу жиIащ:

– Мо Iуащхъэм адэжкIэ къыщылыщ Бэлэтокъуэпщым и жылэр.

Мырзэбэч зэуэ зыкъретIэри, нэгъуейм хуэдзэлашхэу:

– Дапщэрэ зэрыбжесIар а цIэр сэ сыщысу умыгъэIуну?!

Iэта-Ильяс япэщIыкIэ къоуIэбжь, итIанэ зэгъуоп... «А жылэм теу-хуауэ зэи хысэп гуэрхэр ямыIа хуэдэ... А хысэпхэм ехъэлIауэ зэмы-

хьуцэца нэхьей... Сыт-тIэ иджы зы псалъэ кыызжьэдэхуамэ?.. Къэ-хьунур сыт? Жаней шум ахэр фIэIуэхуххэкъым. Пщэдей ежьэжмэ, щыгъупщэжынуц. Я щIыб зэхуэгъэзауэ зэрыщылъм ещхьыркъаб-зэу, я Iуэхуи зэхэмылъу зэбгъэдэкIыжынухэц...» Мырзэбэч дыджу зэрызыкъыхуищIам нэгъуейр ирибэмпIати, езыми зегъаделэри, игу тIысу мэпIаскIуэ:

– ЖыпIат, ауэ кыыхэбгъэщатэкъэ уи къуэр плъагъуну уи нэ кыызэрыхуикIыр?

Мырзэбэч иджы Iэл фIыцIэу кыызэкIуэкIат. «Мы нэгъуей фы-зыпхэм и бзэр зэрыхуэмыубыдым и щIыIужкIэ, Мамсырым зэх-ригъэхаш езым ибзыщIыну зэлIалIэ мурадыр. Нэкъари, гуфIэжу, ип-хьуэтэн хьэзырщ ар. Кърымым и IуэхутхьэбзащIэхэр мы щIыпIэм щIыщызэхэзекIуэм щIэмыупщIа пэтми, фIы дыдэу кыгууроIуэ зы-гуэрхэр зэрабзыщIыр. Нэкъар хуэдэхэр тхьэкIумэ дазэкIэ мэпа-мэ, пэщхьын лыцкIэ мэдаIуэ. Зы мэскъал Iурыгъэцырхэа къудей! ИтIани... Мамсырым нэхъ кIэщIуц дунейм темытауэ щытми, абы зэи кыыхушIэIуекIынкъым ди мурад нэхъыщхьэр!» Мырзэбэч и гур игъэудэIужурэ къотэджри, мафIэм зригъэу хуэдэурэ, щхьэхынафэу кыыщIедзэ:

– Зэхэпхагъэнщ, Нэкъар, къалмыкхэм, нэгъабэ мыхьу абы и щы-пэгъэ, си щIалэр зэрадыгъуар. Къэбэрдейхэм, загъэлIыфIу, щIалэр Къалмыккъым кърашыжри, нэхъ иужыIуэкIэ Бэлэтокъуэхэ япхьу жьэхъум хуашэжат.

Нэкъар иджыпсту кыызэщыуа хуэдэ, и Iапкъынэ-лъэпкъынэр фIыуэ еукъуэдий, зешэщIри, зэуэ кыызэфIотIысхьэ:

– Апхуэдэ хьыбархэр жыжьэ мэIу, Мырзэбэч. Сэ кызолъытэ Быж Нэгъур а IуэхумкIэ адыгагъэ екIу зэрихьауэ.

– Ар здэнут, сэ нэмыплъ кыызиту, Быжыр злэмыIэбыкIатэмэ.

Iэта-Ильяс дэп ужьыхыжхэр башкIэ зэхуитхьусри:

– Анэр дапщэци анэщ, Мырзэбэч.

Мырзэбэч, и нэм лъы кыителъэдауэ, къоль:

– Уэ къоупщIар хэт? Уи физ Iуэху и ужь ити нэхьыфIщ.

Нэгъуейр, и дзэ шыжарэ щIэшыныхьыжарэ мыбелджылыуэ, пхэщIыщхьэкIэ ещэтэхри:

– Хьунщ, хьунщ, сэ зыри жысIакъым, фэри зыри зэхэфхакъым. Иджыпсту хьэзыр хьунуц псывэри.

Нэкъар мызэ-мытIэу ярихьэлIат мы кърым шууитIым. Шэч кы-зытримыхьэжрати, зэгурыIуэ яку илътэкъым мыбыхэм. Зэм зызэпэщIасэрт, зэми – зэпэпсэльэжхэу зэхуэдзэлэшхэрт. НетIэ Iэта-Ильяс Мырзэбэч жриIахэри зыхуэгъэзар, дауи, Мырзэбэчтэкъым, атIэ езырт, езы Нэкъар и тхьэкIумэхэрт. Сытым ар кыыхэмыкIами, зы гужыгъэж гуэр иIэт нэгъуейми, иджы иль ищIэж пэлъытэу, Мыр-зэбэч ибзыщIыр Нэкъар къриIуэкIауэ арат. Псалъэр бзум хуэдэщи, кыыбжьэдэкIамэ, упыкIащ! КъызэрыщIэкIынкIэ, Мырзэбэч адыгэ щIыналгъэр шы лъэкIэ щIиубэр и къуэм пыщIа хьэгъэщагъэ гуэрщ...

Абрэдж Мырзэбэч зымыщIыхухэм ар лы быдэу, лы жьэна-

хуэу кьалыгьтэрт. И хьэлыр ІуэнтІами, ар Алыхьым кьритати, хуагьэгьурт е хуагьэгьуртэжым. Мамсырым хузэмыгьэзахуэр Іэта-Ильяс нэгьуейм и щытыкІэрт: «Уоплҕри – Мырзэбэч и дзейщ. УкІэльюплыжҕри – нэрылыагьуш: хьэмрэ джэдүмрэ ещхуэ зэмызэгьрэ пэт, мыхэр щІызэкІэрымыкІым нэгьуейм и зы фейдэ гуэр хэлтыщ. А фейдэ ІупщІэр кыщыІэрыхьа дакыкьэм Іэта-Ильяс и лъэужьыр щыІаи щымыІаи! Езы Мырзэбэч-щэ? Пэжщ, тырку султІаным хуэдэу хэмыІэтыкІами, унафэшхуэ ІэщІэлыщ кьрым хьаным. Кьаплъэн-Джэрий хуилэжь зауэ Іуэхутхьэбзэхэм щхьэкІэ хьаным кьулыкьу пажэ кьыхуигьэлгьэгуэну Мырзэбэч мэгугьэ. Абрэдж Мырзэбэч хуэдэхэм зауэм зыдаІэт е... замыІэтыжыфын хуэдизу я лъэ хущІауд. Мырзэбэч кьулыкьушхуэ хузехьэн: мо нэгьуей фызыпхьэм фІэкІа шэрей зимыІэм пщІэ зыхуригьэщІыфыркьым».

Лы гьур хьэжыгьэм и мащІэри кьэуатщ. Адыгэ-шэрджэсхэр гьуэгуанэ щытехьэкІэ, лы гьур хьэжыгьэр здрахьэжьэу хабзэт. Езыр зехьэгьуафІэщ, зэкІуэкІыгьуейщ. Иджыпсту лІищыр лы гьурым хэлэбэу здэщысым, Мырзэбэч нэгьуейм еплҕри, гушыІэ хуэдэу:

– УмыІащІэ, насыпыншэ, зэрымыщІэкІэ си хьэзырыр ебгьэлгьэтэхынщ уэ. ЗыщІыпІи уахуркьым, дыгьэр иджыри етІысэхакьым.

Адыгэхэр ерыскы Іэнэ пэрытІысхьамэ, гьаблэгу ящтауэ фэ кьате-мыуэн щхьэкІэ, мыІащІэурэщ зэрышхэр. Ныбаблэр адыгэм дапщэщи и жагьуэщ, езыри мащІэрышхэщ. Хабзэщ ар. Нэгьуейхэми яІэжщ я адэшхуэхэм, тедзэщ-тедзэщу псэуахэм, я хабзэхэр. Ахэр зэресар псынщІэу я мэжалІэ ирахрэ, гьуэгуанэ техьэжущ. Іэта-Ильяс кьызыхэкІам ещхьыжу машхэ: пІащІэу, куэду. Лэгьупжьейм илҕри хьэзырым кьинари нэгьуейм уэру зэрыкІуэцІыкІуадэм кІэльюплҕри, Мырзэбэч шхэнуи хуеижкьым.

Нэгьуейми, а кьрадза хьуэрыбзэр кьызыфІимыгьэІуэхуу, и шу гьуэсэм нэфІэгүфІэу погушыІэж:

– Сыт? Уи хьэзырыр фо хьэкІуэ хьуа уи гугьэжу ара? Ар фо хьэкІуэ щытамэ, шэч кьытумыхьэт нэ дазэкІэ узэрытезмыгьэплгьэжыну.

Нэгьуейр зэрыхуэмыгьэукІытэнур Мырзэбэч кьыщыгурыІуэм, ар ІэмалыщІэ хуекІуащ – дэуэршэрыну мурад ищІащ:

– Уэ, сыт щыгьуи хуэдэу, узахуэщ, си ныбжьэгьужь. Абы кьыхэкІыуи, пхузогьэгьу уи гушыІэ кьемызэгьыр. Мыдэ, Аспарух¹ и

¹ «Режиссёр Стайковэ Людмил триха «Хан Аспарух» кинофильмыр зытеухуар тхьдэм кьыщыхьуа Іуэхугьуэщ – Болгарие кьэралыгьуэр кьызэрагьэпщыным и пэ кьихуэ зэманырщ», – апхуэдэу шатхьж Котляровхэ Мариерэ Викторрэ кьыдагьэкІа «Загадочная Кабардино-Балкария» тхыллым. – А кинофильмым теухуа аннотацием фІы дыдэу кьыдгурегьалуэ а зэманым екІуэкІа Іуэхухэр: Кубрат хьаныр дунейм ехьыжа нэужь (665 гьэм пэгьунгьуу) абы иухуа кьэралыгьуэр лъэлгьэжат, нэхь тэмэму жыпІэмэ, хьаным и кьуэхэм зэхуагуэшыжат. Болгарие Иныр Бэтабэян лъысат, ауэ, и кьуэшхэр зэрыфІэкІуэду, хьэзэрхэм трахэщ. И кьуэ етІуанэ Кьотрэгь, езым и ллакьуэр щыгьужу, Индыл Іэхэлгьахэм итІысхьэри, Индыл (Волжская) Болгарие иухуат. Аспарух, кьылыыса ллакьуэр щыгьуу, КавказымкІэ игьээтат. Болгархэм кьащІэна жылакІэм теухуа гупсысэхэм уащрохьэлэ Нэгүмэ Шорэ и «Адыгэ лъэпкьым и тхьдэ» лэжыгьэ цІэрыІуэм. Налшык кьалэ и Іэгьуэблагьэм шыІэ мэзылгьэ щыпІэм итщ шэнтиуэ абрагьуэм ещхь мывэджей. Кьущхьэ-тэтэрхэм я щІэблэу иджыпсту Кьэбэрдэим исхэм а мывэджейр «Аспарух и тахьтэу» кьалыгьтэ. Апхуэдэу жызыІэхэм я нэхьыжыІуэхэр а мывэм «тхьэрыІуапІэкІэ» йоджэ. КьызэралыгьтэмкІэ, Аспарух и цІэмкІэ тхьэ зыІуэм и псалгьэр, шэчи шубыхьэи хэмылгыжу, пэжщ.»

цІэр зи бзэгупэ темыкІ Жэфаррэ дэрэ кьушцхьэм кьышцытщыцІар Мамсырым хуэлүэтэжыт.

– Насып уиІэти, Нэкьар, абы щыгъуи, иужькІи уэ утщІыгъуакъым, – кьыпогуфІыкІ Іэта-Ильяс. – Уэ пщІэрэ Бэхьуныр зыхуэдэр? Абы кьэбэрдей адыгэхэм, сыт щыгъуи Идар Инал зигу кьэкІыжхэм, шапхэ ятрихри, езыми «Аспарух и цІэкІэ» жиІэурэ кьушцхьэ-тэтэр хьэблэ зытІушцым дэсхэр кьэбэрдейхэм яриушту щІидзащ. Мыдрейхэми зыкьаІэтри, я жылэхэм дыкьыдашуаш.

– ЖумыІэт апхуэдэу, нэгъуей, – Абрэджыр пІашІэу Іэта-Ильяс пэроуэри, Нэкьар деж зыщиузэхуж щІыкІэу: – Кьушцхьэ-тэтэрхэм Жэфар жиІэхэр кьызэрыхуамыгьэдахэр кьыдгурыІуэри, дэри Бэхьуным дегиящ. ГурыдгьэІуаш а ищІэр зыми кьызэрыхуимыдэнур. Абдеж езым и закьуэу кьышцыднэри, уэ уэщхьу, ди занщІэр ди гьуэгуу, дыкьежъэжаш.

– Бэхьуныр абы щхьэкІэ кьэувыІэн уи гугьэ? – Нэкьар Абрэджим еупщІри, езым жэуап зритыжаш: – КьэувыІэнукъым-тІэ!

Мамсырыр иджы егупсысырт: «Кьрым хьаным и дзэхэм кьушцхьэ-тэтэрхэри хашэну иужь итщ мы сэ сльагьухэм. И чэзууэ кьэтщІащи, ари хьарзынэщ дэркІэ. Кьэбэрдейхэм ахэр я ныбжьэгъуу фІэкІа кьалы-тэркъым, уеблэмэ, я нысашэхэми хэтщ. Мырзэбэч кьрымхэм я мурадым зыри химыщІыкІ хуэдэу зещІ. Ди насыпти, абы ныбжьэгъуу иІэт мы нэгъуей Іуэрвэрыр. Пльагьуркьэ Мырзэбэч кьызэрыщыджар! Аращ-тІэ, сыщІэншэрызекІуэтэкъым мызыгьуэгукІэ. Адыгэхэм ягурызгьэІуэн сиІэщ иджы...»

– Пльагьурэ а Мамсырыр зэрыІушцыр? – Мырзэбэч нэгъуейм йоупщІ. – Сэ зэи шэч кьытесхьакъым абы и Іуцагьым. Нэкьар, уэ унэхьыщІэщи, мыдэ зы льэІу пхузиІэт. Си щІалэр сэ сэщхьу хьыжъэу цІыхухэм яІуатэ. Си пІэкІэ Бэлэтокьуэпщым и жылэм нэси, си щІалэм адыгэ хабзэкІэ «накІуэ» схужеІи кьысхуэшэж. УзэгуакІуэр пхуэзлэжынт, ар кьысхуэпщІатэмэ!

«Мисыр! Мырзэбэч кьыфІыдихуаш иджы си Іуфэльяфэр кьыщІихьухьар... КьедаІуэт сэ абы кьысхуигьэлягьуэм... Хьэуэ, тІасэ, уэ апхуэдэу щыжыпІэкІэ, удэгу-набгьэу аращ абы кьыкІыр, – йогупсыс Нэкьар, – насыпыр зыгуэрым кьыпхуизэуным ущогугь!»

Мамсырыр Іэта-Ильяс нэбгьузкІэ хущІопль, модрейм и нэ зэви-тІыр нэхьри зэхуишауэ, Мырзэбэчымы гу кьылымытэху йопльагІуэ. Мы псалъэмакъым мыхьэнэ гуэри иримыт хуэдэт абы, ауэ ар поплъэ жэуапымы, былгырыкум ещхьу зиудыгьуауэ. Нэкьар ар ильагьурт. «Сыт щхьэкІэ? – егупсысырт ар. – Нэгъуейм сэ кьысхуэгьэзауэ жиІауэ щытахэм иджыпсту апхуэдиз мыхьэнэ щхьэ иІэ? Ар йожьэ арэзы сыхьунрэ сыхьунрэ. Нэгъуейм дежкІэ упщІэу щыІэм нэхьрэ нэхь льяпІэщ а зы упщІэр. Пэжщ, си кьуэм сыхуэзэну сызэрыхуейр сэ яжесІэн хуейщ е Бэлэтокьуэм, е Быжым. Ар гурыІуэгьуэщ. Ауэ аркьудейуэ пІэрэт Абрэдж-кьуаргьыжыыр мы щІыпІэм кьыщІеуэсар? Шэчыбэ иджыри изощІэкІ...»

– Зыри кыспэбдзыжынукуэ, Нэкъар? – хуэшэчакъым Абрэджим.

– Зэхэсхакъым жыпIар.

– Сэ тIэужыIэ сцIыуэ сесакъым, Мамсыр, абы кыхэкIыуи, иджыпсту шым ушэсыжрэ уежьэжмэ нэхъыфIщ.

Мырзэбэч и хьэл IуэнтIар фIыуэ зыцIыхуж Iэта-Ильяс лым Iуплъэри кыгыруыIуащ иджыпсту ар гъэундэрэщхуээн зэрыхуейр:

– Мырзэбэч, шэджагъуэ нэужым Алыхуэ лъагэрэ лъэщым... – здыжиIэм, нэгъуейм и жьэпхъэбгъур кыщIэхуауэ къанэри, кыкы ищIурэ, хуэш зыхыхъэ и Iэбэлагъыр кIэзызу мэз хуеймкIэ ишиящ. Шу зыбжанэ ущу кыкыIуэцIрыкIырт: – Хэт мор? Си гугъэмкIэ, Бэлэтокъуэпщырщ...

Блэ зэуам хуэдэу, Абрэджим зыIэзыбжьэу шым зридзащ. Мамсырым дежкIэ епсэлъэкIри:

– Сыт ущIыщысыр?

– Дызэшууэгъут-тIэ уэрэ сэрэ? – хуногуфIыкI абы жаней абрэджыр.

Мырзэбэч шыр лъэхъуфIу еутIыпщ, мэз гъунэгъумкIэ гъэзауэ, Iэта-Ильяси абы и ужь кIэщIу иуващ.

Мамсыр Нэкъар зыкъеIэтри, и цеищхуэм йосэбауэ, къамэ-бгырыпхыр зэрегъэзахуэ, пыIэ хъурыфэ лъагэр зыщхъэрегъэзэгъэжри, шуитху къэблэгъам мыпIащIэу япожьэ:

– ФIэхъус апщий! ФыпIащIэу щытмэ: «Гъуэгу махуэ!»

– Уэра ар, Нэкъар? – Бэлэтокъуэпщым кыицIыхужащ фIэхъускIэ кыпежьа лы къуэгъур. Пщым жьы щIэту шум зыкъригъэлъэтэхаш. Абы и ужь иту епсыхаш и шу гъусэхэри.

– Гуапэ сщыхъуащ, зиусхъэн, абазэхэ лъэпкъ хасэм дыщызэрыцIыхуа лъандэрэ сызэрумыгъэгъуащэр.

– АдыгитI зэрыгъэгъуэщэжмэ, Мамсыр, бжы ди дунейр къэщэщэжауэ. Хабзэкъыми, дыноупщIынукуым мо щIэпхъуэжа шууитIыр хэт сымэми, ауэ уэ бжыдоIэ: «Ди жылэ нытхуеблагъэ, дэ мыбдеж дыжыжьэкъым».

– Тхъэм фиузэщI, зиусхъэн. Сигу илтг уи деж сынекIуэлIэну. Уи пхъурылхур, Даур, слъагъун папщIэ, сынэкIуэнути, мо IукIыжа шууитIым сагъэгуващ. Пэжыр жьысIэнци, уэри сыномыпсэлгылIэу хъунукуым, адыгэ Iуэху зэхэмыбз гуэрхэм ехьэлIауэ...

– Неблагъэ, Нэкъар. Си пхъурылхур Мэхъуэшым IуэхутхъэбзащIэ дгъэкIуащи, нобэ-ныжэбэ къэсыжыну дыпоплъэ.

Бейгуэл нэхъыжьыр къэпIейтеящ:

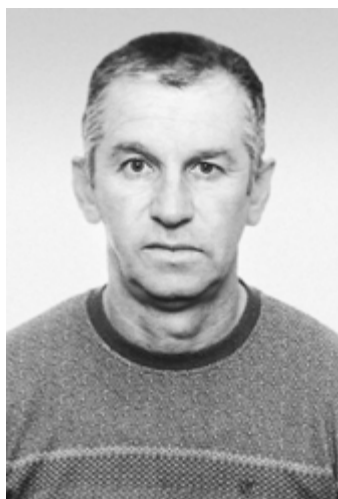
– Зиусхъэн, мо шухэр йожьэж... Япэ итар Абрэджырауэ хузогъэфашцэ.

Бэлэтокъуэпщым кIэщIу жэуап ет:

– ЩIэпхъуэжам кIэлгыжэркъым, Айдемыркъан.

ЗэзыдзэкIар **КЪАРМЭ** Iэсиятщ

КъыкIэлгыкIуэнуц

Усэхэр

МАХУЭЛІ Нарзан

АДЫГЭ ХЭКУ

114

Си лъахэу кавказ кършхэм я пшыналъэ!
Зи тхыдэр мафлэ бзийклэ япсыхьа!
Кършыпсхэр псэм кыдыхьэу зыгъэпсалъэ!
Усэбзэр анэкъильхуу зрита!

Зибг задэу гъащлэ нэпкъхэр зи зеклуаплэ!
Блэклар зи афэ джанэ мыубзэщхуж!
Щыхуплэ тету щимылэжми клуаплэ,
Зи гугъэр дуней псом хэзымыхыж!

Уи бгыщхьэхэм яфлэфлу гу кылыбатэм
Къотлысхэри пшэ хужьхэм загъэпсэху...
Уи тафэхэм луащхьэбзэклэ ялуатэм
Пхуахьумэр уахътыншагъэм и зы щэху.

Уи мывэ къэс... уипс къэсклэ я нэмысыр...
Уи мээхэм... тхэмпэ къэсклэ... удз къэсыху,
Дахьэхыу псэр емышу ях флэхьусыр
Сэ схуэдэу щылэу плэрэ нэхь зыщыху?!

Уи хьуплэхэр кыпфлющлыр уафэ щхьуантлэ...
Пщэдджыжь къэсыхукли мэхьур вагъуэр хээ.

Къэмышу пхэль пагагъэр мэхъури лантIэ,
Нур къабзэм гушIэ лъапсэр зэгуегъэз.

Уихъыжу жьыбгъэм уахуэшIакъым сахуэ...
Уи дэп илбыжуи пхъумэфащ уи жьэгү...
Уи мывэ къэскIэ хъуауэ жьыщхьэ махуэ
Сыхуейщ слъагъунуи, Тхьэм щIигъэкI си нэгү!

ГуфIэгъуэр зэщIреплэ, дакъэжь мафIэу!
Зы хъуаскIэкIэ хэт и псэм удыхьэн?!
ГухэщIхэр къыпхурекIуэ IэтыгъуафIэу...
Уи пашэри Тхьэм ищI зыхущIыхьэн!

Си лъахэу зым хэзмылхьэ! Си щIыналхэ!
Гульытэр щыхьэлэлым хъуркъым куэд.
Уи нэгү сиплэху сотхыфыр сэ пшыналхэ,
ЩIэслъхьэфуи псалхэ соусыф уэрэд!
1995-2020

* * *

Зы вагъуэ цIыкIу уафэшхуэм къехуэхат.
Техуат ар щIыльэм, лъейуэ и къутахуэр.
МахуитI зэхуакум губгъуэр къэтIэпат,
ЗэщIищыпэжу вагъуэ бзий лъеяхэр.

Сыхэтщи губгъуэм, сэри нэху къыслъос.
Изыбзи хъуащ нурыпскIэ си къэльтмакъыр.
Хьэуам щIэщыгъуэ Iэджи щызэхуос
Къахьэсу си псэм вагъуэм и джэ макъыр.

Си гъащIэ губгъуэ! Си псэм и сурэт!
Си уэсэпс лыд! УдзыпщIэ гурыфIыгъуэ!
ЗыщызмыгъэнщIу лъапщIэу сызыхэт
Уи хъугъуэфIыгъуэм сщашI дунейр щIэщыгъуэ.

Уи IэфIи фIэлуи IукIэ къызохьэкI.
Уи къурши тафи си псэм щызогъафIэ.
Уи нитI щIэлъ мафIэм лъокIри уафэхъуэпскI,
Сабыру Iэм IэрыкIыр мэхъу жьэгү мафIэ.

Си вагъуэ щыкIу, си лъахэ... псэр зи Хэку.
Уэсэпс щIэщыгъуэр губгъуэм йобзэхэжыр.
ИтIани еплъ... иIэжу щхьэж и жьэгу,
Пщэдджыжь къэсыхукIэ псэщIэ къахохьэжыр.

Си лъапсэ тIэкIу, си вагъуэ, си дуней!
Си губгъуэ щэху. УдзыщIэм хэль си уафэ!
Къыслъысу нэху ситыхукIэ сэ уи куей,
ФIэкIынкъым псэр къабзагъэм и унафэ!
2005

ЕЙ, ГЪАЩIЭ...

Ей, гъащIэ! Си гур щызэбгъэжым
Уэспэсми куэдрэ псалъэ лей,
Сащыщкъым сэ ныпкIэлыджэжым...
Къээмылэжъаи сыхуэмей!

УзэрыблэкIыр си гум щIыхьэу
СIэщIэхуми нэпс, къыумыгъээзэж.
Хъыдан жэрумэм сыкIуэщIыплъхьэу
Уи гуцэм сэ сыхыумыпхэж.

Сызытеувэр уфIэбыдэу,
КъауцкIи лъагъуэ сыхыумыш...
Пшэ хуабэм си псэр хыумыубыдэу
Нэхульэм деж сыкъэгъэуш.

Жейбащхьуэм и псэр зыщIэхьуэпсым
ПлэщIэу лъагъуэ къысхуэгъуэт.
ГуфIэгъуэ губгъуэм тель уэсэпсым
ТIэкIу лъапцIэрыщэу сыхэгъэт.

СегъэдэхащIэ нэхуц къабзэм,
СIугъахуэ пшэплъым и псынэпс.
Насыпым и бзэр щыбзэрабзэм
СыщIэдэлуну сыщIохьуэпс.

Уи налъэ къэс къыхэслъагъукIыу
СыщIэпсэуам и мыхьэнэр,

Гъэгъа Iэрамэу къызэрыкIыу
Сыхуейт згъэщIэну пIальэ гуэр.

Сыщумыхъумэ мафIэ лыгъэм...
ЩIыунэм щIэлъым жьы щIимыху...
Хресхэ си гур лъагъуныгъэм
КъэмынIауэ лъэлъажыху.

ЩэхущIыкIуу жьыгъэр кърекIуатэ.
КъыстекIуэу щытми, ар сщыбзыщI.
ГущIагъым щIэлъхэр сыгъэIуатэ,
ЩымыIэ хуэдэ сэр нэмышI.

KIуэщIыбжэу, си гур пхузэлусхыу,
Уи щэху къэслъыхъуэу нэху согъэщ.
KIэух къытпэплъэр мыкIэухыу,
ПцIы тIэкIу схуэупси, щIыж си фIэщ.

Ди кIуэдыжыгъуэм и нэщэнэу,
Къыдэптми дамэ, ар мыIуэху...
Сыхуейт къызэпту хъуар къысхуэнэу,
Дуней гъэфIам сыхэлубэху...

Сыхуейт уафэшхуэ — щепсу дыгъэ...
Щынальэ — щыIэу пщIэ, нэмыс...
Насыным телъу и дамыгъэ
ГуфIэгъуэр гъащIэ къыздыплъыс.

А псом я щхъэжкIи лыгъэщIапIэ...
Нэхъ мащIэр си щхъэ схуемыгъэкIу!
Сыщыпсэуну къурш лъагапIэ,
СыщIалъхъэжыну щIыгулъ тIэкIу...

KIэухыу хъуар зи къыщIэдзапIэу
ЩIэдзапIэу щыIэр и кIэм зыхь!
Сыноджэм арщи узгъэлапIэу,
Пхурехъу мы си псэр щхъэузыхь!
2020

ЖУМЫІЭ ЗЭИ...

ЖумыІэ зэи щхьэр бужэгъужауэ,
ЖумыІэ хьуауэ дуней псор хьэрэм.
УщетІысэхмэщ, гугъэр хэпхыжауэ,
Езыр-езыру лей щепхыжыр псэм.

Зы ткіуэпс фІэкІа уи псылъэм къимынами,
Гурыщхьуэ бзаджэм уи псэр иумыгъэшх.
Къьэлъыхьуэ, гугъэ, уи лъэр щезэшами...
Ткіуэпс зырызыххэуцъ къызэрешхыр уэшх.

ЛъэлъэнкІэ мэхьу дунейр зы напІэзыпІэм
ЩІилубэу хьугъуэфІыгъуэу псэм хэлъар.
Ухихьэ хьуми гъащІэм и уэрыпІэм,
Уи нэгү щІэгъэт псы Іуфэм Іут гъэгъар.

Уи фІэщ щІыжыф уэ узэримызақъуэр...
Уигу иумыгъэху, ухильэфами жейм,
Уи Іуэху щымыхьум зыкъыпщІэзыгъакъуэр
Зэрыпэшацэр узытет дунейм.

ЖумыІэ псори хьуауэ бзадженаджэ...
Хейр мысэм дэбгъэкІуамэ — хущІегъуэж.
Уэдджэр къокІуэ! Къуэшхэ, фІым девгъаджэ,
Адрей кърагъэкІуэкІхэм хэлькъым пэж.

Пхуэбжынкъым псэм гугъуехьу къыпэщылыыр...
Насыпым жыжьэу гъуэгур къегъэнэху.
ПхуагъэтІылауэ ар зэрыщымылыыр
ИгъащІэ псокІэ уи гум иумыгъэху.

ЖумыІэ жьыбгъэр лейуэ кыигъэщІауэ!
Ухуэмышхыдэ гъащІэр хьуамэ уэм!
Хуитыжыр уэрщ — къоузым елъытауэ —
ТІум я зыр хуцхьуэ хуэпщІыжыным псэм.

Іуэху зепхьэу хьуам, уи бгъэгу иль дэп къэсыхукІэ
Къыхэщ зэпыту зэрыщыІэр пэж,
Утыку уитыфмэ, щІыльэм утетыхукІэ
Насып бгъуэтащи, Тхьэм уигъэІуэтэж!
2020

* * *

Бжьыхьэ махуэм IэфIу гур слэпех.
 Мэзым дыгъэр щIэсщ къахущIэмыкIыу.
 Жыг къэсыхукIэ нурыр къащхьэщех,
 Нэм къиплэхьыр зыщгагъэгуфIыкIыу.

ЩIыр абгъуэшхуэу, бжьыхьэр ирапIыкI.
 Мэзым зэрыбейр имыгъэгъуацэ:
 И пкъым етIысылIэу щолыдыкI
 Зэи зыми щымыгъа нур фацэ.

Зыщ мы слъагъухэм сэ къагъэкIыр сигу... —
 Дахэ хъуфкъым зыхэмылбыр лыгъэ.
 Жыгым лъабжьэр щIыхиукIэр щIыгу
 КъыпыкIэну хуейщи аращ дыгъэ.

Мэз дыщэпс! Щхьэузыхь сызыхуэхъун!
 Гум и псысэрщ гъащIэр зыIэщIэлбыр.
 Сэрмырауэ хэт си фIэщ ищIын
 Апхуэдизу тхьэмпэ зыпылбэлбыр!

Зэм мэзыкум жыгъу сыкъыщокI...
 Зэм сохъужри цIыху — сыщысщ сыусэу.
 Бжьыхьэр си псэм куууэ кIуэцIрокI,
 ЩхьуантIэу схэлъыж тIэкIум емылусэу.

Хышхуэу, мэзым псэр сфIыщIотIысыкI...
 Щытщ жыг къэскIэ бзий зыщIапIыкI унэу.
 Дыгъэр Iыхьэ мину изощIыкI,
 Ар ужьыхыжынкIэ сымышынэу!
 2004

* * *

Ар сыту нэху икIи щIэщыгъуэ,
 И IэфIыр гъатхэм къущитам.
 Къысхэлъэдэнут псыхьэлыгъуэ,
 Си лынтхуэм кIуапIэ хуигъуэтам.

Пэрымэ гуакIуэр къащIихьауэ
 Пшэ блэкIхэр хьуапсэурэ къоплъых.
 ХэплъэнкIэ дьгьэр ирикъуауэ
 ГуфIэжу фIэкI сэлам имых.

СлъэкIамэ, гьатхэм и зы махуэр
 Зэрыилъэсу тезгуэшэнт.
 Узыгъэдахэр зэрызахуэр
 Тэлайхэм зыжьэкIэ жалэнт.

КъэсцIэнт утыкур къащIылысыр
 Уэрэд щаускIэ къуалэбзум.
 КъэсцIэнт псынэпсыр зэгупсысыр
 ЩыхэлъэдэжкIэ псы нэхъ куум.

Зэхешэ уэсым псыхьэлыгъуэ.
 Нэхъ хуабэ хьухукIи мэхъу нэхъ жэр.
 КъыхуэнэжыхукIи зы Iубыгъуэ,
 Псы макъкIэ дьгьэм доуэршэр.

Гъэгъам гъэгъэнур кIэлъопIащIэ
 Къэмынэу я лъэр здынэмыс.
 Дахэну хуейхэр — иугъащIэ,
 Уэрэдыр пфIэфIкIэ пхуамыус.

Уэрэд хуаускъым кIагъэпшагъэм. —
 Щыым хьэлъ жылапхъэр хуейщ дьгьэпс.
 И пIалъэр къэсу къыщыгъагъэм
 ХэткIуэни хуейщ гуфIэгъуэ нэпс.

Щежэхт шкIурашкIуэу псыхьэлыгъуэр
 Уэс джанэр губгъуэ зыщыгъам...
 Щымахуэ кIуам хэлъа щIэщыгъуэр
 И нитI къыщIихьырт удз гъэгъам.
 2020

* * *

Емыплъу мафIэр зэрыпIаабгъуэм,
 Абы зыпешэр хьэндьрабгъуэм.

ЗимыщIу мафIэм пэгъунэгъу,
НэхъыфIт къищIам ар акъылэгъу.

* * *

Гугъуехъ щыслъагъукIэ си бгыр щIызокъузэ,
ЗызощIри псыгъуэ, хьэлъэр сощI нэхъ Iузэ...
Хуэмыхум ибг щIэпкъузэу гугъу уемыхъ! —
Къэпхъыну арщ бгырыпхым и гуэныхъ.

* * *

Щыху цIыкIухэм зэм си гъын къагъакIуэ.
Дыхъэшхри зэм къыстрагъакIуэ.
КъэзмыгъэщIауэ зы лыку ныбжь,
КъэсщIакъым псэм зэридзыр ныбжь...

* * *

Зауэр зищIысыр къэпщIэну ухуеймэ,
Кисточкэр къащтэ, си къуэш, умыжейуэ.
ЛыфI зи дахэгъуэм и теплъэр щIы пэт,
ИтI пымытыжу бгъэдэлъхъэ сурэт.

Еплъ умышIащIэу, а тIур зэхуэбгъадэу,
КIапсэу, гупсысэр уи гуцхъэм щылъадэу.
2020

* * *

ЩIагъыбзэу гъащIэм хэлъыр сыт хуэдиз?!
Къальхуну пIэрэ ар зыщIыну из?!
Дэджэгу зэпыту зым иретыр дамэ,
Адрейм Iехыж, лъэтэфу гу лъитамэ.
Зыр Iа пэлъытщи, пIагъумэ уи гур хощI.
Адрейр, кхъэм щIэлъми, къыпщхъэщыт къыпфIощI.
Зым ещIри жьэгу, ирещIэр абы мафIэ,
Адрейм и мафIэм хъуркъым урипщафIэ.
Зэм, лъахъшэщи, щIелубэр мы дунейр,
Зэм, лъагэщи, нэпIыскъым худэпIейр.

Итлани, си гур зыщ сэ зэрызгъэфыр.
 Уэтпсыттым къызэпхощыр махуэ уэфыр.
 Дунейр иретласхъащэ, ирехъэху...
 Хэпш хъууэ гъащлэр клэншэщ УЦИАЛЭХУ!!!
 2018

СИ ГЪУНЭГЪУМ ДЕЖ

Зы нэху гуэр си флэщу къэзгупсыт,
 Шылэхъару си псэм тезубгъуэну.
 Си гъунэгъур къаплъэу къысхущыт,
 Плээгъуэ къэсклэ гущлэр сфлиугъуэну.

Си гъунэгъу, бжызола, умыжей,
 Дыпегъажьэ флыгъуэм дызэгъусэу.
 И плэ иту щылэкъым дуней,
 Хамэ гуэрым и лэ къемылусэу.

Сэ ижэгъуи силэщ, уэр нэмышл.
 Тклуэпсхэр зэщхьми, щыткъым зэпэшацэу.
 Узэбийклэ гъащлэр лэфл пхуэмышл,
 Мывэ флыщлэр нэпсым къимыгъачэу.

Закъуэныгъэм гугъэр пфлеунэщл.
 Цыху насыпыр поплъэ зы щлэщыгъуэ.
 Гъащлэр хуейщ псом япэу щлы лэнэщл,
 Циухуэнщ иужьклэ къэралыгъуэ.

Пщэдджыжьыпэу си псэр къызэщоу,
 Ильэгъуа пщыхьэплэр жиляжыну.
 Дыгъэ бзийр мастэнэм сэ флызоу,
 Эи фэр лэжъа гугъэр щыздэжыну.

Бзурэ пэт игу цыкlum щимыгъэс. —
 Абгъуэ ещл, дунейр зэригъэзахуэу.
 Ятлэ ущлэр луклэ зэхухьэс,
 И насыпым нэ тримыгъахуэу.

Си гъунэгъу, бзур шапхъэ тцлынкли хъунщ...
 Дигу иль лэфыр ем хремыгъуащэ.

Сэ, укIыпIэ уихуэм, укъисхынщ,
Уэ, пхулъэкIмэ, сумыгъахуэ мащэ...
2020

* * *

Уеплъамэ — гъащIэр сыту къабзэ,
Изыбзэу и фэр сытуи нэху.
Си гущхьэм бзухэр щобзэрабзэ,
Нэхущым гуапэу сылуплъэху.

Укъеплъыжамэ, сытуи жьажьэ!
ХэкIуадэу псэхэр, сытуи куу.
Ухуейм уэрэду хьуар къешажьэ,
Къыщыбгъуэтынкъым къыбдежью.

Допсэу дыкIуэд-дыщызэхуэзэу...
Дыдж зэу, зэм къыджелэр пэж.
Зэм, зи Iэзэгъуэр икIа Iэзэу,
ПцIы IэфIкIэ дигухэм тхуу щехуэж.

Фо лей хымылхьэт уэ цIыху гъащIэм...
Ар IэфI ещIыжыр зэрымащIэм!
2020

IУАЩХЬЭМАХУЭ ЛЪАПЭ

Къуршхэм хьэщIэ уащIамэ,
Уи щхьэ пщIэ хуагъэщIыж.
Бгыщхьэ гъуэгу утехьамэ,
Тафэм зэ хуеплъэкIыж.

Гъуэгу гъуэмылэ къозыту
Гугъэр хуит пхуэзыщIар,
Бгыщхьэм докI уяпэ иту,
Уимыгъусэми ар.

Къыр къэсыхукIэ къабзащэу
КъапкърокIри нэху,
ГъуэгурыкIуэр мыгъуащэу
МакIуэр гугъэм ишэху.

Псэр гуфIэжу мэхъуапсэр...
 Бгым IэфI куэд кыпхуешийр;
 И шыгъупIастэщ жыы къабзэр,
 Псы хысэпщ дыгъэ бзийр.

Къуршхэр дэни щолъагъур,
 Телъу пшэм я лъэужь.
 Нэгү кыщIохъэр унагъуэ,
 Къащхьэщыту нэхъыжь.

Псыхэр къоджэ даущкIэ,
 Щым кыщIэкIыу я макъ.
 Псэм пшыналъэр щылыскIэ,
 Уафэр хъунщ кыгтхуэсакъ.

Хьэлэмэту, мэз Iувхэм
 ПхузэIуащэр дуней.
 Жыгхэр псэм кыкъуэувэм
 Къыпхалъхъэжыр къуэпс лей.

Псом я щхъэж Iуащхъэмахуэ
 Къурш тхэмадэу кыщытщ.
 Хъурегъэр гъэмахуэу
 Щымахуэкум ар итщ.

Бгы нэхъ лъагэм дыгъакIуэ,
 Лъэр хъуэпсапIэм хуэдгъэхь.
 Дыхъужыху зыпльыхъакIуэ
 Гъуэгум гугъу дыдегъэхь.

ЗыдгъэнщIыху дыгъэбауэ...
 Дыгъэм япэ дигъэщ.
 Ди щIалэгъуэр блэкIауэ
 ДумыгъэщIыт ди фIэщ.

ЗэдэIуэж-зэгурыIуэу
 Мывэ къэс щымытам,
 ДыIуплэнт, къурш щымыIэу,
 МывэкIэщхь икъухъам.

Си лъапсэжь сисыжыхукIэ,
Сэ мылькуншэу сыбейщ.
Дамэр бгъэм ишэщIыхукIэ
Си гур хэхъуэ къудейщ.

ЗгъэлъэпIэхукIи слъагъу дахэр,
Зи щIэщыгъуэр имыкI
Гухэль къабзэу си лъахэр
СфIощI дунейм хэнэхукI!
1998-2020

ГЪАТХЭ КIАСЭ

Мыгъэрей гъатхэр сыгуи кIасэ...
Згъэхуабэу IэгукIэ жылэ къэс,
НасыпыфIэным зызогъасэ...
Щыгулбым жылэр нызогъэс.

Дыгъэпси зэкIэ щремыIэ,
Чэзур къэсыху фIыр ирежей.
Насыпыр хуейуэ арщ щIыхуIэ,
Уэздыгъэ нэхур мэхъу дэпшей.

Къинащи Iэгум жылэ закъуэ,
Абы сэ куэдкIэ сыщогугъ.
ПлъэкIыным, къуэш, зыкъысщIэгъакъуэ...
Си гугъэр уэшхкIэ къыздэIыгъ.

Гур хохъуэ, дыгъэр ущипашэм.
Жыласэм хэтри фIым IущIэнщ.
Щыр, бгъэхъулейм е утезашэм,
ГущIыIум кхъащхъуэ кыхутэнщ.

Щыр хъейм, къысфIэщIт дикIуэдыкIыну.
Иджы сыгугъэу сыдоплъейр.
Чэзур къэсауэ къыкIыкIыну
Къэбэгым хуэдэщ мы дунейр.

Дуней насыпыр ирекIасэ...
ГурыфIхэм сити я лъэрыгъ,

ЖылэфIкIэ щIылъэм сыхуохъуапсэ,
КIэсыжкIи куэду сыщогугъ.
2020

* * *

КъызжиIэт дыгъэм: «Къэгъээж!
Сыт къыщIэплъыхъуэр дыгъэмышъуэ?!»
КъызжиIэт гугъуэм: «Лажьы шхэж!
НэгъуэщI насыпи къыумылъыхъуэ!».

КъызжиIэт псынэм: «Ущымыс!
Гъуэгуанэрщ псэр къэзыгъэушыр.
ЩIыIэ техъэгъуэм кIуэр имыс.
Уанэгу къимыкIым кIуэдкъым и шыр...»

КъызжаIэт пшэхэм: «Куэдщ плъэкIар!
Уэ щIыж унафэр Тхъэ унафэщ.
Мы щIылъэм сыт къыщыбгъэнар?!
КъэпIэтмэ уи щхъэр плъагъур уафэщ...»

СыщIэдэлухукIи я чэнджэщ,
Си махуэр блокI, къыстехъуэу жэщ.
2020

* * *

Сыт зищIысыр цIыху гъащIэр?!
ЗыщIэм фIэфIщи тцебзыщI.
Хэлыр сыт мафIэ гуащIэм,
И гуащIагъэм нэмышI?

ЦIыхур сыт щIынэплъысыр
Илъагъуну хуэмейм?
Вагъуэр сыт зэгупсысыр
ЦIыхисхъэжкIэ лыгъейм?!

КъыпхуэмышIэу и лажьэр
Сыт ерыщу щIэжейр
Зэбгырыптхъумэ яжьэр,
КъыщIэщын хуей дунейр?!

УщIэм щхьэр щIызегъэхьэ...
Эгъуэткъым пэж сыщыхуейм.
КIуэ къысфIощI жэуапыхьэ,
Ехыж псори дунейм...
2020

ГУКЪЭКIЫЖХЭР

Си гукъэкIыжхэм, жыг къудамэу,
Ерыщу си пкъыр къращIэх.
Зэм, си блэкIам сызыхьыж дамэу
СаIэтри, сащIыр гупсысэх.

Зэм, яфIэщыпсу сагъэщыгъуэу,
Си нитIым къысфIыщIашыр нэпс.
Зэм, зи щIэщыгъуэ къэтIэпIыгъуэу
Къыпедзэ тхьэмпэр махуэ къэс.

Зэм ахэр сIыгъщ мастIуданэу. —
Бзыхьэхуэр гум къыщызохьэкI.
ЗэIулIыжын къыхуэзмыгъанэу
Зэманым сэ сыкъыдокIуэкI.

ИужькIэ псори мэхъури усэ,
Псэм сытхьур пищIэу къэвыжыху,
Зы дуней псо хуэдиз гупсысэ
Къызат, схьын хуейуэ сыпсэху.

Си сабиигъуэм сыIуощIэжыр...
Гъуэгу сабэм лъащIэу сыхохьэж...
Сэрами чышым тесу зблэжыр,
Ар лъыкIэ фIэкI къызгуэмыхьэж.

КъысфIыдожыж гухэль къудамэр...
КъысфIыщIохьэж щIэкIар си нэгу...
СфIэфIыпсуи сIыгъщ гъэгъа Iэрамэр,
СыщIалэу илбыгъар си Iэгу.

Си гъащIэ Iыхьэу псыежэхым
Зигъэшуй щыхьукIэ псыхьурей,

ХъуэпсэнкIэ гур зэрымышхъэхым
Сэ къысхельхъэжыр къару лей.

КъыслъэщIохъэжыр си дыгъуасэр,
Пщэдейм си фIэщуй сыхуосакъ...
Си гукъэкIыжхэр изогъасэр
Яхъумэжыну я тэмакъ.

Нур иIэу псэр иреузыншэ...
ХъуэпсэнкIэ гур иремышхъэх...
Дунейр хъун хуейкъым насыпыншэ,
Хъун хуейкъым гъащIэр щыгъупщэх.
2020

* * *

Лым жиIэрт: «Сытыр ди дуней?!
Ди лъахэр хокIуэдэжыр...
Ди щIэблэр мылъкум еущыкъуей...
Нэхъыжьхэр щIыдолъхъэжыр...

ДищI кIапэр бийхэм къытфIыпач.
Хуитыжкъым бжьэр фо матэм.
Ди лъахъцыр мину тфIызэкъуач,
ДыхэкIэу гу къытлъатэм.

Ди губгъуэм гъавэр щонэщхъей...
Ди хъупIэр хъуащ Iэщыншэ...
Тетыжу пIэрэ мы дунейм
Сэ схуэдэу насыпыншэ...»

А лым и нэгү сэ сыщIэплъэху
Сигу щIэгъут зызымышIэжхэм.
Дунейм темыту къафIэIуэху
ГуфIэгъуэм хэсу тхъэжхэм.

СлъэкIамэ, хэти сэ телъхъэнт
А лым имыгъэткиуфыр...
Сэ насыпыншэу жызмыIэнт
Эи Хэкум щхъэкIэ гыфыр!
1996-2020

КЪАНОКЪУЭ АРСЕН: «АДЫГЭ ЛЬЭПКЪЫМ И КЪЭКИУЭНУР ДАХЭЩ»

Сыт хуэдэ лъагапІэ нэмысами, цІыхум и къежьапІэр и унагъуэрщ, и лъэпкъырщ, и жылэрщ, и хэкурщ. А псом япэ ит унагъуэращ лъэ быдэкІэ гъащІэм ухэзыгъэуэри, узыщІэхъуэпсым утригъэгущуэу уи щІыбагъ къыдэтри. Сыт хуэдэ унагъуэ ущапІын хуей лъэпкъым и къуэ пэжу укъэхъун, къулыкъу лъагэхэм упэрыту улэжьэн, къэралым нэхъ къулей дыдэу къыщалгытэхэм ухабжэн папщІэ?

А ущІэхэм я жэуап щызэхэтхаш дызэрыгушхуэ адыгэ щІалэ, Урысей Федерацим и Федеральнэ Зэхуэсым ФедерацимкІэ и Советым Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм къыбгъэдэкІыу сенатору щыІэ, ФедерацимкІэ Советым Хамэ къэрал ІуэхухэмкІэ и комитетым и Іэтащхэм и къуэдзэ, 2005 – 2013 гъэхэм КъБР-м и Президенту щыта, ЩІэныгъэхэмкІэ Дунейпсо Адыгэ академикэм и тхъмадэ Къанокъуэ Арсен Башир и къуэм Адыгей телевиденэм и лэжьакІуэ, АР-м щІыхъ зиІэ и журналист ТІэш Светланэ дригъэкІуэкІа интервьюм. Ди гуапэу фи пащхэ идолъхэ унагъуэм, лъэпкъым, адыгагъэм, бзэм, хабзэм, политикэм, хъэрычэт Іуэхум, нэгъуэщІхэми ятеухуауэ Къанокъуэ Арсен къыІуэта гупсысэхэр.

– **Сочэ дыщызэхуэзащ. Мыр адыгэ щІыналъэу зэрыщытым уегупсысрэ, хым ущыхэплъэкІэ?**

– Уадыгэу абы уемыгупсысынкІэ Іэмал иІэкъым. Убыххэр Іусащхы ФІыцІэ Іуфэм. Мыбы Іуэхуу щытщІэр нэхъри едгъэфІэкІуарэт, зедгъэубгъуарэт щІыжытІэм и щхъэусыгъуэхэм ящыщ зыщ ари. Сочэ и унафэщІхэмрэ дэрэ дызэгурыІуэу дызэдолажьэ, налог дот, зыгуэр хуейуэ зыкытхуагъазэмэ, яхудощІэ. Псалъэм папщІэ, «Сириус» щІэныгъэ центрыр спорт утыку хуейуэ иджыблагъэ къыдэлъэІуати, сом мелуан 850-м щІигъу текІуадэу яхуэтщІащ.

Сочэ, къапщтэмэ, цІыху мин 15 дэсци, абыхэм ящыщү мини 3-р ди деж щолажьэ, нэгъуэщІу жыпІэмэ, процент 20-м яшхын къызэралэжьын ди компаниехэм щагъуэт.

– **Хы ФІыцІэ Іуфэм хъэщІэхэр ущиІэщ. Лэжьыгъэ ІуэхукІэ мыбы укызыэрыкІуэр хъэмэрэ зыщыбгъэпсэхунуи зэман ущиІэ щыІэ?**

– Илъэсым къриубыдэу куэдрэ сыкъокІуэ. Нэхъыбэр, дауи, лэжьыгъэрщ зытеухуар. Іуэхур зэрыщекІуэкІыр зэзгъэлабгъун щхъэкІэ е зэлэжьэгъу гупым зэхуэс диІэмэ, гъэм и сыт хуэдэ зэмани сыкъокІуэ Сочэ.

Ауэ зыщыщызгъэпсэхуи щыIэщ. Псом хуэмыдэу гъэмахуэм деж – Къанокъуэхэ я лъэпкъым щыщ цIыкIуи-ини кызыгъэблагъэри, тхъэмахуитIкIэ мис абыхэм я гъусэу зызогъэпсэху. ХьэщIэщыр кызырэзэIутхрэ ар хабзэ дахэ тхуэхъуауэ идогъэкIуэкI.

– **Сыт хуэдэ жылэ укыщальхуар, уи сабиигъуэр, щIалэгъуэр щыкIуар?**

– Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм щыIэ Шытхьэлэ къуажэращ ськыщыщхъуар. Езыр къуажэшхуэкъым. Кэжэ жылэм кыыхэкIри, 1927 гъэм яхуауэ аращ. Ди лъэпкъым и нэхъыбэр зыдэсыр аращ. Къанокъуэхэ, къапштэмэ, беслъэнейуэ ябж, абыкIэ щыIэхэри диIэщ, Адыгэ Республикэми унагъуищI хуэдиз щопсэу. ДызэроцIыху, дызэрощIэ, Хасэ щызэхэтшэм деж ахэри кыдогъэблагъэ, езыхэми драгъэблагъэ.

Курыт школым и 8-нэ классыр къэзыхуху Шытхьэлэ сыщеджащ, иужькIэ илъэситIкIэ къалэм еджакIуэ сагъэкIуащ.

– **Уи адэ-анэм я гугъу кытхуэщIыт...**

– Си анэр къуажэм фельдшеру щылажьэрт. Си адэр агроному щытащ, иужькIэ къуажэ советым и тхъэмадэу илъэс куэдкIэ лэжьащ. Зэкъуэшищрэ зы шыпхъурэ дохъури, сэ сынэхъыщIэщ. Сыт хуэдэ гъэсэнэгъэ кыфхалъхъар жыпIэмэ, адыгагъэращ псом япэ ирагъэщу щытар, хабзэм дыщIапIыкIащ. Дыпсэун, деджэн, дылэжьэн щхьэкIэ, яхузэфIэкIыу зыри къагъэнакъым ди адэ-анэм, хуабжьу зыкытщIагъэкъуащ, драгъэджащ, лъэ быдэкIэ гъащIэм дыхагъэуащ.

Си къуэш нэхъыжьыр сурэтыщIщ, Орел дэт художественнэ училищэр къиухауэ щытащ, хуабжьу фIэфIу, дихьэхыу сурэт ещI. Си шыпхъум ди анэм и IэщIагъэр кыыхыхъжри, медицинэ училищэр къиухащ, цIыхухэм я узыншагъэр зэфIэгъэувэжыным йолэжь. Си къуэш курытыр Москва щопсэу, хьэрычэтыщIэщ. Дэ тIум финанс щIэныгъэ зэдгъэгъуэтри, Москва дыкыдэнащ.

Псом япэрауэ, ди адэ-анэр зэрыдмыгъэукIытэным иужь дитащ, етIуанэу, «мыр ди бынщ» жаIэу зэрыдгъэгущхуэным, дифI зэрызэхедгъэхыным дыпылъащ. Ди адэм дызэриуцийхэм ящыщт: «ЦIыхум лей къуихамэ, занщIэу епхыжыну иужь уимыхъэ, егупсыс», – жиIэрт. Делэм уэ фIэкIи, губзыгъэр уэ кыпфIэкIынщ жеIэ адыгэм. Сыт хуэдэ Iуэхуми акъылкIэ дыпэлъэщын хуейуэ къилъытэрт. Пщтырагъымрэ псынщIагъымрэ зыри кыпхухахынукукъым. Езыри апхуэдэт, цIыхум зэрегуэпэкIын, зэрадэIэпыкъун Iуэху зэрихуэу тетауэ аращ дунейм. Сэри абы зэрызегъэщхыным иужь ситщ. Сыт хуэдэ Iуэху сыхуэ-зами, абы жиIар сигу къэкIыжурэ зызошыIэ. Лэжьыгъэ IуэхукIэ, мылъку зегъэкIуэн IуэхукIэ зыри зытезгъэгущхуэнукукъым, ауэ си унагъуэм, си къуэшхэм, си щхьэм къэсамэ, яхуэзгъэгъунукукъым.

Си анэр нэхъ пасэу, илъэс 70 и ныбжьу, дунейм ехыжащ. Си адэр 87-рэ хъуху псэуащ.

– **Къэбэрдей-Балъкъэрым и Iэтащхъэу щыбгъэзэжам уи адэр псэут... Сыт хуэдэ чэнджэщхэр къуитрэт, дауэ кыщыщхуэрэт игъащIэ лъандэрэ щыпсэу республикэм и къуэр Iэтащхъэу кызыэрагъэкIуэжар?**

– Алыхым и фЫщІэкІэ, си адэр псэууэ кьэзгьэзэжри, дызэдэлэжьауэ жыпІэ хьунуц. Тхьэмахуэ лэжьэгьуэ пІалгьэр кьесхьэлІэрти, Іэмал имыІау, зыгьэпсэхугьуэ махуэм кьуажэм ськІуэжырт, дызэбгьэдэст, дызэдэуэршэрырт. Адэ псори щыгуфІыкІ хьунц и быным зыгуэр кьыщехуылІам деж. Дауи, и гуапэ хьуат унафэщІу сызэрагьэкІуэжар. Ауэ псом япэ иригьэщыр жэуаплыныгьэрэ пэжагьэрэ схэлъу си кьулыкьум сыпэрытын зэрыхуейрт. Республикэм исхэм ящыц куэд кІуэрт си адэм деж, Іуэху гуэр яІэ хьумэ. СькІуэжа нэужь, ахэр тхауэ иЫгьти, унафэ кьысхуищІырт, мыбы мыр хуэпщІэн хуейщ, мыр зэфІэхын хуейщ жиІау. Кьэбэрдей-Балькьэрым сыщыщылажьэм, ныбжь хьарзынэм нэсами, гукьыдэж иІау апхуэдэу кьызэрыскьуэтам, гу зэщытхуэну дызэрыхунэсам щхьэкІэ Алыхым фЫщІэ хузоцІ. Гуапэу сигу илгь а зэманьфІыр. Улахуэ езмыту кьыздэлэжьауэ жыпІэ хьунуц си адэр.

– **Кьанокьуэр адыгэ унэцІэ дыдэу зэрыщытыр кьуегьашІэ и псалгэ зэхэлъыкІэм.**

– Ди лъэпкь тхыдэр щыдджым лІакьуйблкІэ, лІакьуипщІкІэ дызэІэбэкІыжри, бесльэнейкІэ щыІэ Кьанокьуэхэм дакьыхэкІауэ кьыщІэдгьэщыц. Мы Іуэхур тхыдэдэжхэм я пщэ итлгьауэ идогьэлэжь. Абыхэм я кьэхутэныгьэхэм нэхь куууэ дыхагьэплгьащ. Кьэбэрдей-Балькьэрым унагьуэ 50 хуэдиз дисурац. Нэхьыбэу здэщыІар бесльэнеймкІэщ.

Кавказ зауэжьым куэд хэкІуэдащ ди лъэпкь щІалэу. Абы и щыхьэту кьэпхь хьунуц тхыдэм кьыхэщыж мы хьыбарыр. «Дэ илгьэс 25-кІэ дыпсэунми арац» – жаІэрт ди цІыхухьухэм. Абы кьрагьэкІыр илгьэс 25-м ирихьэлІауэ унагьуэ, псэупІэ зэрагьэпэщын хуейт. АдэкІэ зауэм я щхьэ халхьэми, гузавэжыртэкьым, уеблэмэ, абы нэхьрэ нэхьыбэрэ псэуам лЫгьэншафэ ираплгьу щытауэ кьыдгуроІуэ тхыдэ напэкІуэцІхэм дыщриплгьэжкІэ.

– **Арсен, Іуэхуу, кьалэну, кьулыкьуу бгьэзащІэр бэщ. Уи унагьуэм уахэсыну зэман кьыпхудэхуэрэ?**

– Абы теухуауэ жыпІэмэ, унагьуэр тІэкІу иужь кьызгьэна кьыщІэкІынщ. Си щхьэгьусэм гу льызигьэтэжыц абы. «Лэжьыгьэ ІуэхукІи, дуней тетькІэкІи, кьуэшхэм, адэ-анэм узэрыхущытакІи, губгьэн кьэпхьакьым, ауэ уи унагьуэм узэрыхэсар мащІэщ», – жиІащ. Иджы сыздынэса ныбжьым ситиу сызоплгьэкІыжри, экономикэ, политикэ жыпІау апхуэдэу лэжьыгьэм зыдебгьэхьэх хьунукьым. Сытым дежи сыхьэт 24-рэ си лэжьыгьэм тезгьэкІуадэрт сэ. Унагьуэм и пашхьэ си кьалэн щызмыгьэзэщІауэ кьысцохьу. Ауэ иджы, зэрысхузэфІэкІкІэ, унагьуэм нэхьыбэрэ зэман щызогьакІуэ. Нэхьыбэрэ узэгьусэху нэхь быдэ хьууэ арац унагьуэр. Ар зэи зыщыбгьэгуыпщэ хьунукьым. Мыр кьызгурымыІуэу щыттэкьым, ауэ лэжьыгьэу си пщэ дэлгыр апхуэдизкІэ куэдти, унагьуэр тІэкІу иужь кьызгьанэрт.

– **Уадэ пхьашэ хьэмэрэ ущабэ. Сыт хуэдэ гьэсэнгьэм щІупыкІа уи пщашэхэу Мадинэрэ Аминэрэ, уи щІалэ Альберт?**

– Тпум хуэдэуи сыщытыфщ. Хьыджэбзхэм сахуэщабэщ, щлалэм нэхь сыхуэткИийщ. Ауэ ди адэр зэрыщытам хуэдэу сыпхьашэкьым. Дэ абы и гьусэу зы Іэнэ дыпэрытІысхьэу щытакьым икИи дигу ильыр тхужеІэртэкьым. Сэ иджыпсту ныбжьэгьум хуэдэу сахущытыну сыхуейщ, я гупсысэхэри, мурадхэри, ІуэхущІафэхэри кьысхуаІуатэмэ, нэхь кьызошцтэ.

– **Адыгэ кьуажэм укьыдэкІауэ нобэ уздынэса льягапІэр инщ. Сыт хуэдэ мыхьэнэ шигьээщІа а кьуажэм уи гьащІэм? Курыт еджапІэм ущезыгьэджахэр уигу кьэбгьэкІыжмэ, уи гьэсэнэгьэм, дуней тетькІэм сыт хуэдэ хэльхьэныгьэ хуащІа?**

– Си щхьэкІэ сыкьапщтэмэ, цІыхум кьищІыкІынуур зыхуэдэнуур унагьуэмрэ курыт еджапІэмрэ кьыбгьэдалхьырашц. Псом япэр, дауи, унагьуэрашц. Дэри ди дуней тетькІэм, ди хьэл-щэным и нэхьыбэр кьызыпкьрыкІар ди адэ-анэрщ. ЕтІуанэ увьпІэр курыт еджапІэм иІыгьщ. ЕгьэджакІуэхэм кьыббгьэдалхьэ щІэныгьэмрэ узэраунэтІ щІыкІэмрэ куэд елыташц. Сэ сезыгьэджахэри, сызыхуагьэсахэри фІыуэ сощІэж.

– **Нобэ мызэ-мытІэу жалэу зэхэпхынуш адыгэ кьуажэм кьыщальхуам зиужьыну Іэмал куэд имыІэу, кьалэдэсым и Іуэху нэхь дэкІыу. Уэ уи шапхьэм еплъытмэ, ар пэжкьым. Уэ сыт хуэдэ еплъыкІэ уиІэ?**

– Уеджэну, щІэныгьэ зэбгьэгьуэтыну ухуеймэ, дэнэ ущыпсэуми мыхьэнэ иІэкьым. Нобэрей зэманьыр кьапщтэмэ, иджы кьежьа технологие кьомьыр здынэмыса щыІэкьым, уэ жэрдэм уиІэ кьудеймэ, ущыпсэу щІыпІэм елытауэ схужыІэнукьым. Пэжщ, кьалэм удэсмэ, спорт ІуэхущІапІэхэр, библиотекехэр, нэгьуэщІхэр нэхь гьунэгьушц. Ауэ иджыпсту кьалэмрэ кьуажэмрэ зэщхьэщыкІыныгьэшхуэ яІэкьыми, ар щхьэусыгьуэкьым уемыджэнымкІэ.

Дэ школым дыщыщІэсым икИи деджэрт, хадэми дилэжьыхьырт, ди адэ-анэм дадэІэпыкьурт, гьэмахуэм хадэ Іуэху фІэкІа диІэтэкьым. ЦІыхур нэхь гугьу ехьыху гьащІэм нэхь хуэхьэзыр хьууэ арашц. Гугьуехьыр зымышцІэ цІыхур ебгьэджэнуи, бгьэлэжьэнуи нэхь хьэлыэщ. Кьуажэдэсрашц псэукІэ зыщІэр. СщІэркьым кьуажэм сыкьызэрщыцхьуам щхьэкІэ апхуэдэу сегупсысу арами, ауэ арашц си еплъыкІэр.

– **Налшык уикІыу, кьэралым щынэхь цІэрыІуэ, Плехановым и цІэр зэрихьэу Москва дэт Урысей экономикэ университетым ущІэтІысхьэныр тынш хьунтэкьым. Дауэ укІауа Москва?**

– 1975 гьэм ильэс 17 сыхьуу сыкІуащ. Сэ экономикэр сфІэфІт, ауэ КьБР-м и Суд Нэхьыщхьэм и унафэщІу а зэманым лэжьа си анэ дэльхум, юристу седжэмэ, нэхь кьищцтэрт. Арати, япэ ильэсым Москва кьэрал университетым и юридическэ факультетым си дэфтэрхэр естат, ауэ сыпхыкІакьым. Зы студентым и пІэм дыщэ медаль зиІэу тху итт. Апхуэдэу кьээгьэээжри, си анэм и дэльхум жесІашц, кьыкІэлъыкІуэ ильэсым Урысей экономикэ университетым и сату-экономикэ факультетым сыкІуэмэ нэхь кьызэрысщтэр. Мис ар кьызэхьулашц.

Москва япэу сыщыкIуам, зыри сIыхуртэкъым, зы шэшэн щIалэ нэIуасэ схуэхъури, абы сэрэ зы пэшым дыщыпсэуаш, итIанэ ингуш щIалэ гъусэ схуэхъуаш. Ауэрэ адыгэхэр нэхъыбэ къэхъури, зэгъусэ зытщIауэ щытащ. Къуажэм дыкыщальхуами, тегушхуэныгъэ тхэ-лъаш, тхузэфIэкIынкъым жытIау гуитIщхьитIу зэи дыщытакъым, арагъэнщ гугъуехь дыщIыхэмытар.

Ди адэ-анэр нэхъ щIэх-щIэхыурэ тлъэгъуарэт, къуажэм дыкIуэ-жарэт жытIэрт, япэ ильэсхэм. Ауэ иужькIэ десэжри, тыншу дыдэ-сащ, дыщеджащ. Иджырей щIалэгъуалэм я Iуэхур нэхъ тыншщ абы и лъэныкъуэкIэ. Нэхъ зэрощIэ, зэхохъэ.

– **Япэрей зэманымрэ иджыреймрэ зэбгъапщэмэ...**

– Ар зэбгъапщэни хуейкъым. «Зэманым декIур лIыфIщ», – жиIащ Къэзанокъуэ Жэбагъы. Дунейм, гъащIэм, къэралым зихъуэ-журэ макIуэ. «Дэ ди зэманым мыпхуэдэу щытат, иджы зэрыхъуар...» жыпIау уи щхьэр фIэбудыжу ущыскIэ, Iуэхур зэфIэкIынкъым, уэри гъащIэм ухэзэгъэнукъым. АтIэ нобэм зыдебгъэкIуу упсэун хуейщ. Къежъа технологиехэм ятепщIыхьмэ, дэри зыдогъащIэ, хыдощIыкI, ауэ а зэманыр зей щIалэгъуалэр абы хуебгъаджэмэ, куэдкIэ дэ нэхъ-рэ нэхъыфIу къагъэлэрыхуэнущ икIи гъащIэм нэхъ къыщагъэсэбэпы-нущ. СызыхапIыкIа зэманым хэлъа щхьэхуэныгъэ куэд сигу илъщ, сфIэфIщ. Ауэ нобэрейми зытезгъэгусэркъым икIи Iумпэм сщIыркъым.

– **Ар адыгэ хабзэм еспхынти, мыпхуэдэ упщIэ уэстынт. Зэманым дыдекIуу дыпсэун папщIэ, ди лъэпкъ хабзэжъым зэхъуэкIыныгъэ гуэрхэр халъхъэу къэгъуэгурыкIуэн хуейуэ къэплъытэрэ, екIуэкI глобализацэм елытауэ. Хьэмэрэ ди нэхъыжхэр зытетам дытетмэ, нэхъыфI?**

– Си еплъыкIэм ухуеймэ, мыращ. Ди хабзэм и нэхъыбэр нобэрей гъащIэм фIы дыдэу йозэгъ. Дуней тетыкIэ екIу, цIыхугъэ лъагэ, нэхъыжъым хуэщIын хуей пщIэр, бзылхугъэм кIэлъызэрахъэ хабзэхэр, нэгъуэщI куэди зыIэщIэдгъэхункIэ Iэмал иIэкъым. Ауэ хъуэжын хуей мащIи хэлъщ. Псалъэм къыдэкIуэу жыпIэмэ, уэ унэхъыщIэци, уи пIэ уисын хуейщ жыпIау IубгъэкIуэту щымыту, тебгъэгушхуэу, и гупсы-сэ къебгъэлэуатэу утыку къипшэн хуейуэ къызолъытэ. Ауэ иджыри зэ жызоIэри, нэхъыбэр иджырей зэманым йокIу. Мы хабзэр пхэлъмэ, уи лъэпкъэгъухэм я деж уи пщIэр зэрыщиIэтым и мызакъуэу, нэгъуэщI лъэпкъ, къэрал щыщхэми хуабжъу яфIэтелъыджэщ. Адыгэ хабзэ якIэлъызеппхьэмэ, гу лъамытэнкIэ Iэмал иIэкъым. Уэ уесауэ яхуэпщI гулъытэр, абыхэм пщIэ егъэллеуэ къащохъу.

Iугъукъым мыр зэманым дэбгъэлэжьэнэ. Хабзэр зы махуэм тIысу зыгуэрэм къигупсысауэ, итхауэ щыткъым. АтIэ гъащIэм къытхилъхьа дахагъэу аращи, сыт щыгъуи екIуу къэдгъэсэбэпыфыну къысщохъу.

– **Къэбэрдей-Балъкъэрым, Шытхьэлэ укIуэжу зыщыбгъэпсэху къыпхуихуэрэ?**

– Куэдрэ къэхъуркъым, ауэ, Iэмал иIэххэмэ, сыкIуэжыну сфIэфIщ, си псэм зыщигъэпсэхур аращи. МазитI-щым зэ сокIуэж. СфIэфIщ

сыщыІәнуи, си благъэхэм сахуэзәнуи, си нѳбжьэгъу-лэжьэгъухэм сабгъэдәсынуи. СыкъэзыцІыхуу къысхуэзэхэр къызэрысхуэгуапэм си гур хегъахъуэ. Дауи, нэхъыфІт абы ущыпсәуныр, Москва нэхърә. Укъыщальхуа къуажэм, уи къуэшхэр зыдәсым, нэху укыщекІыу, адыгәбзэр щызәхәпхыу удәсыным нэхърә нэхъ насып щыІәу сщІәркъым.

– **Бзәррә хабзәррә зәгуәхыпІә ямыІәу зәпхаш. Бзәр зыІурымылгым хабзә хузехъәнукъым. Ди бзәр хъума хъун папщІә сыт щІән хуейр?**

– Ди къэралым исхәми, хамә къэралхэм щыпсәухәми адыгәбзәр зыгъәшәрыуәу яхәтыр кІуә пәтми нэхъ мащІә хъууәрә макІуә. Апхуэдәурә екІуәкІмә, кІуәдыжыпәнкІи мэхъу. Бзәр щымыІәмә, лъәпкъри щыІәжынукъым. Хәкурысхәращ мы Іуәхум нэхъыбәу еләжьын хуейр. Си щхәкІә хәслъхәфынурати, мыбы еләжьынрә гупыж зыщІрә щыІәуә щытамә, бзәр хъумәнымкІә фонд къызәзгъәпәщы-нурә, мылкъукІә защІәзгъәкъуәнут. Мыр ди лъәпкъ интеллигенцәм япә иригъәщын хуей Іуәхуш. Мылъку уиІә къудейкІә Іуәхур зәхуәхъунукъым. Араши, проект, гупсысә яІәу мы Іуәхур зыгъәкІуәтән къытхәкІыу щытмә, ноби сыхъәзырщ ахъшәкІә сьдәІәпыкъуну.

ЕтІуанәрауә, унагъуәм бзәр щыземыкІуәмә, хабзәр щызәрамыхъә-мә, къэрал ІуәхукІә хъума хъунукъым. Мис ар зәхәтщІыкІыу дыпсәу-уә щытамә, къыдәхъуләнут. Ди жагъуә зәрыхъуши, иджыпсту адыгә къуажәхәми дәлъ адыгәбзәр нэхъ мащІә хъуащ.

Иужь уихъә къудеймә, хәкІыпІә Іәджә иІәщ мыбы. Ауә сә сызәрәплъымкІә, адыгәгу уиІәмә, адыгәбзәр зумыгъащІәу уи гум къыпхуидәнукъым.

Си хъыджәбзыр зәрыс унагъуәр Америкәм къыщыхъуа пәтми, адыгәбзәр фІы дыдәу ящІә. Си малъхъәми, адыгәбзәр ящІән хуейш жиІәри, и сабииплым япәу яІурилъхъар ди анәдәлъхубзәрәщ. Ар щапхъәщ.

«ЩІәныгъә щызәзгъәгъуәткІи, сыщылажьәкІи къәзгъәсәбәпы-нукъым адыгәбзәр, сыту сщІын», – жызыІәхәм я гупсысәр жыжьә нәмысу къысщохъу. Адыгәбзәр щІызрамыгъащІәм и жәуапыр сә уә-стыфынукъым, сыт щхәкІә жыпІәмә, сә си адә-анәм сагъәщІащ, си бынхәм езгъәщІащ, иджы абыхәм я быныжхәми, зәрыжысІәуә, ящІә, хамә къэрал щыпсәурә пәт. Адыгәбзә умыщІәу сыадыгәщ дауә зәрыжыпІәнур? Акъылыншагъәщ.

– **Адыгә щІаләгъуаләр, сабийхәр къәфәм хуагъасәу Москва щы-лажьәхәм уазәрыдәІәпыкъум сыщыгъуазәщ.**

– НтІә. Нэхъапәм ди «Синдика» ІуәхушІапІәм пәш щахухәтх-ри, абы щызәхуәсу щытащ. Ар мафІәм иса нәужь, нәгъуәщІ пәш къащтән хуей хъуаши, бәдждәнд уасәр яхудот, зыхуәныкъуәхәмкІә защІыдогъәкъуә. «Синдика»-р мы гъәм къызәІутхыжынуши, къәфәри, бзәри щызрагъәщІән щІыпІә хәха иІәнущ.

– Дэ сытым дежи зэхыдох уэ адыгэ щлалэхэмрэ пщашэхэмрэ щлэныгэфI ябгэдэлыным гулытэ хэха зэрыхуэпщIыр. Къэбэрдей-Балъкъэрым и Iэтащхэу ущылэжъа зэманым ныбжьыщIэ 300 хамэ къэралхэм щыIэ еджапIэ нэхьыфIхэм бгъакIуэурэ щегъэджащ. Иджыри а лэжыгъэм пыбощэ, ЩIДАА-м и гъуэгукIэ щлалэгъуалэ 50-м нэблагъэм я щлэныгъэм хагэхъуэнымкIэ уадэIэпыкыуащ. КъыдэкIуэтей щIэблэм инвестицэ яхэплъхъэ щIыкIэу ебгъэкIуэкI Iуэхум сыт лъабжьэ хуэхъур?

– КъБР-м и Iэтащхэу сыщылажъэм IэщIагъэлIхэр гъэхъэзырынымкIэ программэ хэха дгъэпсри, абы текIуэдэнур си мылкъум къыхэкI фондымкIэ къызэдгъэпэщырт. Абы дгъакIуэхэм Iэмал имыIэу инджылызыбзэмрэ адыгэбзэмрэ (е балъкъэрыбзэмрэ) ящIэн хуейт. Анэдэлъхубзэр зымыщIэхэр хэдгъахуэртэкъым, сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, дэ абы дызэрыщыгугъыр и хэкум къигъээзжу щылэжъэнырт, а бзэр имыщIэмэ, сытым къишэжынт ар хэкум? ИужькIи ЩIДАА-м и нэIэ щIэту къыпыттащ а Iуэхум икIи пандемиер къемыжъэ щIыкIэ цIыху 50 хуэдиз дгъэкIуащ. Хуабжьу си гуапэ мэхъу апхуэдэу Америкэм, Швейцарием, Европэм хиубыдэ къэралхэм щеджауэ къэкIуэжа щлалэгъуалэр банкхэм, нэгъуэщI IуэхущIапIэхэми зэрыщылажъэр, пIалъэкIэ а щеджа къэралым лэжъэну къэнаи яхэтщ. Апхуэдэ цIыху еджахэр диIэмэ, лъэпкъым куэдкIэ нэхьыфIу зиужынууц. ЩIэныгъэкIэ, мылкъукIэ дуней псом щыщIэрыIуэ цIыху къытхэкIмэ, ар куэдкIэ лъэпкъым сэбэп хуэхъунуц. Маск Илон, Гейтс Билл хуэдэхэр адыгэм къытхэкIтэмэ, мис а хабзэм, бзэм теухуауэ дызыхуей программэхэр гъащIэм хэпша хъунут. МащIэтэкъым абы яхузэфIэкIынуц.

Хамэ къэрал нэхъ зызыужьбахэм ехъулIэныгъэ щIаIэр мис апхуэдэ щлалэгъуалэр ирагъаджэри аращ, мыхъэнэшхуэ зиIэ программэхэр зэхалъхъэфрэ абы текIуэдэну ахъшэр къалэжъыфу. Дымышынэу дгъакIуэурэ щедгъэдэжэн хуейщ, уеблэмэ я лъэр быдэу теувэху щыдгъэлэжъэн хуейщ. Ауэ адыгэбзэ зыщIэ, адыгэгу кIуэщIылыу къыхэтхын хуейщ, къызыхэкIам къыхуэсэбэпын щхъэкIэ.

– Абы къишынэмыщIауэ, «Стартап» зэпеуэр Къэбэрдей-Балъкъэрым къыщыхэплъхъауэ хъэрычэт Iуэхум зезыпщыт щлалэгъуалэм уадоIэпыкыу.

– Абыи аращ лъабжьэ хуэхъур. Сыт хуэдэ Iуэхуми и щIэдзапIэр гугъуц. Проект къэзыгупсысыф щлалэгъуалэм щIэгъэкъуэн ямыIэмэ, заужыфынукъым, Iуэхур ирагъэжъэфынукъым. Апхуэдэуи акъылрэ зэфIэкIрэ зыбгэдэль щлалэхэмрэ пщашэхэмрэ гупсысэнэу, лэжъэну хуеймэ, ахъшэкIэ дадэIэпыкъун щхъэкIэ къедгъэжъауэ аращ. СфIэгъэщIэгъуэнэ садолажъэ абыхэм. Я проектхэм уеплэмэ, куууэ гупсысэ, акъыл зыбгэдэль куэд яхэтщ. Пэжыр жысIэнщи, илъэс 25-м щегъэжъауэ илъэс 35-м нэс зи ныбжьхэм я акъылыр нэхъ убгъауэ мэгупсысэ икIи тогушхуэ. КъэзыгъэувыIэр ахъшэращи, абыкIэ защIэзгъэкъуэнэ сыхуейуэ къыщIэддзауэ аращ. Ар илъэс

сым зэ, тIэу идогъэкIуэкI, дяпэкIэ нэхъ зедгъэубгъуну си гугъэщ. КъищынэмыщIауэ, иджыри къэс сом зы мелуан, е сом мин щитху етту щытауэ аращ. Пэжщ, абыкIи къыщIэбдзэфынущ, ауэ проектър инмэ, Iуэху пыухыкIа хъуамэ, иджыри ахъшэ хэлпхъхэн хуейщи, дяпэкIэ нэхъыбэ еттынущ. ЩIалэхэм унафэ яхуэсщIауэ йолэжь абы. Зы ильгъэсым сом мелуан 20 – 30 тезгъэкIуэдэну си мурадщ. Адыгэ Республикэри Къэрэшей-Шэрджэсри хэдгъэхъами хъарзынэ хъунут. Де-гупсысынщ.

– **IуэхущIапIэ нэхъ ину зэгүэрым къызэлупхам «Синдика» фIэшчат, нэгүэщI къалэхэм дэщIыхъахэм адыгэ ныпыр щыфIыбодзэ. Абы къегъэлыгагүэ адыгагъэр, хабзэр, щэнхабзэр, тхыдэр уи Iапэгүу укызыэрыгүэгурыкIуэр. Ауэ зэран къыпхуэхъуркъэ укызыхэкIа лъэпкъ мащIэм и цIэ, и дамыгъэ зэрыбгъэлыгагүэр?**

– Ахэр зэран къысхуэхъуу жысIэфынукъым. Хэт фIэфIми, хэт и жагүэми, ди къэралым лъэпкъ куэд щызэдопсэу. ИкIи ар и беагъ нэхъыщхъэхэм ящыщу къызолытэ. Ди бзэр, ди хабзэр, ди дуней тетыкIэр зэрызэмыщхъыр ди къулеигъэщ, армыхъумэ, ди щыщIэныгъэкъым. Сэ сызэреплъымкIэ, гугъуехъи къысхуихъакъым, нэмыплъи къызатакъым. Ар гүазэ яхурехъу ди щIалэгүалэм.

– **Хамэ къэралхэм лэжыгъэ IуэхукIэ куэдрэ укIуащ. Апхуэдэхэм деж ди лъэпкъэгүхэм уахуэзэрэ, хасэхэм укIуэрэ?**

– Псом я дежи сынэсакъым. Ауэ Америкэм, Израилым, Иорданием, Германием, Тыркум, нэгүэщI щIыпIэхэми щыIэ Хасэхэм сыщыIащ. 2020 гъэм Нью-Джерси дэт Хасэм ськIуат – а къалэм адыгэ минипщIым нэс дэщ. Сэ хуабжъу пщIэ яхузощI хамэ къэралхэм адыгэу къыщызэтенауэ я лъэпкъ, я хабзэ яхъумэжын папщIэ Хасэхэр къызэрагъэпэщауэ абы щылажьэхэм, щыпсэхэм. Калифорниemi минрэ щитIрэ щопсэу, абыхэми сахыхъауэ щытащ. Иорданием и пащтыхъым дыщригъэблэгъами, пащтыхъыкыуэми дыхуэзащ, адыгэхэм я гугъу тщIащ. А лъэхъэнэм хъэрыпхэм яхэс ди лъэпкъэгүхэм Хасэ яухуэрти, доллар мелуани 3 естауэ щытащ. Сирием Асад Башар дыхуэзэн хуейуэ лыкIуэ гуп дыкIуати, Адыгэ Хасэм срагъэблэгъащ, я Iуэху зытет къэсщIащ, абыхэми доллар мин 200-кIэ сахуэупсауэ щытащ.

Израилым щыIэ адыгэ къуажитIым – Кфар-Камэрэ Рихъэниерэ – адыгэбзэр зэрыщаджыр, сабийхэр гъэсапIэм адыгэбзэкIэ зэрыщагъасэр умыгъэщIэгүээнкIэ Iэмал иIэкъым. Абыхэми садэIэпыкыуащ.

Истамбыл, Къайсэр Хасэхэм сыщыIащ, иджыпсту Къайсэр Хасэм и IуэхущIапIэ яухуэну проект ящIри, абыхэми мылькукIэ сахэувэну си мурадщ. Европэм щыпсэхэми я Iуэху зытетыр сощIэ.

Абыхэм ядэIэпыкыун хуейщ, дэ ди хэку дисыжщи, ди Iуэхур нэхъ тынщ. Иджы щыIэ инновацэ технологиехэр къэдгъэсэбэпу адыгэм ди бжыгъэр, дыщыпсэур, дызэлэжьхэр къэтщIэн щхъэкIэ проектхэр тщIыну фIыт. Иджыпсту нэгүэщI лъэпкъхэм хэшыпсыхъыжу хуежъа ди къуэшхэм хуабжъу зыкъащIэжынут, къыддэплъейнут. Лъэпкъым

ифI зыхэль сыт хуэдэ программэ кьагупсысыфми, сэ ар мылькукIэ згьэзэщIэну сыхьэзырщ.

– **Сыт нобэ лъэпкьым теухуауэ нэхь узыгьэгузавэр?**

– Дуней псом щикьухьауэ дызэрыщытырщ. Лъапсэрыхым кьытхуихьа гузэвэгьуэр иджыри ди льым хэльщ, ди щхьэм ильщ. Адыгэбзэр зыщIэр нэхь мащIэ хьууэ, хэхэсхэр хэшыпсыхьыжу, хэ-курыхэм бзэр IэщIыб ящIу кьысцохьури, согузавэ. Мис а гуныкьуэ-гьуэхэр тцхьэщызыыхын Iуэхухэр кьэзыгупсысын щIалэгьуалэ сы-хуейщ кьытцIэхьуэну.

Зэманым зихьуэжу, ди хьуэпсапIэхэр кьыдэхьулIэну кьысцохьу сэ. Ильэс бжыгьэкIэ узэIэбэкIыжмэ, хэт и гугьэнт, мыпхуэдэу тыншу дызэкIэлъыкIуэу дыщытыну. СызэрэплъымкIэ, иджыри зэман дэкIмэ, Урысейм и хабзэхэми зэхьуэкIыныгьэхэр хальхьэнщ, ди лъэпкьэгу-хэми нэхь кьагьэзэж хьунщ. Мы Iуэхум теухуауэ упIащIэ хьуну-кьым, законми хэлпхьэнIауэ тыншкьым. Ауэ дымыпIащIэмэ, фIым дыхуэкIуэнуу. ИпэкIэ уплэмэ, дуней псор нэхь зэIуха мэхьу, кьэ-ралхэм демократиер шофIакIуэ, технологиие Iэмалхэм куэд кьыдат. КьэкIуэн иIэщ адыгэ лъэпкьми.

– **Хьэрычэт Iуэхум ехьулIэныгьэшхуэхэр щызыIэрыбгьэхьауэ политикэ иным ухыхьащ. Ухуейуэ ухьуа кьэрал лэжьакIуэ хьэмэрэ зи ужь уит Iуэхухэм ухуаша?**

– Кьэралым цIыхушхуэ щыбгьэлажьэу, и экономикэм увыпIэ гуэр щыбубыду ухьуа нэужь, ухуей-ухуэмейми политикэм ух-хьэ. Экономикэмрэ политикэмрэ зэпыщIащ сытым дежи. Кьи-щынэмыщIауэ, уи щхьэ Iуэхум и мызакьуэу, нэгьуэщIхэми я псэукIэм уегупсысмэ, политик ухьуагьэххэщ. Ар кьалэн куэду зэхэльщ икIи нэхь гугьущ политикэр. Дауэ мыхьуми, цIыхум удэIэпыкьун щхьэкIэ экономикэми политикэми фIыуэ хэщIыкIын хуейщ. Экономикэм куууэ сыхэту, политикэм сыхыхьати, зыр зым дэIэпыкьуэгьу хуэхьуа фIэкIа, зэран хуэхьуакьым.

– **Кьэбэрдэ-Балькьэрым и Iэтащхьэу уагьэкIуэжыну УФ-м и Президентым кьыщыбжиIам... Унэплъат хьэмэрэ зэрымыщIэкIэ кьыкьуэкIа Iуэхут.**

– Президентым а Iуэхур кьыщызжиIам сыхуэхьэзыру щы-тащ жысIэфынукукьым. Ауэ Кьэрал Думэм сыщыщылажьэм сыкьы-щальхуа республикэм сьдэIэпыкьуну, зезгьэужьыну, и экономикэр езгьэфIэкIуэну си хьуэпсапIэти, ар IэмалыфIу кьэслытауэ щы-тащ. КьищынэмыщIауэ, укьызыхэкIа лъэпкьым, укьыщальхуа хэ-кум тхьэмадэу уагьэкIуэжыну апхуэдэ дзыхь кьыщыпхуащIым деж пщIэшхуэу кьызолъытэ. Президентымрэ цIыхубэмрэ кьызагьэза дзы-хьыр зэрызгьэпэжыным иужь ситащ, си кьару кьихь кьэзгьэнакьым. Уеблэмэ, жэщ-махуэм хэт сыхьэт 24-м нэхьрэ нэхьыбэкIэ сьлэжьэну сыхуейт. А ильэсхэм Iуэху куэдым иужь дитащ, куэд зэфIэдгьэклащ, ауэ сызоплэкIыжри, иджыри нэхьыбэж яхуэсщIэну сыхуейт. Аращ

си Іэ Іэмалхэр кьээзгьэсэбэпурэ си республикэм Іуэху пыухыкІахэр щІыщезгьэкІуэкІыр.

– **Іэтащхьэу ущылэжьа ильэсхэм уэ езыр уригушхуэу сыт хуэдэ Іуэхухэр зэфІэбгьэкІа?**

– Кьуажэхэм, кьалэхэм сыкІуээрэ, абыхэм дэс цІыхухэм са-хуээзурэ, кьысхуаІуатэ гурыгьу-гурыщІэхэм теухуауэ дэтщІыхьа ІуэхущІапІэхэр, тетльхьа гьуэгухэр, зыхузэфІэмыкІ цІыхухэм сазэрыдэІэпыкьуар, республикэр нэхь дахэ, цІыхухэр нэхь гушхуа хьун щхьэкІэ щедгьэкІуэкІа ухуэныгьэхэр щысльагьукІэ сигу хо-хьуэ. АбыкІэ згьэээжа нэужь, мыр кьытхуэпщІат, мор кьытхуээІупхат жаІау кьуажэдэсхэр кьызбгьэдыхьэу си Іэр щаубыдым деж, хуабжьу си гуапэ мэхьу.

– **Цыху мин бжыгьэм уи мылькум хэптыкІ ахьшэмкІэ сэбэп уа-хуохьу, льяІуакІуэ кьыпхуэкІуэр куэдщ. Сыт хуэдэ увьпІэ щиубыд-рэ уи гьашІэм псапщІэ Іуэхум?**

– Зыгуэрым удэІэпыкьумэ, уи щхьэ удэІэпыкьужущ кьызэрыс-щыхьур. Сэ хуабжьу си гуапэщ апхуэдэ зэрысхузэфІэкІыр. Пэжщ, псо-ми защІэзгьэкьуэфыркьым, кьэлгьаІуэ псоми я деж сынэсыфыркьым. Ауэ ильэсым кьриубыдэу льяІу мин хуэдиз кьысІэрохьэри, си Іэ кьызэрикІкІэ, садоІэпыкьу. Нэхь япэ изгьэщыр, дауи, сымаджэхэрщ, хушхьуэ, операцэ хуэныкьуэхэм защІызогьакьуэ, гьашІэм щытыкІэ гугьу иригьэувахэм садоІэпыкьу, еджакІуэ кІуэну зи нэ кьикІхэм кьа-хузызогьэпэщ.

Нэгьабэ, псалгэм кьыдэкІуэу жыпІэмэ, сом мелуани 150-рэ яхуээ-гуэшащ хуэныкьуэхэм. Ар нэхьыбэж зэрытщІыным иужь дитынущ. Зауэм хэта ветеранхэм сом мелуан 15 хуэдиз гьэ кьэс ядот. ФІы щІэи, псым хэдзэ жеІэ адыгэм. Мыбы лейуэ утепсэлтыхьыни хуейкьым.

– **Уи хьэрычэт ІуэхумкІэ дгьэээжынщи, Арсен, Урысейм и кьалэ куэдым сату центрхэр, бзэрхэр, шхапІэхэр, хьэщІэхэр, узын-шагьэр егьэфІэкІуэным епха ІуэхущІапІэхэр, зыгьэпсэхупІэхэр, нэгьуэщІ куэди ущиІэщ. Иужьрей ильэсым щІэуэ кьыхэбгьэхьуа-хэм я гугьу кьытхуэпщІын?**

– Ахэр куэд мэхьу, ауэ нэхь инхэм ящыщу кьэбгьэалгьагьуэ хьунуш «McDonald's» жылагьуэ шхапІэр ди кьэралым икІыжын хуей щыхьум, и акцэхэр кьызэрысщэхужар, иджы абы зэреджэр «Вкусно – и точка»-щ. Апхуэдэ шхапІэу кьэрал псом 840-рэ щолажьэ.

КьыщынэмыщІауэ, «Starbucks» кофе ефапІэхэр кьэтщэхужри, «Старс Кофе» хьуащ, ар кофе щачэ щІыпІэу зэкІэ 80 мэхьу.

– **Ар щызэІэпыфхым, сощІэж, Кьанокьуэ унэцІэр хэту цІэ фІащын хуэдээрэ хьыбары зэрыщыІар. Щхьэ хэмытрэ уи унэцІэр?**

– НтІэ, апхуэдэ мурад ящІат си лэжьэгьухэм, ауэ сэ кьыщызжалэм яхуээдакьым. Си акьылрэ жэрдэмкІэ сухуа компаниеу щытамэ, фІэсщынут. Ауэ и щІэдзапІэм си гуащІэ хэзмыльхьауэ, хьэрычэт Іуэху зэтегьэпсыхьар кьэсщэхужауэ арати, кьезгьээзгьакьым.

– Уи ІуэхущІапІэхэр псори зэгъусэу къапщтэмэ, цІыху дапщэ бгъэлажьэрэ, Арсен?

– Псори зэхэтмэ, цІыху мини 170-рэ щолажьэ си компаниехэм.

– Апхуэдэ бизнес Іуэхухэм ящыщ зыщ къалэ зэмылІэужыгъуэхэм, Іуащхьэмахуэ и лъагагъыр цІэуэ фІэпщәуэ адыгэ шхыныгъуэхэр шагъэхьэзыру къыщызэІупх «Высота 5642» ресторанхэр. Хэт а цІэр къэзыгупсысар?

– Си ныбжьэгъу ресторатор цІэрыІуэ Новиков Николай, сипхуэ Мадина, сэ дыщысу Москва адыгэ шхынхэр щапщәфІу шхапІэ къыщызэІутхыну дыхуейти, дегупсысаш. ЯпәщІыкІэ «Эльбрус 5642» фІэтщыну ди мурадащ, арщхьэкІэ псалъэр ямыцІыхункІи хьунц жытІэри, Іуащхьэмахуэ и лъагагъым дыккъытеувыІаш. Абы щапщәфІым и нэхьыбэр адыгэ шхыныгъуэщ – лэкъум, кхъуей, пІастэ, лыцІыкІулыбжьэ, лыгъурлыбжьэ, джэшлыбжьэ, жэмыкуэ, кхъуей-жъапхьэ, дэлэн, тхьэмщІыгъуныбэ – ерыскъыхэкІыу 25-рэ хуэдиз итщ менюм, ар адыгэбзэщ зэрытхар.

Москва тІу, Сочэ, Адлер, Кисловодск, Ростов, Челябинск къалэхэм дэтщ апхуэдэ ресторанхэр. Мыбы ахъшэшхуэ къридлэжьыну къызэІутхауэ аратэкъым, атІэ, ди шхыныгъуэхэр щапщәфІу Москва зыгуэр дэтын хуейуэ къэтллытэри, едгъэжьати, нэгъуэщІ къалэхэри къэлыаІуэурэ зиубгъуаш. Иджы Армениер, Къзазахъстаныр къыдолъәІу апхуэдэ къыщызэІуахыну хуейуэ. Ауэ зэкІэ арэзы дытехъуакъым, франшизэ етрэ шхыным и гъэхьэзырыкІэ технологиер яхуэзымыгъащІэмэ жыдоІэри, дзыхь тщІыркъым.

Рестораным къыщІыхьэхэм ящыщ адыгэхэм я закъуэкъым ди ерыскъыр зышхыр, атІэ лъэкъ зэмылІэужыгъуэхэм къахэкІахэр щошхэ, яфІәфІщ. Уеблэмэ, гъэмахуэм хы ФІыцІэ Іуфэм Іут шхапІэхэм ящыщ куэдым ар нэхь къыхах, цІыху 50 хуэдиз къыщІыхьэным пәплъәу чэзум щыхэт щыІәщ.

Рестораным щапщәфІ псоми хэтлхьэнухэр Къэбәрдей-Балькъэрым къыдош, кхъуейр Адыгейм къыщыдошәху. ПщәфІэхэр адыгэ бзылхугъэщ. Си щхьэкІэ, адыгэ шхыным пәсщІын зыри щыІәкъым, къәуат щІәлътщ, ІәфІщ.

– Упсәу, Арсен, уи зэман зыпәубыдам къыдәбгъахуәу Сочэ дыкъызәрәбгъәблэгъам, псәлътгъу укъызәрытхуәхъуам папщІә.

Зытхыжар **НӘЩІӘПЫДЖӘ** Замирәщ

ХЬЭФЫЦІЭ МУСЭБИЙ И ГЪУЭГУАНЭ МЫТЫНШЫР

Зеикъуэ къуажэм и нэхъыжьыфІ ХьэфІыцІэ Мусэбий Дэвей и къуэр псэужамэ, гъатхэпэм и 23-м ильэси 100 ирикъунут. Зауэ нэужь лъэхъэнэм зи зэманыгъуэр хиубыда лэжьбакІуэшхуэм теухуа гукъэкІыжхэм къэралми, ар къызыхэкІа лъэпкъми, къызыдэкІа къуажэми я тхыдэр ди нэгү къыщІагъэувэж.

1923 гъэм нобэ хуэдэу бжыгъэхэм нэщэнэшхуэ халъагъуэу щытагъэнкъым. Гъатхэпэ мазэм и махуэ 23-нэри къызэрыкІуэу пхужыІэнут, ар къежьапІэ зыхуэхуа ХьэфІыцІэ Дэвей и къуэ нэхъыщІэм и гъащІэ гъуэгур натІэм къритха насыпым и щыхъэту къэмыувамэ. ЕхьулІэныгъэкІэ узэджэ хъунум щхъэж еплъыкІэ щхъэхуэ хуиІэж пэтми, Мусэбий хуэдэу цІыхухэм щхъэузыхь захуищІыным къыхуигъэщІахэрщ фІым и кІуапІэр зыІэщІэмыкІауэ къэлгытапхъэр.

Урысей къэралыщІэм и зэфІэувэгъуэу, колхозхэр къызэрызэрагъэпэщрэ куэд мыщІауэ, къалэным щхъэ къэлэтыпІэ къаримытрэ щхъэх зимыІэ лэжьбакІуэбэм «трудодень» жыхуалэ мылІэусыр я улахуэу щыщыта лъэхъэнэрщ Мусэбий и зэманыгъуэр зыхиубыдар. Бынибгъу зыхуей хуэзыгъээзф Дэвей и унэ лъапсэм щекІуэкІ лэжьыгъэм зэрызиубгъумкІэ зы колхоз пэхъуну апхуэдэнт. Абы и щыхъэт дыщрохьэлІэ Зеикъуэ колхозхэр щызэгухъэм, ХьэфІыцІэ Дэвей абы хилъхъа мылкъур къызыщыгъэлъэгъуа дэфтэрым: мэл 500-рэ Іэщ пІащэу 150-рэ хилъхъат тхъэмадэм цІыхубэ мылкъум. Мэкъумэш ІуэхукІэ упщІэжэгъу пхуэхъуну Дэвей и къуэр лэжьбакІуэ хъэзыру къуажэм къызэрыІэрыхъам бгъэщІэгъэнышхуэ щІыхэмылърі арагъэнщ.

Къуажэ сабий псоми ещху, Мусэбий и япэ лъэбакъуэхэр къыщещьэр Зеикъуэ школырщ. ЕгъэджакІуэхэм яхуищІ фІыщІэми къегъэлагъуэ абы езым щІэныгъэ лъагэ зригъэгъуэтыну зауэ нэужь лъэхъэнэм гъуэтыгъуэ иримыгъэхуами, а насыпыр и быным лъигъэсыным щІелІэлар. «Дэ ди егъэджакІуэу щытахэр тыншу арэзы пхуэмыщІыф, щІэныгъэшхуэ зыбгъэдэль, нэмыс зыхэль цІыху ахъырзэманхэт, – игу къыгъэкІыжырт гъуэгугъэлагъуэ хуэхъуахэм ятеухуауэ Мусэбий. – А зэманым щІэблэ гъэсэныр къэрал Іуэху ящІауэ апхуэдэти, тхыль дримыкъуми, тетрадхэр къыдэмэщІэкІми, егъэджакІуэмрэ еджакІуэмрэ щІэныгъэрэ гъэсэныгъэрэ зэлэпахыфу щытащ».

Школым къызэрыщІэкІыу, Мусэбий Кировым и цІэр зезыхъэ колхозым и бригадэхэм я зым хохъэ. Губгъуэм игу мэлажъэ, мэкъу йоуэ, мэкъумэш гъавэ бэв зэрыІуихыжыным иужь итщ. «ЦІыхур губ-

гъуэм щылэжьаш» жыпIэмэ, фэрэ лыкIэ зымыгъэвам абы кыкIыр зыхимыщIэнкIи хъунщ. Биидзэм кыжьэдэхужа къралым и цIыхур зыхуей хуэзэу зэригъэпсэуным тригъэкIуэда кърарум гуашIэрыпсэу къэс и пщIэнтIэпс хьэлэлыр хэлът. Мусэбии сыт щыгъуи фIыщIэ пылбу игу кыигъэкIыжырт а гъащIэ Iыхъэми гъуазэ щыхуэхъуа нэхъыжьхэм я цIэхэр: Шурдым Хъусин, Джэдгъэф Хъэматэ, Кърэнашэ Темыр сымэ. Лы хъунур лыпIэ изыгъэувар гугъуехьырщ. Абы и Iыхъэшхуэ ХьэфIыцIэми и натIэ зэрыхъуам и щыхъэту и гъащIэ кIыхьыр къоув.

ХьэфIыцIэ Мусэбийрэ и щхьэгъусэ Бабцинэрэ. 1981

Зи кърару илгыгъуэр зауэ IэнатIэм Iуту, къуажэм къыдэна дадэхэмрэ нанэхэмрэ, цIыхубзхэмрэ сабийхэмрэ ныбэ нэщIрэ ныкъуэжейхуэ, нэху зэрыщу губгъуэм ихъэу, улахуэ папщIэу нартыху килограммитI-щы, кIэртIоф килограммрэ ныкъуэрэ е сэхуран грамм 500 кыщрат зэманырщ ХьэфIыцIэ Мусэбий колхозым и комсомол организацэм и унафэщIу цагъэувар. Абы кыкIэлъыкIуащ артелым и кърэпщытакIуэ комиссэм и унафэщI IэнатIэри. И къралэн нэхъыщхьэр – колхоз мылкъум зы хьэдзэкIэ темплъэкъукIынырт. Жэуаплыныгъэшхуэ зыпылъ а къулыкъухэр ХьэфIыцIэ Мусэбий иIыгыху, губгъуэм щылажьэ колхоз бригадэ 12-м, адреи Iуэху щхьэпэ псоми къадэкIуэу, гъавэ бэв кърэхьэлIэжу, нартыхури, кIэртIофри, къринэмыщI гъавэхэкIхэри къадэхъуу, щытхъу яIэу къекIуэкIащ.

Зэманым и нэщэнэр кърипщIыхуну урикъунщ 1944 гъэм колхозхэтхэм сом мини 132-рэ зэхалхъэу, ар зауэ IэнатIэм Iут Дзэ Плъыжым хурагъэхъауэ зэрыщытар. «Зауэм зэрыщIидзэу, – игу кыигъэкIыжырт Мусэбий, – колхозым и унафэщI Кърмокъуэ Мэшыкъуэ и къуэ Мухъэмэд и жэрдэмкIэ, зауэ нэужым къыдатыжыну, Дзэ Плъыжым лы тонн 4000 хуедгъэшауэ щытащ, Iэщышхуэрэ цIыкIуу зэхэту. Абы дыщIыгъут колхозым шыуэ иIэри. А псори, зауэр зэриуху, ипэрэи илгъэситхум

кыдатыжаш. Абы и фЫггэкIэ, 1950 гъэм колхозым Iэц бжыгъэу иIар ирыриггэкъужыну Iэмал иггъуэтащ. Ауэ шыхэм я бжыггэр 800-м фIэкIа яхунэггэсыжакъым, зауэм и пэм 2500-рэ хуэдиз яIарэ пэт».

1946ггэм ХгэфIыцIэ Мусэбий Зеикгъуэ кгуажэ Советым и унафэггIу хахри, а IэнатIэм илгэсиблкIэ пэрытащ. Мыбдежрауэ жгыпIэ хгунуш абы и хгэлым хуиту наIуэ зыкгыщищIар: уней лгэпсэхэми кгуажэм дэт IуэхушIапIэхэми я теплгэм фIыкIэ зихгъуэжат, ггуэугум пхгэнкIий телгыжтэкъым, удзыжхэр и Iуфэм Iутыжтэкъым, лгэмыжхэри ггуэугухэри зыхуей хуэзауэ кгуабзэт, быдэт, хуиту ушызекIуэрт. Иджыри кгэс гуггусыггъуу фIэкIа зэфIамыхыфа дэфтэр Iуэхухэри нэхг тынш хгуат, кгуажэ советым псори зэрышызэраггээхуам кгыхэкIыу. Щхгэхуэу тепсэлгыхыпхгэгг Мусэбий шылэггэ зэманым кгыдэкIуэтей щIэблэр зэкIуалIэ сабий IыггыпIэхэмрэ школхэмрэ я тыншыггуэкIэ жэнэт пэлгытэ хгуауэ зэрышчытам. АпщIондэху езыр ерыскгыкIэ зыхуей хуэмызэ унаггуэхэм, зилI зауэм хэкIуэда фызабэхэм, зауэм зеиншэ ищIа сабийхэм зэрадэIэпыкгуным иужь итт. Жгэуаплыныггэ зыпыль а лэгжыггэр нэггэсауэ зэрырихгэкIым щхгэкIэ, ХгэфIыцIэ Мусэбий щгнейрэ кгыхуаггэфэггашауэ шытащ Министрхэм я Советымрэ Мэкгумэш лэгжыакIуэхэм я профсоюзхэмрэ я Бэракг Плыжг зэIэпахыр, ордени, медаль зыбжани кгыратащ.

1953 ггэм Мусэбий хах колхоз тхгэмадэм и кгуэдзгэу. 1958 ггэм ар мэкгумэш бригадэм и унафэггIу яггэуври, илгэс 15-кIэ а кгалэныр игггээщIащ.

«КгэкIыггэхэр зэрапщIэри зэрыIуахыжри Iэпщг кгыарут, – етхыж а илгэхсэр зи нэгу щIэкIа зеикгъуэдэс АбытIэ Хгэжмурат. – Жгылапхгэу кгыхах нартыхур машинэкIэ яггэлгальгэу ядэртэкъым. Мусэбий зи унафэггIу шыта бригадэм зэрихгэрт нартыху гектар 220-рэ, ику иту зы гектарым нартыху ггэлгэлыггуэ центнер 80-90 кгытрахырт, кIэртIоф гектар кгэс центнер 200 кгытырт, сэхуран гектар 50-м ику иту гектар кгэс центнер 15-20 кгытекIырт».

IэнатIэ псом нэхгрэ нэхг лгэпIэгг щIыхум кгыбггэдэкI гулгытэмрэ фIыщIэмрэ. Колхозхэтхэм фIыггэ ялгэггурт Мусэбий. Андрей щхгэусыгггэхэм кгадэкIуэу, мыбдежым мыхгэнэ нэхгышхгэ зратыр ХгэфIыцIэм лэгжыггэм я нэхг ини нэхг цIыкIуи зыщидзейуэ зэрышчымыгырт. Мусэбий мэкгуи пхуегуэнут, мэши пхуIуихыжынут, тракторми дэтIысхгэнут, шыми шгсынут, дыггужыми ещэкIуэнут, бдэгжбей кгыбдешгэнут, апщIондэхукIэ уи гум шыщIэри IэщIэкIынутэкъым. Апхуэдэ унафэггI хгэлым нэхгрэ цIыхухэр нэхг кгыдэгзыхгэх зэи шыIакъым икIи шыIэнукъым. Бжыггэхэр шыхгэгту кгэбгггэуvmэ, ХгэфIыцIэ Мусэбий и унафэм щIэгта 5-нэ, 6-нэ бригадэхэр нартыху, кIэртIоф, сэхуран IухыжынымкIэ илгэс 15-м и кIуэггIкIэ пэрыту шытащ.

Зэман зызыхгггэжым кIэлгэIэ Зеикгъуэ колхозым пхгэггщхгэмыщхгэ хадэхэр хисгну мурад ищIат 1971 ггэм. Iуэхур зи пщг дальхгэнумкIэ шызэггэнджэггым, Мусэбий и цIэр кгыраIуащ. И псалгэм тетгыжу, дзыхг хуэггщIмэ, укгыгггэгпэгжыну, цIыхур зригггэдэIуэфрэ лэгжыггэм и пIалгэ ищIгэу апхуэдэт ХгэфIыцIэр. Аращ кгалэнышщIэр абы и пщг дальхгэнымкIэ нэхгыжхэр акгылэгггу щIызэггхуэхуар. Жгыжгэ

ямыгэИэпхъуэу, хадэгъэкI бригадэм колхозым щыхесэ пхъэщхэмыщхэ хадитI. Гектари 100-м нэс зыубыд япэрейр – Гуацэ и псынэ зыфIащэ псыежэхым и Iуфэм. Гектар 70 зыубыд адреир – Зеикъуэ и къухьэпIэ лъэныкъуэм хуэзэу, Гундэлэныпсым и Iуфэм деж. ЩIэ псоми зигу хузэIуха зэпыту къекIуэкI Мусэбий и кьалэныщIэми химыщIыкIыу и гум кьыхуидэнутэкъыми, зыгъэунэхуам еупщIым тхылъхэми хэплъэ-журэ, хуэмурэ хадэгъэкI Iээ хъуат. Бригадэ игъэлажъэм и хэхъуэми кIуэ пэтми зыщиубгъум, лэжьакIуэхэм улахуэр ахъшэкIэ иратыну колхозым Iэмал игъуэтащ. МыIэрысэ гъэкIыным Мусэбий и гъащIэм щыщу илъэс 15 тригъэкIуэдащ, абыхэм ящыщу 5-р – лэжьыгъэм кьыпэры-кIыжу щытIысыжа зэманым.

ХьэфIыцIэ Мусэбий, абы и къуэ Мухъэмэд, АфщIыж Iэмин сымэ Iуащхэмахуэ лъапэ зыщагъэпсэху. 1982

«Жыгым зэпымычу уи нэIэ тебгъэтын хуейщ, – жиIэрт Мусэбий. – Ар зэрыбухъуэнщIым, абы щIыгъэпшэр зэрэптым, псы зэрыщIэбгъэлъадэм, хьэпIацIэхэм зэращыпхъумэм, кьышыкIэр кьы-зэрыпыпчыжым куэд елытащ. Жыг лъэпкыыр ефIэкIуэн папщIэ, ди щIыпIэм нэхъ езэгъ лъэпкыыгъуэхэр хэсэн хуейщ: нэхъыбэу щIымахуэм, бжыхъэм хъу лIэужыгъуэхэр». Нобэ Урысейм кьыщрахьэлIэ мыIэрысэм щыщу IыхьэфI Къэбэрдей-Балъкъэрым щыIуахыжу къалыгтэ. Апхуэдэ бэвыгъэм ХьэфIыцIэ Мусэбий хуэдэу япэ лъэбакъуэ зычахэм я гуащIи хэлъщ.

СэмэгумкIэ кыщыщIэдзауэ: ХьэфIыцIэхэ Мухьэмэдрэ Мусэбийрэ, Мусэбий и пхьурьлэху Шурдым Анзор, Тыркум шыщ АфщIыж Iэмин сымэ. 1982

АдыгэлIым хуагьэфашэ щытхьу псори абы кьежьапIэрэ фэеплэрэ хуэхьуа унагьуитIым йокIуэлIэж: езыр кьызыхэкIамрэ кьыщIэува щIэблэр щипIамрэ. ХьэфIыцIэ Дэвей и бын еянэрэ и кьуэ етхуанэу шытащ нобэ зи ильэси 100-р дгьэлъапIэ Мусэбий. Езым кьыщIэхьуа бынихым ящыщу дэтхэнэ зыри щэм я пIэ пхуиувэну, щхьэж лъэпкьым здигьэува IэнатIэр ирехьэкI. Апхуэдэу лъэ быдэу щIэблэр бгьэувыфын папщIэ, узыхуэныкьуэ псоми я лъабжьэр лъагьуныгьэрауэ кьыщIокI. 1944 гьэм щхьэгьусэ зэхуэхьуа ХьэфIыцIэ Мусэбийрэ Гуэщокьуэ Бабцинэрэ зым Iэпыхур адрейм кьищтэжу, зегурыIуэ зэрьлэ я жьэгу насыпфIэм шапIа хьыджэбзитхумрэ кьуэ закьуэмрэ кьуэрылэху-пхьурьлэхухэу, абыхэм я быныжу Алыхьым цIыху 41-рэ кьарипэсащ. «Дыщэ хэс нэхьрэ – жьы зыбгьэдэс», – жи псалъэжьым. Нэхьыжьымрэ нэхьыщIамрэ я зэхуаку дэлъыпхьэ хабзэм зи щIэблэр щIэзыпIыкIа ХьэфIыцIэ зэщхьэгьусэхэм кьащIэхьуахэми кьэзылэхуар щIэгушхуэ, зыхыхьахэри езыгьэфIакIуэ цIыху кьахэкIащ. Щхьэж кьылтыс IэнатIэр игьэпэжу, нобэ абыхэм Хэкур ягьэбжьыфIэ.

Лэжыгъэм хушцыхъэгъуэ кызырымьтым хуэдэу, Хьэфыццэ Мусэбий дунейм щекIуэкIхэм кIэлъыплъу, тхыдэм щыгъуазэу, зэманыр гукIэ зыхищIэрэ ипэкIэ плъэфу апхуэдэт. Абы фIуэ ищIэрт езыр кызыдэкIа Зеикъуэ къуажэм и тхыдэр. БжыхъэлI Лиуан, Къэзано-къуэ Жэбагъы, ХьэтIохъушчокъуэхэ Кургъуокъуэрэ ХьэтIэхъушыкъуэрэ хьэлкIи уи нэгу кышцIигъэхъэу ятепсэлъыхъырт. Хьэфыццэхэ Зеикъуэ зэрыдэтIысхьар зи фIыгъэ ХьэтIохъушчокъуэпщым и къуажэ зехъэкIэри фIагурыхт. Таурыхъэр жиIэжрейрэ уэрэдыжхэм я хьыбархэр кыIуэтэжу, цIыхухэр абыхэм щIигъэдэукIыфу псэуаш Мусэбий сыт хуэдэ зэмани. ЩIэныгъэм и гур хузэлуха зэпытт.

Жьыгъэм цIыхум хэлъ хьэлыр нэхъри кыигъэнаIуэу къалъыгтэ. ЛэжыкIуэжыу псэуа Мусэбий зэманым кыыздыха зэхъуэкIыныгъэхэм щыкIэлъыплъкIа, губгъуэхэр нэщI зэрыхъуар и жагъуэт. Ныбжьэгъужэрэгъухэм шахуээкIа, абы жиIэрт: «Зауэ зэманым лыжь-фызыжь, сабий-балигъ жамыIэу, хэт вым тесу, хэт жэм, шьд игъуэтмэ, гуфIэу, ди колхоз губгъуэр явэу шытащ. Iэщыр я куэдэу, мэлыр пхуэмыбжу, шыхэр бэгъуауэ къащIэхъуэу, къэралыр зышагъэгугъыфу лажьэхэрт. Иджы трактори, комбайни, мэкъумэшым елэжь нэгъуэщI машинэ куэди зэрыщыIэм хуэдэу, Хэку зауэшхуэр зэриухрэ апхуэдиз илъэс дэкIа пэтми, зыри лэжьэну хуеижкъым, ди губгъуэхэр нэщIщ, цIыхубэм я Iэщыр хокIуэдэж. Апхуэдэу щекIуэкIыр ди къуажэм и закъуэкъым».

А псалъэуха зыбжанэм IупщIу уи нэгу кышцIагъэхъэ Хьэфыццэ Мусэбий и хьэлыр. Лэжыгъэ, цIыхугъэ, лъагъуныгъэ – а щыр и хьэлт, и щэнт, и хабзэт, и дуней тетыкIэм и лъабжьэт.

ЦIыхум и уасэр нэсу къэзыгъэлыагъуэр кызыдэкIа жылэжьым кышцыхуащI пщIэращ. «Зеикъуэ и къуажэдэс лъапIэ» цIэр зыфIаща Хьэфыццэри щIалэгъуалэм я гъуазэу, дэтхэнэми и чэнджэщэгъуу шытащ тIысыжа нэужьы. Дунейм щехыжа 2011 гъэм Мусэбий илъэс 89-м итт.

ЖьантIэр игъэбжьыфIэу, пщIэ иIэу, дунейми гъащIэми гу щихуауэ апхуэдэ щIыбагъ купщафIэ зиIа Хьэфыццэ Мусэбий дигу кышцIэдгъэкIыж и илъэси 100-м иужькIи гум изымыгъэхужын щхъэусыгъуэщ абы кышцIэна щIэблэр, IуэхущIафэ дахэхэр. Зи адэр, дэдэр, абыхэм я адэжыр нобэ зигу къэзыгъэкIыжхэм я дежкIэ апхуэдэ нэхъыжьыр шапхъэщ икIи гъуазэщ.

ЧЭРИМ Марианнэ

Бахъсэн щIыналъэ, Зеикъуэ къуажэ

МУСЭБИЙ И ХЪЫБАРХЭР

Пианэ зэхэуэгъуэр кэблэгъауэ дынос Зеикъуэ. Сыщыгъуазыц ХьэфГыцІэ Мусэбий Дэвей и къуэм хъыбар гъэцІэгъуэн куэд зэрищІэм, абы ящыц гуэр къысхуиІуэтэжыным сыщыгугъыу аращ зыщІыхуэзгъазэри.

И ныбжыыр хэкІуэта нэтми (Мусэбий илгэс 87-рэ мэхъу), тхъэмадэр гуанэу, и макъ жану къытІуощІэ. ДызытекІухъар щыхуэтІуатэм, жеІэ:

– Нэхъ пасэу фыкъэсатэмэ, фхуэсІуэтэжым къыщымынэу, фэзгъэ-лгъагъуфынут гъэцІэгъуэн куэди. Апхуэдэ щІытІэхэмкІэ къулейщ ди жы-лагъуэр. Ауэ кІыфІ хъунуц мыгувэу, дэнэ дыкІуэжын иджы...

Сыхуейт вжесІэжыну жылэ псор зытэмьлгъэца Іуэху и закъуэу зы-лэжыа лІы гъуээздэжэм и хъыбар. Жэмыхъуэ Хысэщ зи гугъу сиІыр. Хэку зауэшхуэм хэтащ ар, ауэ абы щилэжыа Іуэху гуэрым и хъыбар сыщыгъуа-зэкъым. Мис а зауэм къикІыжу, ди къуажэ колхозым бригадиру щылэжсэн щІидза нэужь кбэхъуа Іуэхугъуэщ сэ фхуэсІуэтэжыну сызыхуейр.

Мусэбий погуфІыкІри, и япэ хъыбарыр ирешажьэ.

ЩЫМ ТЕЛЪ УІЭГЪЭР ЗЫГЪЭХЪУЖЫФА

146

А зэманым къуажэр ерыскъыншэ, щыгъыныджэ хъуат. Хэку зауэш-хуэм щІидзэн ипэ мэл мин 46-рэ, Іэщышхуэу 5150-рэ, шыуэ 2200-рэ зиІа ХьэтІохъущыкъуей Ипщэм къыхуэнэжа щІагъуи щыІэтэкъым. Сэ илгэс 20-м ситу аркъудейт, итІани, вы зимыІэм шкІэ щІещІэ жыхуаІэрати, комсомол комитетым и секретару, колхозым и ревизион-нэ комиссэми и унафэщІу сагъэувауэ сылажьэрт.

Зеикъуэ и мызакъуэу, дэтхэнэ жылагъуэми а гъэхэм дэсащ лІы бэ-лыхьхэр, къуажэ, куюй унафэщІ къулыкъуэ зэхуэмыдэхэм пэрыту. Ап-хуэдэ лІы гуп шууэ ХьэтІохъущыкъуей Ипщэм щызэхуэсауэ зэхэтт. А зэманым шууэ къакІухьырт, техникэу щыІэр мащІэ дыдэт.

Гупым я Іуэуэлауэр щызэтеувыІэм, Зеикъуэ колхозым и тхъэмадэр къэпсэлящ:

– Догуэ, фэ жыфІэр содэ сэ, ауэ 1942 гъэм нэмыцэм къатІа, абы я танкхэр цагъэпщІкуу щыта щІыунэшхуэр къэвгъэнауэ, щІыр уІэгъуэ щывгъэтыну куэдрэ? – йоупщІ ар Жэмыхъуэ Хысэ.

Хысэ цІыху зы мин хуэдиз зыхэт бригадэм и унафэщІт а зэма-ным. Ахэр зэлэжь щІы Іыхьэм хиубыдэрт колхоз тхъэмадэм зи гугъу ищІ щІыунэри. Ар Іуэху къызэрыгуэкІтэкъым. ЗэрыпхъуакІуэхэр ди къуажэ къыщысам, а мащэр абыхэм къратхъуат бульдозеркІэ, Бахьсэн ГЭС-м икІыу Псыхуабэ кІуэ пкъо фІыцІэшхуэхэр ираудри, ар щІыунэм пхъащхъуэ трапІэжат. Абы фашистхэм цагъэпщІкІурт я танкхэри, топ-хэри, нэгъуэщІ техникэ куэди. Гектар бжыгъэ и инагът а щІыунэжыым къыхэна мащэшхуэм. Иджы ар белкІэ, Іэпщэ къарукІэ итхъуэжын хуейуэ арат.

– Уей, дыпэмыльэщ, – иретыж колхоз тхэмадэм и упщІэм жэуап Хысэ.

– Цыху дапщэ щыІэ нобэкІэ уи бригадэм?

– ЩІэми, жьыми, хьыджэбз цыкІуми, щІалэщІэ цынэми – цыху 50 хуэдиз мэхьу.

– КъэдаІуэ мыдэ: бел щэ ныкьуэ хуэдиз пщэдей къэгьуэт, мащэ-жьым и деж къегьэхьы, цыхуу щыІэр абы гьакІуэ, ирегьэтхьуэж а кумбыр зы махуищ-плІым къриубыдэу, – унафэ ещІ тхэмадэм.

Хысэ зыри жиІэркьым, щІым еплъыхьыу щытщ зы тэлайкІи, дбгьэдэкІыжащ.

Сэ а бригадэм уполномоченнэу парт организацэм сригьэбыдыллати, ар щыІукІыжым, пщэрыль сщэщІ:

– Мыбы и Іуэхум уи нэІэ тегьэт, кумбыр иратхьуэжу щІым гьавэ тедмысэу хьунукьым, – жаІэри.

Ауэрэ, махуищІ хуэдизи дэкІауэ, Хысэ сыщыхуэээм, Іуэхур сигу къокІыж.

– Уа, Хысэ, мащэм сыкІуэу сеплъакьым, дауэ хьурэ? ХэщІрэ зыгуэр? – соупщІ абы.

– Зэпымыуэу уэшхыр къошхри, ныбжьыщІэхэм я хьыдан вакьэхэр ялтыхьнущ. Хьудыр тІэкІу фІэкІа яІумыхуэу, лэжьыгьэ хьэлгэм сэ апхуэдиз цыху пэрызгьэувэфынукьым, – къетыж абы жэуапуи, и щхьэр збгьэдех.

Апхуэдэурэ гьатхэ сэгьуэри къэсри, унафэ зыщІахэр мащэм и Іуэхум къыщІэупщІэжащ. Бригадэм щыщу колхоз тхэмадэм и макь зэхэзыхари сэри дыкъэгузэват, кумбыр итхьуэжыным зыри зэремылэжьам псори дыщыгьуазэти. АрщхьэкІэ Хысэ пыгуфІыкІауэ аркъудейщ:

– ЩыІэжкьым а зи гугьу фщІы мащэр, пщэдей дыкІуэнурэ абдеж нартыху хэтсэнущ, – жеІэ Жэмыхьуэм макь тегушхуакІэ.

Іуэхум нэгьуэщІу щыгьуазэхэр дызэплъыжа фІэкІа, зыри жытІакьым. ИужькІэщ а псом и пэжыпІэр къыщытщІар: унафэ къыхуащІа нэужь, зыми зыкъримыгьащІэурэ, Хысэ жэщ къэс а мащэм деж кІуэрти, и закьуэ ар иритхьуэжырт. Ди щхьэщыгу ит закьуэращ абы къыдэІэпыкьуар – мащэр итхьуэжыным зэрелэжьа махуэ 28-м уэшхыр зэрыувыІа щыІэкьым. ЩІы цынэр тыншу къыгуигьуэрти, кумбыр нэхь псынщІэу игьэнщІырт. Дауи, ар щІы щхьэфэ захуэу зылкІэ гьэтэмэма хьуатэкьым, ауэ пхьэІэщэкІэ гугьуехь льэпкь къыхэмыкІыу явэри нартыху хасэжат. ИкІи, гьэщІэгьуэнрати, гьавэр бэв хьуат. ЩІыр пшэрмэ, нартыху хужьым и хьэдзэм щІыхуфэ къыщІолгадэ. Мис апхуэдэ нартыху бэлыхьт а гектар 58-м къыщыкІари.

Хысэ езыр лы Іэчлэчт, и гьумыщІагькІэ къыпэхьун куэд жылэм дэстэкьым, ауэ нобэми-ныжэбэми согьэщІагьуэ абы и псэр езым нэхьрэ нэхь ину зэрыщытар. АпхуэдизкІэ гуапэт а лышхуэм игури, и псэри, къуажэ псом хурикьурт, ар и нэІуасэ псоми ехуэбылІэрт... ЩыІэу пІэрэ нобэ апхуэдэ псэ къабзэ зиІэ цыху?

НУРИЙ И ЗЭФИЭКИ

Мэл мин 46-рэ шаһыгь уэтэр 46-м я унафэщӀу сагьэкӀуат 1953 гьэм. И пӀальэр кьэсу Кьушхьэхьу дыдэкӀа нэужь, а мэлхэр щын хуейуэ унафэ кьыщысхуашӀым, мэкьуауэгьуэм и махуэ хуабэм лэжьбакӀуэхэр зэхуэсшэсауэ Іуэхум делэжьырт. Ди гьунэгьу лыжь Мэжджыхь Хьэпагуэ дадэр дыгьэм худэпльейри, жиӀаш:

– Шэджагьуэ хьуаш...

И лэныстэр зригьэтӀыльэкӀыу андез иштэну щетӀысэхым, и пыӀэр щхьэрехри, кьаз джэдыкӀэ хуэдиз хьуну и щхьэ щыгум бэга тету кьэтльэгьуаш.

– Уа, а уи щхьэм тет щыкьырыр сыт зищӀысыр? – еупщӀащ абы Жэмыхьуэ Нурий.

– Уэлэхыи, сымыщӀэ... – кьетыж жэуап Хьэпагуэ.

Хуит щашӀым, Нурии бэгар зэпиплыхьыаш, кьӀӀбэрэбыхьыаш.

– Ухуеймэ, пхуэзгьэхьужынщ мыр, сымаджэщым абы щхьэкӀэ ущӀэмыгьуалхьхьэу, – жеӀэ Нурий.

Арати, зэгурыӀуа нэужь, кьубгьаныр фӀыуэ иригьэтхьэщӀри, абыкӀэ псы кьагьэкьуэлъаш. Нурий и сэр ильри, хидзэжаш псы кьэкьуалхьэм. Нэмэзыр ящӀа нэужь, и щхьэм тет бэгар фӀыуэ иӀуэтри, сэмкӀэ зэгуи-гьэжаш, абы ит уэтэпсри хуиту кьригьэкьэбзыкӀыжаш.

А махуэм лэжьбахэм яшхыну зы щынэ езгьэукӀат. Щынэ кӀапэшхуэм и гьуэбзиикӀэм, цыр нэхь мащӀэу кьыздытекӀэм деж, фэр щытригьэжри, уӀэгьэм тригьэпщӀэжаш. Сымаджэм а псори кьехьэлъэкӀауэ зыкьыдыгьэщӀакьым – и пыӀэр щхьэритӀэгьэжри ежьэжат. А уӀэгьэр е екӀуэнкӀэ сышынуэ зэ-тӀэу сыщӀэупщӀэжат Хьэпагуэ и узыншагьэм, ауэ ар хьужауэ кьыщысӀэм, сэри кьысфӀӀуэхужакьым.

ИтӀани, сфӀэгьэщӀӀэгьуэнщ нобэр кьыздэсым: апхуэдэ щӀыкӀэкӀэ губгьуэжьым операцэ щашӀат, ар зыхуээфӀӀӀари шынатэкьым. Лэгьупэжьу а тӀуми я гьашӀэр яхьат. Зэ нэхь мыхьуми кӀуауэ пӀэрэт ахэр дохутырым и деж я узыншагьэ ІуэхукӀэ?..

ШЫХЪУЭМРЭ ПЩЫМРЭ

Кьармэхьэблэ и пщым ХьэтӀохьуцокьуэ Аслъэнбэч и деж хьыбарегьашӀэ кьигьэкӀуат, молдованхэр адыгэ хэкум кьеуэну иужь зэритыр кьыжриӀэн хуейуэ. Ауэ, ХьэтӀохьуцокьуэр дэстэкьыми, хьыбарыр абы и шыхьуэ Шурдым Пщымахуэ хуиӀуэтащ. «Пщым схуже-Іэж», – жиӀэри ежьэжаш.

ХьэтӀохьуцокьуэ Аслъэнбэч гьуэгу техьэху, Пщымахуэ гьусэ хуэхурт, абы и хьэпшып куэд и шым кӀэрыщӀауэ хуигьӀӀӀпхьуэрт. Ауэ мы зэм...

Пщыр кьэсыжу хьыбарыр щыхуиӀуэтэжым, шыхьуэр гьусэ хуэхун хуейуэ абы унафэ ищӀа щхьэкӀэ:

– СынэкӀуэфынукьым, – жеӀэ Пщымахуэ.

- Сыт кьэхьуар? – щЮупщІэ ХьэтЮхьуощокьуэр.
- Уанэ сиІэкьым...
- Си уанэр теплхьэнщ, унэмыкІуэу хьунукьым, – жеІэ пщыми, ахэр зэгьусэу гьуэгу тохьэ.

Шурдым Пщымахуэ лЫшхуэт, Іэчльэчт. Гьуэгу техьэну зэрыхуэ-меем кьыхэкІу, зауэм здэкІуэм, щІалэгьуалэм абы хуаус мыпхуэдэ уэрэд:

*УеплзынкІэрэ, пащІэ сырыхуш,
Хуэмыху псоми я щІэггэкьуэнщ,
Шурдым и кьуэкІэрэ Пщымахуэ цІыкІу.*

Апхуэдэурэ, ауан ящІурэ, молдованхэм щезэуэн хуей губгьуэм нэ-сахэщ. Ауэ а зауэм ХьэтЮхьуощокьуэм хыхьэн идакьым.

Молдованхэр иракьухьу зэбграхуа нэужь, бийм щыщү кьэнаІамэ зыфпльыхь жаІэри, щІалэгьуалэр зэбграгьэкІат. Абыхэм кьагьуэты-жащ Шурдым Пщымахуэр. Ар шууей 40 хуэдизым кьаувыхьауэ, и за-кьуэ яхэзэухьу яхэтт. А зэманым фоч щыІами, мыхьэнэншэт, сэшхуэрат нэхьыщхьэри, абы Пщымахуэ хуэІэрыхуэт.

КьэкІуахэр кьыдэІэпыкьущ, Пщымахуэр текІуэри, зэгьусэу кьа-гьэээжащ нэхьыжьхэм я деж. Абы хузэхалхьар кьэнащ Шурдым Пщы-махуэ и уэрэду, ауэ ХьэтЮхьуощокьуэ Аслъэнбэчи и Іыхьэр «лъягьэсы-жащ»:

*ХьэтЮхьуощокьуэурэ лы фІыцІэ фагьуэ,
Уэ, щІы нагьуэр зытегьуэтэн,
Зыгьази зы шэр кьахэдзэ,
Зегьэзыхи зы хьэдэр кьащтэ,
Напэншэурэ умыкІуэжьыном.*

Апхуэдэт пасэрей адыгэм и псэукІэр: лъэпкь Іуэху щыІэу зымащІэкІэ зыщІебгьэхамэ, уэрэд пхуаусынти, уи напэр трахынт.

Адыгэ хэкум кьеуэну молдованхэр а зэращ кьызэрыкІуар, абы и ужькІэ зэи кьытрагьэзакьым. Игьэшынауэ кьыщІэкІынт ахэр шууей 40-м и закьуэу япэувыфа Шурдым Пщымахуэ.

БАЛЛДЫРЭ И БОРЭН Е БЭДРЭЖУЗ-ЖЭМЫЖЬГЬЭГЫЗ

Мы тхыгьэм сэ и гугьу щысщІынущ академики профессоры зыхэмы-та адыгэ мэкьумэшыщІэхэм илхьэсым и ІыхьиплІми, и дэтхэнэ мазэми, гьэм и сыт хуэдэ лэжыгьэми, Іуэхугьуэми акьыл хэлъу, ІэкІуэлъакІуэу бгьэдыхьэфу, ягьэээщІэфу зэрыщытам.

Сэри ахэр ди лъэпкьым, нэгьуэщІ лъэпкьхэм я тхьэмадэ, ныбжьыщІэ, цІыхубз акьылыфІэхэм я Іуэху бгьэдыхьэкІэу щытахэу ди

япэ итаxэм кьаІуэтэжахэм, езыхэм я нэгу щІэкІауэ жаІэжахэм кьыхэсха Іущыгьэщ.

Сэ япэу и гугьу фхуэсщІынущ Баллдырэ и борэным (адыгэхэр абы зэреджэр бэдрэжузщ), ар зищІысымрэ Нэгьуей хэкум абы ехьэлІауэ кьыщыхьугьамрэ. Ар щІымахуэм и иужьрей дыдэ махуиплІымрэ гьатхэм и япэрей махуищымрэ кьэхьу хабзэ борэнщ. Ар иужьрей бжэкІэмкІэ мартым и 19 – 25-хэращ, жэщибл-махуибл мэхьу.

АтІэ, а Баллдырэ и борэныр 1601 гьэм Нэгьуей хэкум икьукІэ гуащІауэ кьыхуэкІуат. А гьэм гьэмахуэр зэрикІыу, щІыІэхуэкІуэ щы-хьум, щІы щІагьым гьуэ щызиІауэ щыпсэу дзыгьуэхэм я псэупІэр ябгынащ, нэгьуэщІ егьэзыпІэ кьызэрагьэпэщ. Абыхэм я гьуэхэр щаухуэрт мэкьу, хьэуазэ, пыпхьуэ льябжьэхэм, губгьуэм кьыщыкІ удзыжь нэхь льябжьэ быдэ зиІэхэм я зэхуакум. Дуней и пІалгэ зыщІэхэм, абы и нэщэнэхэм щыгьуазэхэм кьагурыІуащ 1602 гьэм и щІымахуэм борэн гуащІэ кьызэрыхьунур. МэкьумэшыщІэ махуэгьэпсымкІэ псэухэм щІымахуэм зыхуащІащ. Емыгугьуахэм мэкьумылэр кьаймэщІэкІащ. Нэгьуейхэр Іэщ куэд зезыхуэ льэпкьщ, абыхэм ящыщ зыбжанэм я былымыр яшхын зэрамыІэм, щІыІэм икІуэдыкІащ.

Уеблэмэ жаІэж, нэгьуеипщым, былым куэдыІуэ зиІэм, и мэкьумылэр кьемэщІэкІауэ а борэныр кьытехьуауэ. Пщым хэкур и кІыхьагькІи, и бгьуагькІи кьызэхикІухьащ, мэкьумылэ щэн зиІэ лыхьуэу. Ауэ мэкьуи, хьэуази, мэш гьупщи ищэну зиІэ имыгьуэтауэ екІуэлІэжащ.

Кьуажэпщым ищІэрт МухьэмэджІэ зэджэ я кьуажэ щІалэр гьэтІыльыгьэкІэ зэрымыбэлэрыгьыр. ИкІи пщым лЫкІуэ абы и деж егьакІуэ. Пэжу, Мухьэмэд и чэзум мэкьу куэд игьэхьэзырырт. И Іэщхэм щІымахуэм кьадэхуэр екІуу зэщІибгьэжырти, гьэ иригьажьэрт. Уеблэмэ абы иІэт ильэси 9 – 10 зи ныбжь пыпхьуэ зэщІэбгьэжахэр. Ауэ лЫкІуэм сыт имыщІами, Мухьэмэд гурыІуакьым мэкьу кьрищэну. Жэуапу кьритар зыщ: «Ахьши, дыщи, былыми – зыри сыхуейкьым. Мэкьум и уасэр пщым и пхьуращ».

Пщыр абыкІэ арэзы хьуакьым. ТІэкІурэ гупсыса иужь, пщым ахьшэу, дыщэу иІэр зэщІикьуэри, унэм кьыщІихащ икІи Іэщыр зэрыт Іуэм ихьащ. Пщым щІиха мылгьку псори и былымхэм ятридзэну арат. И щхьэр зидыхьунур зымыщІэ, гупсысэ куум хэхуа и адэм абы ипхьу Баллдырэ кІэлгьыкІуащ.

– Ди адэ, – жиІащ абы, – мы Іэщым и бэлыхьымрэ и хьэзабымрэ уэри сэри гьуэгу кьыдатынкьым. Сет Мухьэмэд, мэкьур уасэу кьеІыхи. Ар егьэшхи, уи былымыр гьейм кьегьэл.

Адэр едэІуащ ипхьу губзыгьэм. Дэтхэнэми метр 20 и кІыхьагьыу мэкьу пыпхьуищ кьыІихри, Баллдырэ дахэр абы иритащ.

А мэкьум кьригьэлащ пщым и былымыр. Мэкьумылэншэ хьуа кьуажэдэс унагьуэхэми Мухьэмэд псапэу мэкьу яритри, я Іэщри кьахуэтригьэнащ. А псори я фЫщІэщ мэкьумэшыщІэ махуэгьэпсым ирипсэу, гьэм и щытыкІэну нэщэнэхэм хилгьагьуэм теухуауэ гьэтІыльыгьэ зыщІа Мухьэмэд, бэлыхьымрэ хьэзабымрэ кьызыгурыІуа цІыхубз губзыгьэ Баллдырэ дахэ сымэ.

Льэпкхэм псалъэжь Іуцхэр яІэщ. Нэгъуейхэм жаІэ: «Ади кІуэ, мыди кІуэ, ауэ Баллдырэ и борэным унэм кІуэж».

МэкъумэшыщІэхэмрэ Іэщыхуээхэмрэ зэрыбжэу щыта махуэгъэпсымкІэ ильэсыр мазэ пщыкІутІ, махуэ 365-рэ мэхъу. Ильэсыр ІыхьиплІу гуэшащ: гъатхэ, гъэмахуэ, бжьыхьэ, щІымахуэ лъэхъэнэхэу.

Гъатхэ. Ар махуэ 92-рэ мэхъу. Гъатхэр къохъэ гъатхэпэм (мартым) и 23-м. Абы хеубыдэ гъатхэпэм щыщу махуи 9, малыжьыхьыр (апрелыр) – махуэ щэщІ, накъыгъэр (майр) – махуэ 31-рэ, мэкъуауэгъуэм (июным) щыщу махуэ 22-рэ.

МэкъумэшыщІэр иужь итт гъатхэм мыбэлэрыгыным. Ижь-ижьыж лъандэрэ жаІэ: «Гъатхэ махуэ гъэ егъашхэ», «ГъатхэфІрэ гъэлъхуэфІрэ Тхьэм кыывит», «Бэдрэжуз – жэмыжьыгъэгыз».

Адыгэхэм цхъэж зыщыпсэу щІынальгэм езэгъу, дэтхэнэ зи чэзу Іуэхур щегъэкІуэкІын хуейм теухуа махуэгъэпси яІэу щытащ. Псалъэм папщІэ, дэтхэнэ мэкъумэш къэкІыгъэри щытесэн хуей, вакІуэ дэкІыгъуэ, мэкъуауэгъуэ зэманхэм ехьэлІауэ. Апхуэдэу шыбз хакІуапщІэ кыщызэрагъэпэщ, мэл хъубжэм тІы, жэмхэм гуу цыхагъэхъэ лъэхъэнэхэри гъэунэхуауэ яІэт.

Гъэмахуэ. Ар мэкъуауэгъуэм и 23-м къохъэ. А махуэм и жэщыр ильэс псом жэщу хэтым я нэхъ кІэщІщ – адыгэхэр абы «шэмыгъапщІэ жэщкІэ» йоджэ. Гъэмахуэр псори зэхэту махуэ 92-рэ мэхъу. Абыхэм хохъэ мэкъуауэгъуэ мазэм щыщу махуи 8, бадзэуэгъуэ (июль) мазэм щыщу махуэ 31-рэ, шыщхъэуІу (август) мазэм щыщу махуэ 31-рэ, фокІадэ (сентябрь) мазэм щыщу махуэ 22-рэ. Гъэмахуэр мэкъумэш лэжьыгъэхэм щигуащІэгъуэ лъэхъэнэщ. Хьэсэхэр, щІанэхэр къабзэу зехьэн хуейщ. Абы и закъуэкъым, атІэ къэкІыгъэхэм я бий псоми – хьэпІащІэхэм, узхэм ебэныпхъэщ. Зи гугъу сщІахэр и чэзум тэмэму зэфІумыгъэкІмэ, «пфІахъэхуауэ» аращ. Ахэр псори тэрэз щІІырэ – Алыхьым мэкъумэшыр къуипэсащ – «къэпхъэхуащ». Гъэмахуэ махуэ 92-р мы къэкІуэным хуэдэу гуэшащ (адыгэ мэкъумэшыщІэ махуэгъэпсымкІэ): бадзэуэгъуэм и 17-м гъэмахуэ шылэр къохъэ – ар махуэ 40 мэхъу, шыщхъэуІум и 22-м еух. Абы и ужькІэ иджыри фокІадэм и 22 щІондэ гъэмахуэщ.

Бжьыхьэ. Мы лъэхъэнэри мэкъумэшыщІэм и зэман нэхъ хьэлгэ дыдэхэм ящыщ. Гъэ псом къагъэкІар, къагъэхуар кыщпрахьэлІэж мазэхэщ. Ари махуэ 91-рэ мэхъу. Абы хохъэ фокІадэм (сентябрым) щыщу махуи 8, жэпугъуэр (октябрыр) зэрыщыту, махуэ 31-рэ, щэкІуэгъуэр (ноябрыр) зэрыщыту, махуэ 30, дыгъэгъазэм (декабрым) щыщу махуэ 22-рэ. БжьыхьэкІэ мазэхэм къэхуэ щІыІэм, къех жэпгуащІэм къэкІыгъэхэм ящыщу кІэртІофыр, хадэхэкІхэу помидорыр, къэбыстэр, бжьыныр, нэгъуэщІхэри къегъэлыным хуэсакъын хуейщ.

ЩІымахуэ. Махуэ 90 мэхъу. Абы хохъэ дыгъэгъазэм щыщу махуи 9, щІышылэ (январь) мазэр зэрыщыту, махуэ 31-рэ, мазаер (февралыр) – махуэ 28-рэ, 29-рэ хъууэ, гъатхэпэ (март) мазэм щыщу махуэ 22-рэ.

Щымахуэ шылэр кьохьэ щышылэм и 17-м, ар махуэ 40 мэхьу. Шылэр еух мазаем (февралым) и 23-м. Абы и ужькIэ аргуэру махуэ 25-кIэ щымахуэу щытц.

Къызэрыдгьэлгьэгуам хуэдэу зэхэлъщ адыгэ мэкъумэшыщIэм и ильэс махуэгъэпсыр. Сэ къызолъытэ ар акъыл хэлъу зэхэлъхьа хьуауэ. Гьэр къызэрыкIуэм, дунейм и щытыкIэм ельытауэ адыгэ мэкъумэшыщIэхэм я лэжыгьэр зэтраухуэрти, я Iуэхур тэмэму къайхьулIэрт. КъайхьулIэрт, сыт хуэдэ гьэми и шыфэлIыфэм, и къэкIуэкIэм ельытауэ мэкъумэшыр ящIэрти, Iэщыр зэрахьэрти. Абы-хэм я гьащIэ псор «щIэщIауэ» яхьырт, зыгуэрым темьплъэкъукIын папщIэ.

Си гугьэщ адыгэ мэкъумэшыщIэхэм ижь-ижьыж лъандэрэ къадекIуэкIа махуэгъэпсыр ноби гьавэ зыщIэхэм, Iэщ зыгьэхьухэм щхьэпэ яхуэхьуну.

Ахэр IуэрыIуатэу ди деж къэзыхьэса, ищхьэмкIэ зи гугьу фхуэтщIа лIыжь губзыгьэхэм Тхьэ сахуолъэIу я гуэныхьыр къахуигьэгьуну, жэ-нэтыр унапIэ яхуищIыну.

Зытхьыжар **ТАБЫЩ** Муратщ

«ЛИНЭ И УДЗ ГЪЭГЪАХЭМ» ЯГУАТЭР

«Мы тхыль цыкIур си кьуэрыльху, сабий дыгъэ, псори дыкъэзыгъэщIам деж жэнэтбзууэ зыгъэзэжа си Линэ цыкIу, си Линэ гуащэ фэепль хузощI». 2022 гъэм Щхъэгъэпсо Сэфарбий Налшык кыщыдигъэкIа «Линэ и удз гъэгъахэр» тхылым и псалъащхъэщ мыр. Тхылыр кызыэIуех Линэ цыкIу фэепль хуищIа усэмкIэ.

*Уи цIэр тхъумэну, удзым фIэтцауэ,
Уи фэепль дахэу кьурихэм кыщокI, –*
щыжеIэ абы.

Щхъэгъэпсо Сэфарбий биологие щIэныгъэхэмкIэ докторщ, профессорщ, РАЕН-м, ЩИДАА-м я академикщ, Къэбэрдей-Балькъэрым, Урысей Федерациэм егъэджэныгъэмкIэ щIыхь зиIэ, Къэбэрдей-Балькъэрым, Ингушетиэм щIэныгъэмкIэ щIыхь зиIэ я лэжыакIуэщ. И Iэдакъэм кыщIэкIащ лэжыгъэу пщIы бжыгъэхэр, тхыль куэд. Ахэр ятеухуащ щIыуэпсым, къэкIыгъэхэм, псэущхъэхэм, егъэджэныгъэм. Дэтхэнэми щIэныгъэ куу и лъабжьэщ, республикэм и щIэныгъэ хьугъуэфIыгъуэхэм ящыщ.

«Линэ и удз гъэгъахэр» – къэкIыгъэхэм, удз гъэгъахэм, жыг лIэужыгъуэхэм, псэущхъэхэм, хъэкIэкхъуэкIэхэм, жылIэнурамэ, щIыуэпсым и кьулеигъэхэм усэбзэкIэ щытепсэлтыхь тхылыщ. Ауэ мыр усэбзэ кьудейкъым, щIэныгъэкIэ псыхъа усэбзэщ. Укьеджэу зыбгъэпсэхуу аракъым тхылым – щIэщыгъуэрэ гъэщIэгъуэну куэд кыбжаIэ, уагъэгупсысэ. УсэбзэкIэ зэтешыпыкIауэ кьиIуэтащ щIыуэпсым и щэхухэр, уеblэмэ ар усэ гьуэгукIэ тхыдэми IуэрыIуатэми хохъэ. Биологие щIэныгъэм куууэ зэрыхэтым, щIыуэпсым и щэху куэд зэрищIэм, дыкъэзыухъуреихь дунейм бзэ щхъэхуэ зэриIэр зэрызэхыщIыкIым нэмыщI, лъэпкъ тхыдэми щэнхабзэми захуегъазэ. Языныкьуэ тхыгъэхэм псалъащхъуэрэ кыщокIуэ зытепсэлтыхьым пэджэжу адыгэ усакIуэхэм я IэдакъэщIэкIэхэм къахиха сатыхэр. Псалъэм и хъэтыркIэ, адыгэным щытепсэлтыхькIэ, Щомахуэ

Амырхъан и псалгъэхэр къехъ: «Фепль, ильаши, шы льякъуэхур, шагъдий дахэу адыгэшыр». Дзэлхэм я гугъу щицІкІэ, Гъубжокъуэ Лиуан и сатырхэр къегъэлыагъуэ: «Лей къалысыами зэ дзэл бжэгъухэм, ялъокІыр жыгыу щІым хэкІэн». ЕкІэпцІэм и деж носри, Ацкъан Руслан и усэр дигу къегъэкІыж: «ЕкІэпцІэ пкъохэр къызэпхощ ятІагъуэ блыным, дзэжэм ещхъу». «Андэгурэ сшхакъым Іэджэ щІауэ, нобэ дыдэгъэкІ андэгурэхъ» жеІэри, Уэрэзей Афлик и сатырхэмкІэ къыщІедзэ а къэкІыгъэм теухуа усэри. УсакІуэхэм я едзыгъуэхэм нэмыщІ, адыгэ уэрэдыжхэм, ІуэрыІуатэм захуегъазэ – ахэри щапхъэу къегъэсэбэп.

Мы тхылгъым ит усэ къэс щІэныгъэ къыхыбох. КъэкІыгъэхэм тепсалгъыхмэ, усэм хеухуанэ ахэр зыгъэщхъэхуэ гуэрхэр: къыщыкІ щІыпІэр, зэрысэбэпырэ зэрыхушхъуэмрэ, къыхащІыкІыр, мэ къыпыхыр зыхуэдэр. Хэт мащІэ дыдэ хъури, Тхыль Плъыжъым иратхащ, хэт кІуэдыжащ, хэт куэду къокІ, хэт зэран иІэщи, яхуэгъэкІуэдыркъым. Зы щапхъэу «ДыгъужыгъалІэ» усэм девгъэплъ.

*Гъурицу щыІэм къащхъэкІыу
Бахъсэн Іуфэм зы къыщокІыр...
ЩыІат кІуа лІэщІыгъуэм и нэм
Еджагъэшхуэ мы ди щІыпІэм,
Пэмыжыжъэу Былым къуажэм
Щыхуэзат ар мы гъури лъахъшэм.
ИпкъкІи и фэкІи мы гъурицыр
И лэпкъэгъухэм емыкІуалІэт.
Еджагъэшхуэм абы щыгъуэм
Ар къибжат нэгъуэщІ лІэужыгыгъуэу.*

КъэкІыгъэм и хыбарыр усэкІэ къытхуеІуатэ. И теплъэри, дауэ къахута хъуами, сыт хуэдэ лІэужыгыгъуэхэм ящыщми зэпкърех. ГъэщІэгъуэнщ ар Тхыль Плъыжъым иратхауэ щрихъэлІэкІэ жиІэри:

*Илъэсищэм щІигъу дэкІауэ,
Ар Тхыль Плъыжъым иратхауэ,
Сыхуэзащ а гъуриц телъыджэм.
Хэст ар мывэм, зигъэтицкІу щІыкІэу.
СоІуцащэ, хуэщІу фІыщІэ:
Уратхами уэ Тхыль Плъыжъым,
Унсэуц ноби, къыкІыж мидэ.*

ЕкІэпцІэм теухуауэ:

*«Пхъэгъэсын пхуэхъунукъым екІэпцІэр,
И пкъыр куэду псыІэм иубыдащи.
Хуабагъ щІэлъкъым,
Дэти хъуркъым и пхъэр,
Щыху Іэпкълэпкъ нІыщІар иггэхуэбэну, – жеІэри
щІэджыкІакІуэм ирегъэцІыху а къэкІыгъэр.*

«Жыгым и лъэIу» усэм кышыцгъэлъэгъуащ абы и гукъеуэрэ и тхъэ-усыхэрэ, цIыхум ахэр зэрызэхимыщIыкIымрэ кыызэрыфIэмыIуэхумрэ жыгым зэран зэрыхуэхъур. Абы хуэкIуэу, щIагъыбзи хэлъу, псалъащхъэ хуищIащ Къэжэр Хъэмид и усэм кыыхиха сатыр: «Ягъэуваг удзгъэкIыу шыдыр»...

«СывмыцхуэныцIыт илгэс къэскIэ,

Зы кыудамэ кыистевмынэу,

Феплъыт, пывутицIыж Iэтхъуамби

Абы физэрыхуэныкыуэм!» – мыпхуэдэт ХъэтIохъу-щокъуэм и хадэм щыкI жыг баринэм и лъэIур. Ауэ ухъуэнщIакIуэхэм кыагурыIуакъым:

«УтицIыжынуц, щIалэ, арац дзыыхэтыр», – кыжра-

Iа мыхъумэ.

Ауэ лъэIури щIэIури

Зыми зэхихакъым,

ЯухъуэныцIащ жыг дахэр,

Жыгыткъ пцIанэр къаплъэу, – еух мыпхуэдэу усэр. Усэр ящыщ ныбжьыщIэхэм я дежкIэ гъэсэнэгъэ мыхъэнэшхуэ зиIэхэм, къэкIыгъэхэм гущIэгъу яхуэщIыным абыхэм я гупсысэр хуигъэкIуэ-нуц. Щхъэгъэпсор зытетыхъа Iуэхугъуэм куэдрэ ди къалэм ущрохъэ-лIэ – пцIанэу «зызэхуэзышэ» жыгхэр уэрамхэм щынэщхъей хуэдэщ.

ФIарийм, розэм, сэтэнейм, енэбым, мэджытжыгым, кыпщIейм, кыущхъэу шейм, къэлэрдэгум, тут мэракIуэм, кхъужьейм, къэра-бэм – къэкIыгъэ куэд дыдэм щытетыхъащ тхылъым икIи дэтхэнэри щIэщыгъуэ кыпщещIыф, сыту жыпIэмэ нэхъапэкIэ узримыхъэлIа къахыболъагукI.

Псэущхъэхэм щатетыхъкIэ ахэр щыпсэу щIыпIэхэр, я хьэлхэр, я теплъэр, я къарур къегъэлъагъуэ.

«Щомыщыр Кавказым щыгъэбэгъуэжынымкIэ Урысей комиссэм и тхъэмадэ, ди ныбжьэгъуфI академик Рожнов Вячеслав и деж» жеIэри, «Щомыщ» усэр егъэпс. ХъэкIэкхуэкIэхэр щысхыншэу зыукI нэпсей гуэрхэм я зэран екIыу ахэр кIуэдыжхэм зэрыхабжар, Тхыль Плъыжкыым зэрыратхар жеIэ. И бланагъэм, и зекIуапIэхэм, и хьэлхэм, и фэм, и нэм и жанагъым, зэрытхъэкIумафIэм, и шхыныгъуэм – псоми топсэлъыхь.

«Адыгэ щIэныгъэлIхэм ящыцу япэ дыдэу академик хъуа си егъэджакIуэ, си лэжыгъу Тембот Аслъэнбий и фэеплъу», – тетхащ «Шыкбультыр» усэм. УсэмкIэ дегъэцIыху шыкбультырыр.

Шыкбультыр ажэихуэр плъыру

Тети къури лъагэм, бгым къеплъыхъу.

И лъэр быдэщ, и нэр жаниц,

Мысыр сэихуэм ещхъц и бжытIыр.

Щхъэр еIэтыр, хешыр и пиэр,

Тегъэхуауэ тхъэкIумитIыр,

Къури бэуэкIэм щIодэIукIыр.

Девгъэплъыт тхыдэ напэкIуэцIхэм дыхэзыгъэплъэж усэ зыбжанэм. ГъэцIэгъуэну гъэпсащ «КъырымIэпэ» усэр. Удзыр къыздикIари, ар зэрэранри, зэрызиубгъуари къегъэлыгагъуэ:

Дэнэ щIытIэ къикIт а гъуамэр?

Сыт зэманым дщиI къихъа?

Мы утщIитIым я жэуапыр

Удзым и цIэм хэгъэпщIуащ, – жеIэри уегъэгупсысэ, адэ-кIэ абы теухуауэ къыгъэнэIуэnum упигъаплъэу икIи ухуигъэпIащIэу.

Кърым хъаным и шуудзэм

Ар зэгуэрым къыздахъащ,

Жылэр шыкIэхэм хэпхъати,

Гъуэгухэм, губгъуэхэм къинащ.

ЩымыIэжми хъаныдзэр,

Ежъужь удзыр мыкIуэдыж.

«ЩIэрыкIуэ» усэм щытопсэлъыхъ абы и фIэщыгъэр «кIуасэурэ бэгъуэн зэрыфIэфIым» къызэрыхэкIам. ИтIанэ тхыдэмкIэ зегъазэ. Дэнэ ар къыздикIар, къыщыунэхуар?

Ижь-ижъыжкIэ хадэхэкIыу

Мыр я хадэм щащIэ хъуат,

Христофор Колумб Европэм

Къришахэм ящыщ зыт.

Гулъытэ хуещI щIэрыкIуэр зэрысэбэпми:

Хэлъщ хуцхъуэишхуэ лъабжъэцIэкIэм,

ПэцIэувэу фошыгъу узым.

«ХъэмкIутIей» зыфIища усэм и пэм кърыгъэуващ Уэрэзей Афлик и сатырхэр: «Сэшхуэу хъэмкIутIей зыкIэрытщIауэ, Чыцэ мэзыр ди зауэлI хэщIапIэт».

А къэкIыгъэм и тхыдэми дыхоплъэ:

ПцIэ щыхуащIт абы Европэм,

Къыхоц куэдрэ Алыдж тхыдэм,

ФIэфIт еплъыну Чынгызхъан

ХъэмкIутIейм и гъэгъа хуръхэм.

Сэбэтышхуэу жыгым пылгыр

ФIыуэ щащIэрт Къэбэрдейми,

И пхъэ быдэр, жырым хуэдэр,

ЯщIт дамэкъуэ, баш плъыжъ дахэ.

ХъэмкIутIейр узыншагъэмкIэ къагъэсэбэпу щытащ:

Ягъэхъужт и тхъэмпэм, пхъафэм

Гум хэт узи ныбэ узи.

«Линэ и удз гъэгъахэр» усэ тхылъым илэщ псалъэгъэнахуи. Псэушхьэхэмрэ къэкIыгъэхэмрэ, ахэр къыщыкI щIыпIэхэм я фIэщыгъэхэр гурыIуэгъуэ щещI абдеж. Тхылъым и фIагъэхэм ящыщщ абы ит тхыгъэхэр ахэр зи IэдакъэщIэкIым езым триха сурэтхэмкIэ зэрыгъэщIэрэщIар. Тынщ: усэм укъоджэри, и щIагъымкIэ сурэтым ущоплъыж, фIэщыгъэхэм къыбгурымыIуэ яхэтми, псалъэгъэнахуэмкIэ къыщыбогъуэтри зыбогъащIэ.

Тхылъым ит тхыгъэхэм щIэныгъэ зэрэхэлъым, псалъэхэр шэрыуэ зэригъэджэгум нэмышI, усэхэм художественнэ дуней ущрохьэлIэ: «Тегъэхуауэ тхэкIумитIыр, къурш бэуэкIэм щIодэлукIыр» («Шыкъульгыр»), «Iэгум ижу, и пкъыр псыгъуэт» («Щомыщ»), «Тхьэмпэ кIыхьым жьыр еубыдри, телъщ псы щIыIум, хьэфэ топу» («Псыенэб»), «ЗэрылэкIкIэ зищIу лъагэ, зыхуищIыну гъунэгъу дыгъэм» («ТIупI дэжей»), «Ещхьу нэпсыр щIипIытIыкIым, тхьэмпэм ибгъухэр ещIыр псыф» («Удз гъыринэхэр»).

«Анэдэлъхубзэм хуэлэижь щIэныгъэлI» щыхужелэ тхылъым и пэублэ псалъэм филологии щIэныгъэхэмкIэ доктор, профессор БакIуу Хъанджэрий. «Сэфарбий и тхыгъэ мы тхылъым ихуахэр усэ жыпхьэм щIригъэувар усэ итхын къудейуэ аракъым, атIэ усэбээр нэхъ зэрышэрыуэр къыгъэсэбэпу, адыгэхэм, псом хуэмыдэу къытщIэхуэу щIэблэм, дыкъэзыухьуреихь щIыуэпсыр, къэкIыгъэхэр, псэушхьэхэр нэхьыфIу яригъэщIыхун, абыхэм я мыхьэнэм, я хьэл-щэным, я теплъэм сэбэпу щIыхумкъыхуахьым дэтхэнэзыри шигъэгъуэзэн папщIэщ. Сэфарбий усэ щхьэхуэ триухуащ къэкIыгъэхэм, жыгхэм, мэзхэм, хьэкIэкхьуэкIэхэм ящыщ куэдэм. Абыи къыщызэтемыувыIэу зи гугъу ищIхэм ятеухуа псалъалгъэ и лэжьыгъэм щIигъужащ, куэдым ящыгъупщэжа терминхэр дигу къыгъэкIыжу», – желэ абы тхылъым тепсэлъыхуэ.

«Линэ и удз гъэгъахэр» ди щIыуэпсыр зэрыбейм щыхьэт техуэ тхылъщ. Мыбы балигъэхэри нэхьыщIэхэри дихьэхынущ. Псом хуэмыдэу тхылъыр къахуэщхьэпэну си гугъэщ ныбжьыщIэхэм, курыт еджапIэм щIэсхэм. Япэрауэ, къэкIыгъэхэмрэ псэушхьэхэмрэ зэзыгъэщIыхуну дихьэх цIыкIухэр а гъэщIэгъуэн ящыхьум нэхьри куууэ хишэнущ; етIуанэрауэ, зи гупсысэ зэрыубыд къудей школакIуэхэр мыбы итхэм еджэмэ, гущIэгъум, гудзакъэм хуиушиинущ; ещанэрауэ, тхылъыр щапхьэ яхуэхьунуши, лъэпкъ тхыдэмрэ щэнхабзэмрэ гулгытэ хуащIыным цIыкIухэр нэхьри хущIэкъунущ. Ехьуапсэу, усэ цIыкIухэр зэзыгъащIэм абы хэлъ щIэныгъэр игъащIэкIэ и щхьэм къынэнущ.

Си гугъэщ «Линэ и удз гъэгъахэр» тхылъым и напэкIуэщIхэр куэдрэ къызеIуахыну: литературэм дихьэххэми, щIыуэпсым и щэхухэр зыджхэми, псэушхьэхэмрэ къэкIыгъэхэмрэ ятеухуауэ щIэщыгъуэ къэзылъыхьуэхэми.

ГУГЪУЭТ Заремэ

ЛИНЭ И УДЗ ГЪЭГЪА

Си сабий дыгъэр, си сабий щыгъэр
Мазэр и нэгум къищу къальхуат,
ГъащIэр фIэлэфIу, нанэ игъафIэу,
Ар гуащэ нащIэу тхъэм къыдитат.

И сабииягъым емълъытауэ,
Хэльт хъэл-щэн дахэ, и бзэр шэщIат,
Хуейм шэрыуащэу щIидзэрт гушыIэу,
Балигъ нэщэнэу Iэджэ къищтат.

Адыгэ пшынэм и макъ къэIуамэ,
ЗигъэкIэрахъуэу, щIидзэрт къэфэн,
Дежурт уэрэдым, усэ къыпхуеджэрт,
ГъащIэгъэдахэу Тхъэм къыдитат.

Си кIэ баринэу, сигу игъэину,
И цIэр екIужу си хъыджэбз цIыкIут.
Линэ, си Линэ, си дыгъэу Линэ,
Удз гъатхэпежьэу уи гъащIэр кIэщIт.

Утхишыжами Тхъэшхуэм уэ пасэу,
Ди гум уиль защIэу гъащIэр йокIуэкI.
Уи цIэр тхъумэну, удзым фIэтцауэ,
Уи фэеплъ дахэу къуршхэм къыщокI.

АСЛЪЭНЫДЗЭ

*Си къуажэгъу, КъБКъУ-м и ректору
щыта Лъостэн Владимир и фэеплъу*

Аслъэныдзэт япэм жытIэр,
Иджы доджэ Лъостэн удзкIэ.
Ущыхуозэ абы бгыщхъэм,
Къыр зэхуакур и унапIэу.
Ари гъуэжыщ, къэрабэм ещхъу,
И пкъыр лъагуэщ, гъэгъар батэщ,

И кѳапщІийхэр гѳуэжь-дыщадѳэщ,
Тетщ и тхѳэмпэхэм цы щабэ.
Кѳурш гуэгушхэм я шхыныгѳуэщ,
Шыкѳультырхэми яфІэфІщ.
Кѳэвгѳуэтынущ ар фылѳыхѳуэм,
ЩокІ гуэрэну Шэджэмыщхѳэ.

ЖЪУДЖАЛЭ

Жѳуджалэр щокІыр тафэм, кѳумым,
Удз лѳабжьэр хэту щІым и щхѳэфэм.
Иропсэуфыр псыІэ мащІэм,
ХуэщІащи и пкѳыр дыгѳэм, уэгѳум.

Хѳурейщ, баринэщ удзыпкѳ лѳэщыр,
И плѳыфэр мыхѳуу зэи щхѳуантІэпс.
И тхѳэмпэ гѳурхэм банэ тетщи,
Япэ кѳэс Іэщыр пэмылѳэщ.

Щыхѳуам и деж жылалѳэ гѳурхэр,
Ар бжѳыхѳэ жѳапщэм ирехѳэжьэ,
ЕІэтри уафэм, хѳэфэ топу,
КѳыщрехуэкІыр щІым нэмысу.

Жылалѳэр уэгум цызэгуочри,
Жылэ кѳилѳэлѳхэр хепхѳэр щІым...
ЩытыкІэ щхѳэхуэу, зым емыщхѳу
Жѳуджалэ гѳащІэр — жѳырщ зэпхар.

ЩОМЫЩ

*Щомыщыр Кавказым цыгѳэбэгѳуэжынымкІэ
Урысей комиссэм и тхѳэмадэ, ди ныбжѳэгѳуфІ,
академик Рожнов Вячеслав и деж*

Щыху нэпсейхэм я зэранкІэ
ХѳэкІэкхѳуэкІэ куэд кІуэдахэу,
ЩІэблэ кѳэхѳум ямыщІыхуу
Иратхауэ итщ Тхыль Плѳыжѳым.

И щІэр тщІэми, дымылѳагѳуу,
Джэду лѳэпкѳым я нѳхѳ лѳэщу,

Я нэхъ бланэу ябж щомыщыр
Мис абыхэм ящыщ зыщ.

И псэупIэр бгырт, мэз Iувырт,
Пхыдза щIыпIэу цIыху здэмыкIуэрт,
Мылыжь лъэгури и щэкIуапIэт,
Къыхэмышу уэс къесам.

И хьэл-щэнкIэ Iэмалшыт,
Хэлът бзаджагъэ, щабэрыкIуэрт,
Iэзагъ хэлъу ар щэкIуэфт,
Gu лъумытэу зигъэпщкIуфт.

Iэгум ижу, и пкъыр псыгъуэт,
И фэр хужь-IэпапIэ дахэт,
Лъэшт и лъакъуэр, и кIэр кIыхьт,
ПсынщIагъ хэлъу кыкIухьыфт.

И нэр жант, пхырыплъу жэщым,
ТхьэкIумафIэт, хылэшыт.
Дзэпкъыр быдэт, жырым хуэдэу,
Игъэщэщэу къупщхьэ инхэр.

ФIэфIт ещэну шыкIультыр,
ЩIыхьы бжэни IэщIэмыкIт.
И зекIуапIэм хэт техьами
Ар фIырыфIкIэ блимыгъэкIт...

Iэмал куэд абы хэлъами,
ХулъэкIакъым щихъумэн
И псэупIэр цIыху бзаджащIэм.
Къэнэжар щомыщу мащIэщ.

ЩIЭНЫГЪЭЛIХЭМ ЖАIЭР IУПIЦIТ

Си ныбжьэгъу Бэрэгъун Арсен и деж

ЩIыуэпс Iуэхум теухуауэ
Бытырбыху щекIуэкIт конгресс.
Мы Iуэхугъуэм телэжьыхьу
А зэлущIэм хэтт цIыху куэд.

УнафэщIхэм зыжьэу жалэрт
Ди щIуэпсыр къабзэ ящIу,
Мылькур халъхэу щысхь хэмылбу,
Узыншагъэр нэхъыфI ящIу.

ЩIэныгъэлхэм нэгъуэщIт жалэр —
Жалэрт мэххэр паупщIыжу,
ЩIыгуль фIыцIэр мащIэ хъуауэ,
Псыежэххэм уефэ мыхъуу,
Хъэуар къабзэу щымытыжу,
МафIэм дису, псыдзэм дихъу,
Уеблэу щытмэ, Iуащхьэмахуэ
ТфIэкIуэдыныр Iуэхум хэлбу.

Жалэрт щIыр пхъэнкIий идзыплэм
Нэрылбагъуу зэрыхуэкIуэр,
ПхъэнкIий нобэ къыттегуплэм
Пщэдей щIыльэр зэщIицтэну...

ЩIэныгъэлхэм жалэр IупщIти,
Арэзы жалам укьищIт,
Зи бзэр дахэ унафэщIхэм
Къэрал Iуэху кърамышуэкIт...

ПСЫУФЭ МЭЗ

Я унэцIэхэр зэмышцху
Мэзым щIэткъэ жыг куэдыщэ!
Къагъырмэс Борис

Псыр къиуам щIолъадэр мэзым,
Къуаци чыци щIильэсыкIыу,
Зэман дэкрэ псыр ужьыхым,
ЗыкъэщIэжыр хуэму мэзым.

Мэзым щокIыр куэду жыгхэр,
Я унэцIэхэр зэмышцху,
Щыболбагъу мыбы мей жыги,
Къуцхьэмышхи щыболбагъу.

Щыпльагъунуц дей гуэрэни,
Зэзэмызэми жыгей.

УхэкIыфкыым къазмакъ банэм —
Мэз адакъэм и хэщIапIэм.

Куэду щокI къатхъэнсолыкъур,
Къуалэбзум шхыныгъуэу фIэфIыр.
УрохъэлIэ жызумейм,
ДэкIеяуэ гъунэгъу мейм.

Абы едэр ар кхъужьейми,
ЩIэгъэкъуэн къыхуэхъу къудейм.

ЩокI мэз щIагъым зэрыджей,
Эи теплэгъуэр дахэкIейр,
И зэрыджэр дэп жьэражъэу,
Тхъэмпэр бжыыхъэм гъуэжь-дыщIафэу.

ЩIэтщI жыг щIагъым мэракIуапIэ,
И мэракIуэр фIыщIэ-щхъуантIэу.
ХъэжмэракIуэри щобагъуэ,
Пльыжь-фIыщIафэ гуакIуэу.

Тхъэрыкъуэфыр хъуащ абрагъуэ,
Ящхъэщыгу удэхэм жъауэу.
Вэдзым и пкыыр дэкIеящ,
Батыргъэным зригъэщхъу...

ГъэщIэгъуэнщI псыIуфэ мэзыр.

ПУШКИН И ЖЫГЕЙ

А жыгейми, яIуатэ,
Дунеижыыр и ныбжъу.
Уэрэзей Афлик

ГъущI гъуэгу Iуфэм пэмыжыжьэу,
Илъэс щиплIым нэс и ныбжъу,
КъалэкIыхъым щокI жыгышхуэ,
Пушкин и жыгейкIэ еджэу.

Жыгейр лъагэщ, къуабэбжъабэщ,
И жыг щIагъыр инщ, жъауапIэщ,

Лэдэх цыкIухэр зиIэ тхьэмпэр
Iуу тетщ и къудамэбэм.

Бзухэм абгъуэ щашI жыгыщхьэм,
Къыщрашу я бзу шырхэр.
Лъэщщ жыг лъабжьэр зиубгъуауэ,
Пэмылъэщү жыы борэнхэр.

Пушкин – Урысей тхакIуэшхуэр,
КъыщыкIуам Кавказ Ищхьэрэм,
ЩIэсащ жалэр мы жыг щIагъым,
Зигъэпсэхуу, усэ щитхьу.

УсакIуэшхуэм и фэеплъу,
Жыгейр уардэу ноби мэкI,
Пушкин фIыуэ зыльагъу псори
Мыбдеж куэду щызэблөкI.

ПХЪЭХУЕЙ

СыщыIуоплъэ урыс пхъэхуей жыгым
Гаупэ сщыхьуу, Къэбэрдей щIыналъэм.
ЩоджэнцIыкIу Iэдэм

Дунейм теткъым жыг лъэпкъыгъуэ
Уэ пхуэдизрэ усэ зыхуатха.
ЩыIау къыщIэкIынкъым зы усакIуэ,
Уи дахагъэм хъэщыкъ имыщIа.

Дунейм теткъым зы къэкIыгъэ
Уэ пхуэдиз уэрэд зыхуауса,
Урысейм исакъым уэрэдуси,
ИгукIэ мыхъуми, уэ пхуэмыуса.

Урагъэщхьт абыхэм уэ нысащIэм,
Фашцэ хужькIэ яхуэпам,
Урагъэщхьырт тхьэIухуду
Дунейм псом щамылъэгъуам.

Къэрал куэдым уэ ущыщIэрыIуэщ,
Урысейм и фэгъуу пхъэхуей хужь.

РОЗЭ

«Сэрацц удз гьэгъахэм я гуаццэр,
Феплъыт мыдэ мы си теплъэм,
Си гьэгъахэр зэрыдахэм,
Хужьи, гьуэжьи, шафи, плъыжьи,
Тхьэмбылыфи, фьщли хэту,
Я мэ гуаклуэр кьыпурьгуэ...» —
Жилэрт розэм зигъэццлагъуэ,
Захуигъазээрэ гьунэгъухэм.
«Пэж хэльщ жыплэм, дахэклей —
Желэр щэхуу вагъуэ удзым, —
Дэри зым дыфлэмылей,
Ауэ теткьым банэ лей».
Педзыж розэм пыгуфькьыгу:
«Пщлэнщэу теткьым
Си пкьым банэр,
Сэ си банэр си хьумакуэщ,
Сьщихьумэу цьыху зэраным,
Сьщихьумэу лэщ хьэулейм.
Банэм щхьэклэ кьамыгъанэу,
Сэ сагъафлэр схуэгумащлэу,
Льагъуныгъэм и щыхьэту
Сызыгуэщри мымащлэ.
Сьщлэтетри мы дунейм
Гьащлэр дахэ сщлын кьудейщ».

АДЫГЭ КЪЭКЫГЪЭЦІЭХЭР

Дахэтхьэлэ – Белина чёрная.

ГытІкІэ къэкІ удз лӀэужьыгъуэщ, и лъагагыр *см* 25–60 мэхьу, япэрей гъэм къэкІыгъэм лъабжьэжь гъум-кІыхь ещІ, Іэрамэшхуэу тхьэмпэ кыдедз, *см* 15–20-м нэс я кІыхьагыу, *см* 5–10 я бгъуагыу. ЕтІуанэм удзыпкъ гъум кыдож, и щхьэкІэм деж кьудамищ-плІуэ зегуэшыж. Удз тхьэмпэхэр къащхуэ-щхьуантІафэщ. Гъэмахуэпэхэм деж гъэгъа фІеифэ-фІыцІафэхэр кьудамэхэм, Іэрамэ кІыхьу, кыпедзэ. Жылэ гъуабжэ-фІыцІафэ цІыкІу куэд шынакъ цІыкІухэм гъэмахуэкІэм ирещІэри, бжыхьэм мэхьу. Дахэтхьэпэхэр кыщокІ псэупІэхэм я гъу-нэгъуу, куэншыб идзыпІэхэм, бжыхь лъабжьэхэм. Адыгэхэм, абазэхэм, кьэрэшейхэм, урысхэм, нэгъуэщІ лъэпкъхэми хущхуэу къагъэсэбэп. Щхьуэ куэду хэлъщ. Іэщым яшхыркъым.

ДэжьейІэрысэ – Фундук.

Адыгэхэм, нэгъуэщІ лъэпкъхэу щІыпІэ хуабэхэм щыпсэхуэм ижь лъандэрэ къагъэкІ жыг лӀэужьыгъуэщ. И лъагагъкІэ *м* 2–4-м нос, и теплъэкІэ баринэщ, и пхьафэр щхьуэщ, и тхьэмпэхэр хуэхьурей щІыкІэщ. ДэжьейІэрысэм дэхэр гъэмахуэпэм кыщокІэри, бжыхьэм ирихьэлӀэу мэхьу. ЩІэныгъэлІхэм зэратхымкІэ, дэжьейІэрысэр кызытехьукІар дейращ. Пэж дьдэу, ар абы ещхьщ и теплъэкІэ. Дэ кышыкІэхэм *см* 2,5-м нэс я кІыхьагыщ, хьурей-кІыхьщ. Дэ купщІэр шхыныгъуэфІщ, кьэуатышхуэ иІэщ, процент 50-м нэс дагъэу щІэтщ.

Дэшхуей – Орех грецкий.

ЩІыхухэм ижь-ижьыж лъандэрэ къагъэкІ жыг лӀэужьыгъуэщ. И лъагагыр *м* 30-м нос, и кьудамэхэм ину заубгъу. Жыг пхьафэр щхьуэщ. И тхьэмпэ мэ дахэ кызыкІэриххэм *см* 30-м нос я кІыхьагыщ, къабзийм ещхьу, тхьэмпэ зыбжанэу зэхэтщ. Дэшхуэ кышыкІэхэр хьуреишхуэщ, бжыхьэм мэхьу, дагъэ кыщІаху, яшх. Пхьэм псэуалтэ, фоч лъэдакьэ, пасэ зэманым пхьэ вакъэ кышащІыкІыу щытащ.

ДэцІыкІу – Орех лещины обыкновенной.

Дейм кышыкІэ дэращ. Адыгэхэм, абазэхэм дэцІыкІур куэду мээхэм кыщащып, шхыныгъуэу къагъэсэбэп. Кьэуат куэду хэлъщ. ДэцІыкІу купщІэм дагъэу процент 65-м нэс щІэтщ, витамин зэмылӀэужьыгъуэхэр хэлъщ.

Дыгъужьгъалэ – Волчье лыко, волчик обыкновенный.

Гьурцщ. И лъагагыр *м* 1–1,5-рэ мэхьу. И гъэгъахэр пшэплъыфэщ е хужьщ. ДыгъужьгъалӀэр, тхьэмпэ кыпымыкІэ щІыкІэ, мартым – апрелым кьогъагъэ. И тхьэмпэхэр хуэкІыхь щІыкІэщ е хьурейщ. Пхьэ-щхьэмыщхьэ кышыкІэхэр, хьуа нэужь, плъыжьыбзэщ е гъуэплъыфэщ, хьурейщ. КъэкІыгъэм и пкъым, и тхьэмпэхэм, гъэгъам, и купщІэм щхьуэ гуащІэ хэлъщи, псэущхьэхэм яІухуэ хьунукъым. Мээхэм кыщокІ. Медицинэм кыщагъэсэбэп. Европэмрэ Азиэмрэ

дыгъужьгъалІэ лІэужьыгъуэу 100-м нэс къыщокІ, ди къэралым абыхэм ящыщу 15-м уащыхуозэ.

Дыкъуэнагъ – Вяз.

Зи лъагагъыр *м* 30–40-м, зи пкъым и гъумагъыр *м* 2-м нэс жыг баринэ лъэпкъыгъуэщ, лІэужьыгъуэ куэд мэхьу. Кавказ Ищхэрэм езыр-езыру мэзыжхэм, къуакІэбгыкІэхэм къыщыкІыу ущрохьэлІэ лІэужьыгъуитхум. Дыкъуэнагъхэм я пхэр быдэщ, ди щІыпІэхэм къыщыкІ адрей мэз жыгхэм еплътмэ, икъукІэ лантІэщ. Адыгэхэм псэуалтэ зэмылІэужьыгъуэхэр къыхащІыкІ. Псалтэм папщІэ, дыкъуэнагъыпхэр къыпаупщІ, зэгуах, плІимэу яІущІ, ягъавэри, мывэ къупхъэ хурейхэм кърашэкІ. Зэрыхурейуэ тэрэзу гъуа нэужь, къупхэм къыфІахыж. Аращ пхэкъуаншэкІэ зэдждэу гушэрххэр, лъэрыгушэрххэр адыгэхэм къызыхащІыкІыу щытар. Иужьрей зэманым Кавказ Ищхэрэм дыкъуэнагъхэм «голландузкІэ» зэдждэр къащегуэлІауэ лъэрыщІыкІыу егъэгъу.

Джатэ, джатэІэпщэ – Пажитник.

Джэш лъэпкъым хыхъэ къэкІыгъэ лъэпкъыгъуэщ. ЛІэужьыгъуэ зыбжанэу гуэшыжащ. Абыхэм я тхэмпэхэр тхэмпэ цІыкІуищу зэгуэтщ, я лъабжьэр гъумщ, занцІэу йокІых. Удзыпкъхэр *см* 60–80-кІэ докІей. Джатэхэр адыгэхэм куэд щІауэ къагъэкІ, шхыныгъуэхэм халхъэ. Кавказ Ищхэрэм джатэ лІэужьыгъуэ щхъэхуэхэм езыр-езыру къэкІыу ущрохьэлІэ. Ахэр Іэщым фІыуэ яшх. Ермэлыхэм, мэкъу паупщІын папщІэ, куэду трасэу щытащ. ЩІэныгъэлІхэм къызэралытэмкІэ, Кавказым къыщокІ джатэ лІэужьыгъуэу 23-рэ. Абыхэм ящыщу лІэужьыгъуитІыр Іэрысэу къагъэкІ. Джатэхэр нэхьыфІу къыщокІ щІыпІэ гъуцэхэм, пшахуэ, мывэкІэщхъ цыкуэдхэм, дыгъафІэ джабэхэм.

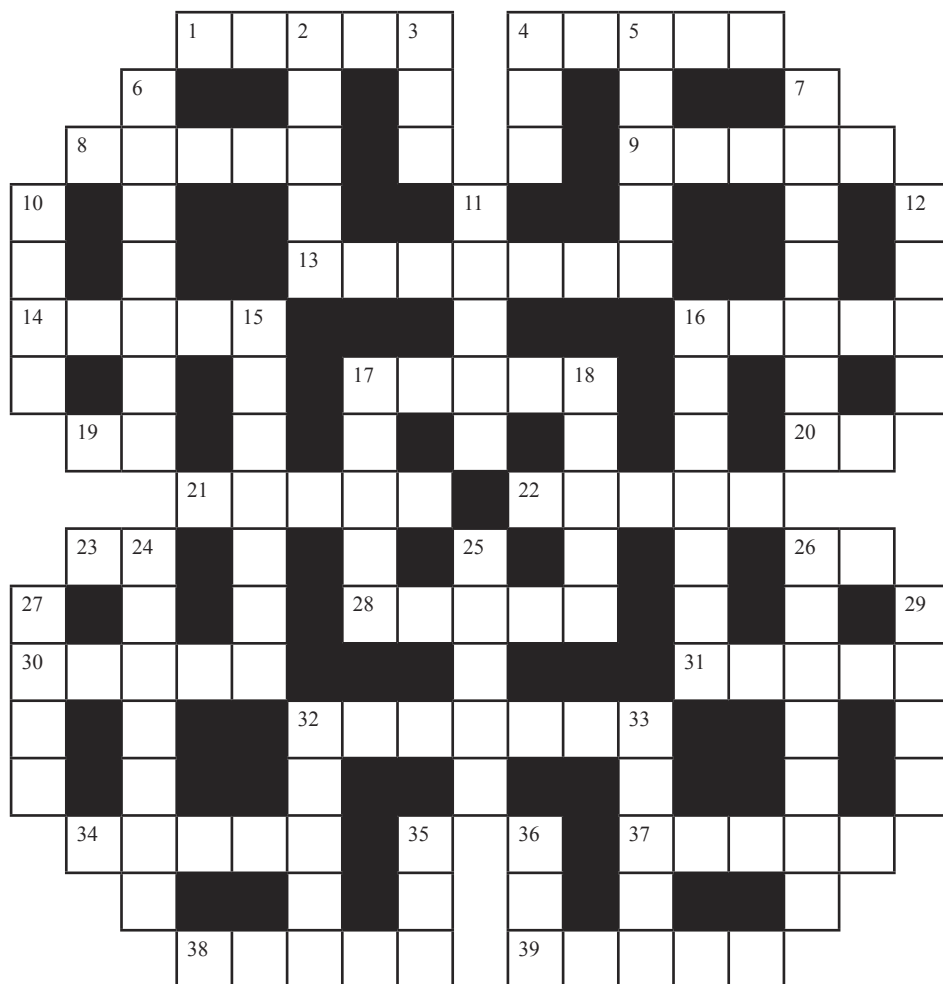
Джэдгын – Чабер рахлоцветковый.

Зи лъагагъыр *см* 30–40 хъу къэкІыгъэщ. Зы гъэкІэ фІэкІа къэкІыркъым. И пкъым, щІы щхъэфэм и гъунэгъуу, къудамэ куэду зегуэщ. Лъабжьэ быдэ ищІыркъым. И тхэмпэхэр хуэкІыхъ щІыкІэщ, *см* 2–3 я кІыхьагъщ, *см* 0,5 я бгъуагъщ. Гъэгъа шакъафэ-плъыжы-фэхэр тхэмпэхэмрэ къудамэхэмрэ я зэхуакум, тІу-щыуэ зэгъусэу, удз щхъэкІэхэм къапедзэ. Удзым мэ дахэ къыхех. Адыгэхэм, абазэхэм джэдгыныр ижь-ижыж лъандэрэ къагъэкІ, хадэцІыкІу къэкІыгъэщ.

И гъэгъэгъуэ зэманым паупщІри, дыгъэ темыпсэу, ягъэгъу. Тхэмпэхэр къыпагъэщэщ, яхъэжри, и закъуэу е джатэм дэщІыгъуу, шхынхэр ирагъэІэфІ, джэдлыбжьэм халхъэ. Езыр-езыру къыщокІ мывалтэ, дыгъапІэ джабэхэм. Кавказым джэдгын лІэужьыгъуэу 8 къыщокІ.

ХЪЭКЪУН Барэсбий

Псалъэжьу зэхэлъ псалъэзэблэдз

ЕкIуэкIыу: **1.** ..., гъэхъуж. **4.** Бысымыр ... и IуэхутхъэбзащIэщ. **8.** И щхъэр ... и жьэр бзаджэу. **9.** ... упежьэу зыпумышэ, зыкып-пишэмэ, умыдзыхэ. **13.** Джанэ мылажьэрэ лажьэ мыIуэтэжрэ **14.** ... цIыхур зэрегъэукI. **16.** Псатхъэр къехмэ, ... зегъэш. **17.** ... укъэ-зымылыбагъум утэджкIэ укъилъагъункъым. **19.** ... гъащтэ ... псо и уасэщ. **20.** Уэркъ щауэ унагъуэр ... мэщIакъуэри ... мэунэ. **21.** Езым ... зыубым лыгъэ хэлъкъым. **22.** ... лы щигъуэтым щохуар-зэ, уэркъыжьыр былым щигъуэтым щопсых. **23.** Зи Iуэ ... нэхъ-рэ зи щхъэ **26.** Лыхъужьыр ... лэгъуэщи, къэрабгъэр тIэу

лэгъуэщ. 28. Хамэхъэ нэхърэ ... нэхъ лъэщц. 30. Цыжьбанэр ... мэщаклуэ. 31. ... махуэ къельхури, насыпым насып къельху. 32. ... и ыхъэр хъэм флеш. 34. ... зыщлэмышуэр лъэпкъ хъурктым. 37. ... бгъууэ къэпщтамэ, пщлыуэ етыж. 38. Лъагъуныгъэр джэгуктым, ... нумыгъажьэ. 39. ... и ыуэху махуитху и палъэщ.

Къеху: 2. Бзаджэр ..., бзаджэм ыуцлэри 3. ... бэшэщ. 4. ... вакъэ хуэпщлэмэ, лъешхыкыж. 5. ... къижыхъмэ, лыжьбым и лъэдий мэуэ. 6. ... ыпхуамбипщлц, щылажьэклэ ыпхуамбитхуц. 7. Сигу илбыр къашли, си ымыщлэ илбыр 10. ... ыей щылэ мыхуэмэ, шхын ыей щылактым. 11. ... кыгумыщлэу, унафэ тумыщлыхъ. 12. Жьыми ... ядокы. 15. ... псыдээрэ уадэмыджэгу. 16. ... щопщадлэ, гъуэгужьым щошхэ, зыщыуклурийм щожей. 17. ... шум ущлэмынаклэ. 18. ... и акыл ирефыж. 24. ... зэхих нэхърэ нэм илъагъу. 25. Хейрэ мысэрэ ...? 26. Къамыльхуари цлыхум яхэмыхъэри 27. ... благъэ нэхърэ губзыгъэ бий. 29. Гум ... жьэм иуатэрктым. 32. Дунейр ... пхуэхьынктым. 33. ... и кыхъагъыр зыми ищлэрктым. 35. Уэсукхуэр ... цлыкым къегъэхъей. 36. ... хэкл — нэфц.

Япэ къыдэкыгъуэм тета псалъэзэблэдзым и жэуапхэр

Екыуэкы: 7. Дыщэктым. 8. Нэмысыр. 10. ыуач. 11. Зэфлэкыуэд. 12. Къуэр. 15. ызэм. 16. Лыгъэм. 17. Укыжщ. 19. Хъэлэл. 20. Кыуэгъуэм. 23. Цхъэклэ. 25. Зэшмэ. 26. Мыгъуэм. 29. Дзыр. 30. Нэхъыщлэм. 31. Мэху. 34. Пэжымрэ. 35. Зэхэщлыкы.

Къеху: 1. Мыгъуагъэр. 2. Нэм. 3. Дыгъуэр. 4. Хъэщлэр. 5. Жьым. 6. Мылэжьэф. 9. Къуэшктым. 13. Къэщхъэлъэмэ. 14. Ныбжьэгъуфлыр. 17. Унэхуц. 18. Цхъэкыуэ. 21. Уэрктым. 22. Хэмыхъэу. 24. Зэкыуэщыль. 27. Куэдрэ. 28. Мэкыуэд. 32. Жыг. 33. ыфл.

ІУАЩХЪЭМАХУЭ

№2

(Эльбрус)

Литературно-художественный
и общественно-политический журнал

На кабардинском языке

Учредитель:

Государственное казённое учреждение
Кабардино-Балкарской Республики «КБР-Медиа»
(360017, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5).

Главный редактор **А. Х. Мукожев**

Редакционная коллегия:

Руслан Ацканов, Хангери Баков, Борис Бижоев,
Адам Готов, Залина Истефанова (ответственный секретарь),
Хамид Кармоков, Астемир Татроков, Юрий Тхагазитов,
Хамиша Тимижев, Людмила Хавжокова

Корректор – Марина Жекамухова
Компьютерный набор и верстка – Зарета Князева

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00127 от 11.01.2018 г.

Подписной индекс: П5891

Подписано к печати 05.04.23. Выход в свет 28.04.23
Формат 70x108^{1/16}. Бумага офсетная №1. Печать офсетная.
Усл. п. л. 14,7. Уч-изд. л. 12,0. Тираж 2.033 экз. Заказ №733
Подписная цена на 2 месяца 41р. 77к.
Подписная цена на 6 месяцев 125р. 31к.

Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5
Телефон: 40-04-51. Адрес электронной почты:
e-mail: oshxamaxo73@mail.ru

Адрес издателя: 360017, КБР, г. Нальчик
пр. Ленина, 5. ГКУ «КБР-Медиа»

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

Обложка художника **Юрия Алиева**

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленного электронного оригинал-макета

АВТОРХЭМ ПАПЦІЭ

Журналым кыйтехуэ тхыгъэхэм я пэжагъ-мыпэжагъымкІэ жэуап зыхьыр езы авторхэрщ.

Авторымрэ редакцэмрэ я Іуэху еплыкІэхэр Іэмал имыІэу зэтехуэн хуейуэ щыткъым.

Редакцэм кыІэрыхъэ тхыгъэхэр компьютеркІэ тедзауэ, флешкэм е дискым тету щытын хуейщ.

Журналым кыйтехуа тхыгъэ нэгъуэщІыпІэ щытрадзэмэ, «Іуащхъэмахуэм» кызырэраыхыжар къагъэлъэгъуэн хуейщ.

Редакцэм и кълэнкъым Іэрытххэм рецензэ яритыну.

Тхыгъэхэр мы адресымкІэ къевгъэхъ хъунуц: 360000, Налшык кълэ, Лениным и цІэр зезыхъэ уэрам, 5, епщыкІузанэ кълэ, «Іуащхъэмахуэ» журналым и редакцэ.

Телефонхэр: 40-04-51 (редактор нэхъыщхъэ); 40-95-72 (жэуап зыхь секретарь); 42-42-14 (прозэ, поэзіе, публицистикэ); 40-94-71 (оператор). e-mail: oshxamaho73@mail.ru

ЖУРНАЛЫР ЗЫІЭРЫХЪЭХЭМ ПАПЦІЭ

Журналыр зэрытедзам дагъуэ гуэр иІэу кыщІэкІмэ, абы теухуауэ фыщыцІэупщІэ хъунуц: Ставрополь щІыналгъэ, ЕсэнтІыгу кълэ, Никольскэм и уэрам, 5а, ООО «Издательство «Южный регион».

БЕМЫРЗЭ Мухьэдин

7.04.1948–11.01.2007

СИ ЛЬЭПКЪЫМ

Тхьэ льяплэр си щыхьэтц, щыхьэтц ныбжьэгьухэр,
Цыху фьуэ сыкъэзыщлэхэр щыхьэтц:
Си льяпкь, сэ зэйк, уи нэмыс згьэщлэхуу,
Цыху лейуэ сыщытакъым зы сыхьэт.
Къыщызапэс къэхьуами схуэмыфащэ,
Захуэзгьэгусэ мыхьумэ ар зыщлам,
Хуэстыну сыпылъакъым зэйк мащэ,
Я хьэкь си гугьэу ахэр лызгьэщлэн.
Е бамплэм си гур зэгуиуду щыхьуклэ,
Сащысхьти «щлэгьэкьуэн» абы хуэхьуам,
Си гьащлэ мыкьлуэмытэм щхьа сыщыгьуэу,
Тхылъымплэм еслуэтылэрт сигу дэгьуар.
Си гьащлэр схьами сэ жылэзыфлэщу,
Зыгуэрхэм жалэр хьууэ сэ си флэщ,
Нэжэс щэн-хьэлыр гьащлэ хабзэ сфлэщлу,
Къэхьуакъым цыхум сэ дыгьужь щыфлэщ.
Си нитлыр къыщипхьуауэ щхьэхуецагьэм,
Зы цыхуи сэ и мылкъу флэзмыубыда,
Е щэхуу клэлъызесхьэу хьуагьэцагьэ,
Зыгуэрми и льяэр сэ щлэзмыуда.
Сэ куэд сыхуейкъым: зы сабий нэхь мыхьуми
Хьэщыкь анэбзэм хуищлыжнырщ стхам,
Е си льяпкь мащлэу си гур зыхуэмыгьуэм
Къилэтыжнырщ уи зы дэхуэха.
Икли зэгуэрым, иклэм нэса цагьэу,
Сигу мафлэр, си льяпкь мащлэ, хьужмэ дий,
Жыплэнырщ: «Си цлэр щлэлъу и гуцлагьым
Тетащ дунейм Бемырзэ Мухьэдин...»

